

ХАРАКТЕРНИК

ВАСИЛЬ
ЩЕДРИЙ

ХАРАКТЕРНИК

Роман

УДК 821.161.2
Ш66

Жодну з частин цього видання
не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі
без письмового дозволу видавництва

Дизайнер обкладинки *Андрій Цепотан*

- © Шкляр В. М., 2019
- © Depositphotos.com / tr3gi, mppriv, Myroslava, Siletskyi, wlad74, satyrenko, AnoushkaToronto, dan.grytsku.gmail.com, tillottama, обкладинка, 2019
- © Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», видання українською мовою, 2019
- © Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», художнє оформлення, 2019

ISBN 978-617-12-7255-2 (PDF)

Частина перша

Розділ I,

*у якому йдеться про нечуване диво, що
вчинилося в Січі Запорозькій, коли її
спіткала лиха година*

1

Року Божого 1673, глибокої осені, коли вже листя впало з дерев, на Запорожжя прибилася збіса цікава кумпанія із десяти комонників, яких привів сюди бравий донський козачина Іван Міюський. Спершу їхні тіні було помічено в густому тумані біля Кодака, — мокра мла тоді морем залила Дике поле й Великий Луг, і перетомленим подорожнім здавалося, що вони їдуть уже не степом, а по морському дну, — потім вони попасли коней на березі річки Самари, де прижухла трава досі стояла в коліно, а вже звідти рушили прямісінько на Чортомлик.

Зверху верхівці скидалися на козаків, хоча зодягнуті були хто як — той у жупані, той у семирязі, ще котрийсь в овечій кожушині, Іван же Міюський був у брунатному кунтуші з широкими проймами замість рукавів. По праву руку від нього їхав на білій цибатій кобилі вельми повабний юнак у зеленому, підбитому лисячим хутром каптані й соболиній шапці-макітрі, схожій на ту, що їх носять московські царі. Тоді як інші комонники, звільна похитуючись у сідлах, дрімали, він сторожко вглядався десь у далечінь, хоч бачив не далі, як за п'ять кроків.

Разом з важким осіннім туманом стояла така потайна напружена тиша, що її боязко було полохати бодай словом чи кашлем. І все-таки молодик у лисячому каптані й шапці, схожій на перекинуту догори дном макітру, нетерпляче спитав:

— Ще далеко?

— Палицею кинути, — відповів Іван Міюський, принохуючись до сивої мли, що тривожно пахла терпким кінським потом і дьогтем. — Майже приїхали.

Та вже за мить його правиця шарпнулась до шаблі.

Недалеко й не близько, а так десь за версту від Січі перед ними зненацька вирости з-під землі три чорні вершники на високих різномастих конях — сірому, вороному й гнідому. Таких страшидл Іван Міюський зроду не бачив ні на Дону, ні серед запорожців, укупі з якими йому колись доводилося бряжчати шаблею, ні навіть у Персії, куди їх, донців, водив одчайдух Степан Разя, чия буйна голівонька полетіла з пліч на лобному місці в Москві. А в цих трьох, що вродилися з-під землі в тумані, голів... не було. Так спершу здалося Іванові Міюському, так увижалося молодикові в лисячому хутрі та всім нетягам, що їхали з ними, дрімаючи в сідлах. Тепер же вони враз широко розплющили очі й злякано, не кліпаючи, дивилися на безголових примар, що невідь-яким робом виринули перед їхнім носом. Від несподіванки всі заціпеніли, ніхто не потягся до шаблі, навіть Іван Міюський, котрий спершу звично шарпнув руків'я, відчув, як його правиця зів'яла й повисла, немов конопляна.

Чорти? Мана? Татарські песиголовці?

Заклякли не тільки люди. Коні — і ті замість того, щоб нагострити вуха, так прищулили їх, що втратили свою гордовиту подобу.

І тільки тоді, як середульший вершник на вороному жеребці явив їм свою усміхнену твар, кумпанія допетрала, що всі троє ховали свої голови в чорних каптурах-клобуках. Вони були зодягнуті в темні опанчі, схожі на куці ряси без рукавів. Глянеш — ні рук, ні голови, самі тулубища чорніють у тумані.

— Хто такі і по що йдете? — спитав середульший вершник, котрий відкинув на плечі клобук, і тепер мандрівці побачили, що в нього на в'язах є голова, вона поголена, а з тім'я набік звисає короткий козацький чуб. Був він зовсім молодий, мав тонкі, не розпушені вуса, схожі на ластів'ячі крила. Його ясні карі очі всіміхалися, але від тієї усмішки холонуло в грудях.

Іван Міюський здогадався, що вони, ці троє, потайки крутилися біля них давно, бо тепер ще гостріше у ніс йому вдарив крутий дух дьогтю. Правду кажуть старі запорожці: не лякайся того, що можеш побачити, бійся невидимого твоєму оку. Почувши козацьку мову, Іван Міюський осмілів і відповів спогорда:

— Ми донські козаки. А йдемо на Січ до кошового Сірка.

Іван був родом із Таганового Рогу, який здебільша називали Таганріг; його прізвище Міюський походило від назви річки Міус, що впадає в Азовське море, себто в Міуський лиман, де споконвіку гутірка була майже така, як на Запорожжі.

— Навіщо вам кошовий? — гостро дихнув на нього дьогтем той-таки усміхнений козак із молодими очима й тонкими, крильчатими вусами.

Іван Міюський спантеличено закліпав товстими повіками. Він раптом побачив, що допитувач уже сидить не на вороному коні, а на сірому, і його очі зовсім не карі, а сірі. Донець геть розгубився, коли його погляд

ковзнув ліворуч і він побачив, що вершник, який сидів на сірому коні, тепер опинився на вороному. Тим часом цей вершник, щоб показати мандрівцям, що він живий, не намальований, теж відкинув клобук за величезну, як добрий гарбуз, голову, стромив у зуби маленьку череп'яну люлечку, дістав трут та кресало і, вдаривши залізом об креміль, запалив носогрійку. Гірка пахоць, перебиваючи запах дьогтю, цівкою потекла крізь вогкий туман до Івана Міюського, наче йому хтось ткнув під самісінький ніс пучок євшан-зілля.

— Навіщо нам кошовий? — перепитав донець, збираючи докупи думки, розпорошені такою чуднотою. І, щоб збити пиху прискіпливому козакові, він мовив притишено, але з неабияким натяком: — То є велика тайна. Я можу про це говорити лише з кошовим Сірком.

— Нема його, — похитав головою різноокий січовик і поськавав за вухом свою сіру кобилу.

Іван Міюський побачив, що клята коняка теж усміхається, вишкіривши великі кукурудзяні зуби, які від утіхи не вмщалися їй у роті. Тепер донець був певен, що перед ним на сірій кобилі сидить у куцій рясі-опанчі справдешній галдовник¹. Чи химородник? Чи який біс?

— А де він? — спитав Іван Міюський.

— Хто? — знов поськавав за вухом кобилу галдовник.

— Кошовий Сірко.

— А, кошовий? Не знаю. Може, в Тягині. Може, в Криму. Чи, може, в самому Стамбулі. Або разом і там, і сям, і ще десь.

— А це ж як?

¹ Чаклун, характерник. Як і химородник. (Тут і далі прим. авт.)

— Просто. Це ж вам Сірко, а не чорта рогатого хвіст!

— Коли ж він повернеться? — втрачаючи рівновагу духу, спитав Іван Міюський.

— Коли? Може, завтра, може, через тиждень, а може, й через місяць. Повоює бусурменів і вернеться.

— А наказний є?

— Є, — сказав галдовник. — Як же без наказного? Ніяк!

— Веди нас до нього, — попросив Іван Міюський. Він уже здогадався, що перед ним Сіркові пластуни-вивідувачі, котрі, видно з усього, не спускали їх, донців, з очей, починаючи від Кодака.

— І до наказного не можна, — сказав галдовник, дивлячись одним оком на Івана Міюського, а другим на юнака в зеленому, підбитому лисячим хутром каптані. Око, яким він дивився на Івана, було ще сірим, а друге вже світилося зеленцем.

— Як — не можна? — з досадою спитав донець. — Наша тайна буде великим скарбом не тільки для Запорожжя! Якщо ви нас не приймете, Сірко вам цього не подарує.

— Не в тому річ, — мовив галдовник, з цікавістю приглядаючись до молодика в лисячому каптані.

Був той справді милий з лица, трішки смаглявий, трішки довгобразий і в міру рум'яний — саме стільки, як личить підпарубкові, котрий ще не голився. Він весь час мовчав, але, боячись прогавити бодай слово, вуха тримав настобурчені. Тому в око відразу впадав його, можливо, єдиний гандж — праве лапате вуха було вдвічі більше за ліве. Воно навіть заворушилася, коли Іван Міюський спитав із прикрістю:

— То в чому ж причина? Чому нам не можна зайти до Коша?

Усмішка зійшла галдовникові з лица, його очі знов стали карими, і він промовив засмучено:

— У нас чума.

2

Пошесть занесли на Січ кам'янець-подільські купці-вірмени. Вони торгували на січовому ринку всіляким цікавим крамом, а найбільше кожухами та іншою одіжжю, в тому числі й поношеною. Приїхали трьома возами — Карапет Месропян із сином Мовсесом та братом Гургеном — і так піддобрилися до козаків та отаманів Шкуринського й Васюринського куренів, що ті дозволили купцеві Карапету зберігати у них товар.

Спершу все було дуже весело, Карапет Месропян підніс козакам на вечерю барило горілки та хоровац із сугака¹, а потім уже напідпитку подарував Гнатові Пінчуку састову сорочину з чужого плеча, яку той відразу нацупив на себе. Випив чоловік, закусив сугаком, убрався в обнову, а деь на третій чи який день по тому Пінчук після тяжкої пропасниці оддав Богові душу. І хай би вже сам, а то ж забрав за собою і сина свого Каленика — канархиста, півчого січової церкви святої Покрови.

Поки підозра впала на купця-вірменина, що це він заніс із старим лахміттям чуму до Коша, то вже й пізно було щось у нього питати. Карапет Месропян, сердега, тут-таки, навіть не відїхавши на Кам'янець, одійшов на той світ у гарячці, а за ним переставилися в муках і брат його Гурген та синок Мовсес.

¹ Печене м'ясо із сайгака.

Шкуринські й васюринські козаки мерщій покинули свої курені, де зберігався Карапетів крам, а наказний кошовий отаман Грицько Пелех оголосив карантин. Добре, що якраз перед пошестю Сірко з більшістю запорожців пішов на Тягиню, людей у Січі лишилася жменя. Військовий суддя Степан Білий, покликаний бути розпорядником під час моровиці, наказав спалити тіла небіжчиків в урочищі Гостра могила, усім козакам і старшинам велів намаститися дьогтем (хоч вони й без того вимазувалися ним від усякої нужі), а поза тим кожному щоденно випивати дьогтю на власну мірку. За цими мірками, як і за іншими помічними заходами, додивлявся ієромонах січової церкви отець Петро, який дбав не лише про душі козаків, а й про їхнє здоров'я. Було обкурено сіркою навіть церкву, де ще три дні тому співав на криласі янгольським голосочком покійний Каленик Пінчук. Обкурили військову канцелярію, пушкарню, всі курені та будівлі, де ступала людська нога. Крім того, сірку додавали у воду, в горілку, домішували в соломаху, щербу та в усю козацьку їду.

Суддя Білий суворо заборонив виходити й заходити будь-кому на Січ, приїжджі крамарі, що товклися недалеко за валом, після лихої вістки здиміли самі, а козаків із прикметами тяжкої недуги, нехай вибачають, було посаджено до сиквестру¹.

Пам'ятаючи, що Карапет Месропян частував запорожців печеним сугаком і що дикі тварини, особливо сугаки, гризуни, всілякі бобри, харсуні² та бабаки теж розносять чумну пошесть, суддя Білий заборонив

¹ В'язниця, де під час пошесті ізолюють хворих.

² Харсун — тут: борсук.

запорожцям їсти дичину, а також збиратися гуртами поза своїм куренем, танцювати, грати в карти, битися навулачки. Лише трьом козакам, Сірковим любленцям із Пластунівського куреня — Кирикові, Гирі й Костогризіві дозволялося більше, оскільки вони пильнували підступи до Січі на випадок з'яви ворога чи підозрілого люду, а цього разу ще й мусили вчасно попередити про чуму кошового отамана Сірка, коли той вертатиметься з походу. Хоча Кирик, Гиря і Костогриз були тими бестіями, яким не треба дозволяти чи забороняти кудись виходити і заходити, вони, ці Сіркові любленці, могли невидимо пройти де хотіли, не лишивши ні сліду, ні знаку. І Сірка їм не треба було виглядати, вони його чули за сотні верстов.

На щастя, козацька мати Богородиця прийшла запорожцям на поміч ще до повернення кошового. Завдяки молитвам і старанням наказного Грицька Пелеха, судді Степана Білого, отця Петра та всього чесного товариства чума відступила ще до морозів, хоч саме їх вона боялась найдужче. Пошесть відійшла, однак наказний карантину не зняв. Ця безноса трясця з косою мала звичку вертатися без попередження, якщо забулася когось забрати з собою. І тепер Грицько Пелех, вислухавши вість пластуна Кирика про велику тайну донців, з якою вони прийшли в Січ, сушив голову, чи прийняти їх, чи хай дожидають Сірка, аби не брати гріха на душу. Щоб того гріха було менше, він покликав на раду суддю Білого та писаря Яковину.

Зійшлися у військовій канцелярії, повсідалися за важким дубовим столом, вичовганим ліктями до білого блиску, і Грицько Пелех розповів товариству про

вість, принесену пластуном Кириком, про велику тайну, з якою прийшли до них донці.

— Що будемо робити? — повів Пелех важкими, як биті таляри, очима.

— Це ж той Міюський, що вже колись заходив до нас? — спитав писар Яковина, аби не мовчати. І пригладив розпушені конопляні вуса.

— Той.

— Чи не Іваном його звать? — подав голос і Степан Білий.

— Іваном, — трохи дратуючись, сказав Пелех. — Але я питаюся, як нам бути? Чи приймати їх, чи хай ждуть Сірка?

— Ну, чума немов одійшла, — знов пригладив вуса писар Яковина.

— А карантин не знято, — докинув суддя Білий.

Наказний Пелех бачив, що їм обом так само, як і йому, — хочеться й колеться. Вони згоряли від цікавості — з чим прийшли донці? — але не вгадано було, чим це може обернутися для кожного з них, тому ні проноза Андрій Яковина, ні старий лис Степан Білий не хотіли лізти поперед батька в пекло. І, щоб довго не розводитися, Грицько Пелех сказав:

— Так, давайте прямо. Не крутіть хвостами.

— Годилося б коло зібрати, — дмухнув у вуса писар Яковина, і вони, його вуса, знов розпушилися, немов на вітрі.

— Чи бодай скликати курінних, — почухав потилицю суддя Білий.

— Ні, — сказав Пелех. — Карантину ще не знято. Ми навіть до церкви ходимо по одному. Тож вирішуймо втрюх. Ти, Андрію, за чи проти? — Пелех втупив очі-таляри в писаря.

— Проти чого? — не зрозумів той.

— Ти за те, щоб прийняти донців, чи хай ждуть Сірка? — пояснив Пелех.

— Та як сказати. І за, і проти. Не знаю. Я так, як ви двоє.

— А ти, Степане? — глянув Пелех на суддю.

— Я теж отакої, — і далі крутив рудим пухнастим хвостом суддю. — З одного боку за, а з другого проти. Виходить, як ти, пане наказний, вирішиш, так і буде.

— Гм, — гмикнув наказний Грицько Пелех. — Річ у тім, що я теж і за, і проти.

— То що ж робити? — спитав Степан Білий, хоч йому, як судді, годилося першому покласти свій рішенняць.

— Еге, — тріпнув вусами писар Яковина. — Зако-вика.

— Якщо не знаєш, як чинити, то покладайся на фор-туну, — сказав Пелех. — Сиріч на жереб.

Він поліз рукою у глибоку пазуху жупана й дістав срібного єфимка¹.

— Якщо монета впаде догори орлом, тоді хай захо-дять. А якщо догори конякою, тоді зась. Згода?

— Мудро! — в один голос сказали суддя і писар.

Пелех нігтем великого пальця підкинув монету, вона срібно замерехтіла в повітрі, потім, дзенькнувши, вда-рилася об дубову стільницю, підстрибнула й не поко-тилася далі, а лягла перед їхніми очима догори орлом. Пелех, Білий і Яковина відчували полегшу, бо всім трьом вже не стачало терпцю дізнатися, з чим же прийшли до них донці. Але ні суддя, ні писар не знали, що на

¹ Єфимок — срібна монета, на якій з одного боку викарбувано двоголового орла, а з другого — царя Олексія Михайловича на коні.

такі випадки наказний Грицько Пелех мав особливого єфимка, на якому з обох боків був викарбуваний орел.

Проте він, наказний Пелех, розвівши руками, сказав невдоволено:

— Ну що ж, нехай приходять. — Ще трохи подумав і підняв угору вказівного пальця: — Але не в Січ. Приймемо їх за валом у грецькій хаті, а далі воно покаже.

3

Гостьова грецька хата, де зупинялися чужоземні послы та інші поважні приходьки, майже нічим не різнилася від козацьких куренів, хіба завдовжки була меншою та стояла не в самій Січі, а сажнів за сто від неї. Там, де за ровом, за валами та дубовим палісадом, що оточували чортотлицький Кіш, у добру годину кипіло своє життя. Тут вирувала ярмаркова торговиця, дружно сусідували кузня, гончарня, чинбарня, лимарня і, звичайно ж, шинок, а ближче до води, майже над Чортотликом, осібно стояла грецька хата. Колись грецькі послы приїжджали до запорожців із чолобитною, тут гостювали, та відтоді й пішла така назва. Але зараз і торговиця, й кузня, й гончарня, і шинок дихали пустою, і ця порожнеча моторошно важніла від густого туману, що сунув сюди з чотирьох річок — Базавлука, Прогною, Скарбною та Чортотлика. Усі вони, яка гирлом, яка боком, тулилися до Січі, захищаючи її від орди. Та зараз не видно було ні річок, ні Сумського шляху од поля, єдиного путівця, що вів на Січ сухоходом, тому наказний Пелех, суддя Білий та писар Яковина побачили донців у супроводі Кирика тільки тоді, як вони вже підїхали до грецької хати.

Кирик повів прибульців до конов'язі, тимчасом як Іван Міюський і молодик у зеленому лисячому каптані, віддавши козакам поводи, пішли до посольського куреня, куди їх чемно запросили старшини. Тут вони сіли на широкі лави, застелені перськими килимами, й Іван Міюський, сапнувши повітря своїм чималим горбатим носом, відчув різкий запах сірки і дьогтю.

— А що, пане наказний, — звернувся він до Грицька Пелеха, — чи то правда, що джума¹ вже покинула Січ?

— Показує на те, — відповів Пелех. — Або що?

— Для нас це важніше, ніж вам, — сказав Іван Міюський. — Зараз самі зрозумієте чому.

Грицько Пелех, суддя Білий і писар Яковина, які сиділи навпроти гостей, аж засовалися на широкій лаві, так їм не терпілося почути, з чим прийшли гості. Пелех переводив свої тверді очі-таляри то на Івана Міюського, то на молодика, котрий уже розстебнув свого зеленого лисячого каптана, під яким була вишнева черкеска. Суддя Білий подумав, що взагалі-то воно не зовсім правильно, що вони оце втрюх будуть вислуховувати донців із таємним зізнанням. У таких непростих випадках переслухання мав би провадити він сам, військовий суддя, а тоді вже виносити питання на старшинську чи й козацьку раду, якщо воно піддається розголосу. Так собі подумав Степан Білий і відчув, як йому засвербів кібчик, наче там у нього справді був хвіст і ним уже час було покрутити.

Писар Яковина не зводив очей з молодика в дорогому каптані й черкесці. Він одразу помітив, що в того праве вухо вдвічі більше за ліве, і вбачав у тому якийсь особливий знак. А який — вони зараз дізнаються.

¹ Джума — інша назви чуми.

Іван Міюський теж уважно подивився на молодика й, помітно вагаючись, запитав:

— Мені сказати чи ти, ваше сіятельство, сам скажеш?

— Я сам, — мовив молодик і підвівся, поправляючи на голові соболину шапку-макітру, наче боявся, що вона впаде і розіб'ється. — Я єсьмь великий московський князь і рідний син нашого государя Олексія Михайловича, а зовуть мене царевич Симеон Олексійович.

Він примовк, щоб завважити, яке враження справили його слова на старшин, але ті були настільки приголомшені, що не подали жодного знаку. Їм сперло дух і заціпило. Вони навіть не встигли поставити під сумнів таке звідомлення, як тут озвався Іван Міюський:

— Це чиста правда, панове. І в тому ви ще не раз переконаєтеся.

— Чи можеш ти потвердити свої слова під присягою? — нарешті отверз вуста суддя Білий і запитав у донця те, що й годилося спитати судді.

— Присягаюся всім святим, що є в мені й коло мене! — перехрестився Іван Міюський. — Присягаюся Господом-Богом і осіняю себе святим хрестом, що перед вами істинний царевич Симеон Олексійович, син великого государя й великого князя, володаря усієї Великої, Малої і Білої Русі.

— А чим це можна довести? — спитав суддя Білий і враз подумав, що за таке запитання можна позбутися голови, якщо царевич виявиться правдивим.

— На його сіятельстві є достеменний знак від Бога, — сказав Іван Міюський.

Усі троє старшин втупилися у праве вухо молодика, вдвічі більше за ліве, гадаючи, що то і є той знак, але тут-таки кожного з них узяв сумнів. Вони ніколи не

чули, щоб царським знаменням було якесь вухо, хай навіть віслучої величини. Навпаки, такий лопух міг вирости в дідька чи в якогось перевертня, тому старшини знову витріщилися на вухо молодика — чи не загострене воно на вершечку і чи немає на ньому волосся? Ні, вухо було округле, гладеньке й рожеве.

Здогадавшись, до чого так приглядаються старшини, Іван Міюський сказав:

— У Симеона Олексійовича знамення на плечі. Вроджений царський вінець. А на грудях — схрещені шабля і серп молодого місяця. Я це бачив на власні очі. Та якщо ви, панове, не вірите, то можете самі поглянути.

Симеон Олексійович заходився знімати каптан, але наказний Пелех його зупинив.

— Не треба, — промовив він. — Віримо. Чи, може, хтось сумнівається? — обернувся він до судді Білого й писаря Яковини.

— Віруємо, — закивали ті головами, підвелися, а разом з ними підвівся й наказний Пелех, і всі троє вклонилися царевичу.

— Але нам цікаво знати, — сказав Пелех, вирівнюючись у спині, — з чим припожалували його сіятельство до нашого Коша?

— Цікавість ваша зрозуміла, панове, — відповів Іван Міюський. — Однак тут таке вельбучне діло, що говорити про нього ми можемо тільки з кошовим Сірком.

— Он як, — холодно мовив Грицько Пелех.

Огрядний суддя Білий переступив з ноги на ногу. Йому вже кортіло сісти, але царевич стояв, скромно опустивши очі на носики своїх сап'янців, через те і старшинам розсідатись не личило.

— Кошовий буде через тиждень-другий, — сказав суддя Білий.

— Ми знаємо, що він у поході, — кивнув горбатим носом Іван Міюський. — Тому дозвольте нам пересидіти у вас, поки Сірко повернеться. Нашого донського товариства всього дев'ять душ, окрім царевича. Щодо харчу, постою і фуражу для коней, то гроші ми маємо.

— Ви нас не об'їсте, — сказав Пелех. — Але ж ви чули, що в нас чумний карантин?

— Знаємо.

— Не боїтеся?

— Ні, — похитав головою Міюський. — Господь-Бог порятував царевича в таких пекельних напастях, що тепер його ніяка джума не візьме. Тепер він не боїться ні огню, ні меча, ні третього болота. Симеон Олексійович, можна сказати, постав із мертвих, як і Син Божий. Але про все ви дізнаєтесь потім. Скажу тільки таке: якщо Всевишній вирвав його з рук смерті, то, певно ж, вготував для нього особливе призначення.

Наказний Пелех, суддя Білий і писар Яковина були схвильовані такими словами. Писар згарячу хотів запитати в Івана Міюського, чи той не навчався в Київській академії, що такий одукований. Там вони могли навіть бачитися. Проте Яковина змовчав: хай іншим разом.

Старшини порадилися і вирішили оселити царевича не в грецькій хаті, де вони оце вели бесіду, а в самій Січі, в окремому курені, що стояв недалечко від Покровської церкви для надзвичайних гостей. Показний то був курінець — укритий гонтом, не очеретом, із глинобитними вибіленими стінами, куди вже давно ніхто не заходив, то й чума не навідувалася. Нехай царевич

живе там з Іваном Міюським, котрий ним опікується, а решту донців можна розкидати по куренях.

— Тільки ж нікому нічичирк, — приклав до вуст пальця суддя Білий, застерігаючи всіх, щоб ніхто ніде не обмовився про нечуване диво, що так неждано-негадано вчинилося на Запорожжі.

А як вийшли надвір, наказний Пелех відстав од судді й писаря, що проводили царевича з Іваном Міюським у Січ, і з густого туману до нього виринув, наче з води, Сірків любленець Кирик.

— Не спускай з них очей, — сказав Пелех.

Розділ II,

який оповідає про повернення Сірка з походу, зустріч кошового з царевичем та щедре козацьке застілля

1

Вале яке там нічирк! Якщо третій калач Грицько Пелех, старий лис Степан Білий та проноза Андрій Яковина ще могли тримати язика на припоні, то що тут казати про козаків-донців, яких розкидали аж по чотирьох куренях — Корсунському, Медведівському, Уманському та Кальниболотському. Вкинули по два донці в кожен курінь до пари, щоб їм було веселіше. До Кальниболотського потрапили щирі завзяті Панько Лучка та Гаврусь Мережка, яких хитрі кальниболотці швидко схилили до картярської гри «на секрети», скориставшись тим, що їхній курінний Добривечір пішов із Сірком на Тягиню. І ось уже після першої програної партії необачні донці Лучка й Мережка мусили зізнатися, хто приїхав з ними на Січ у лисячому каптані й шапці-макітрі. Почувши про царевича, козаки одвісили щелепи до колін: до чого воно? Такої чудасії на Січі ще не було. До них приходили всілякі цабе — гетьмани прибігали на поклін, найвищі послі вчащали з тридев'ятих земель, чума приходила, короста, воші, сарана прилітала, а царі чи царевичі — ні.

— А насеру ж твоїй матері! — нарешті вигукнув кальниболотський козак Вовкотруб. — І що ж тепер буде?

Але ні Панько Лучка, ні Гаврусь Мережка, які прийшли з Дону разом із царевичем, не знали, що тепер буде, вони навіть не здогадувалися, чого царевич прийшов на Січ. А може, й знали, та не хотіли казати. Зате ж яку надію подали запорожцям! Вони відразу почали багатіти думкою, що тепер, нарешті, цар пришле їм давно обіцяне грошове жалування, пришле харчових припасів, пороху, свинцю, гармат, ядер та доброго сукна на нову одежину, бо ця вже так обносилася та просмерділася дьогтем, що соромно перед донцями.

— Егей, товариство! — затрубив-завив на всю горлянку Вовкотруб. — А чого це старшина приховує від нас, хто прийшов на Січ? Не було ще такого!

— Не було! — закричали козаки. — Треба потрусити ці лукаві душі та витіпати з них усю правду! Може, й жалування вже прийшло, а вони відмовчуються! Сірко б не мовчав!

— Треба взяти їх за барки, насеру їхній матері! — і далі трубив Вовкотруб. — Ми не посполиті, щоб нас дурити!

— За таке крутіство їх повісити мало!

— Бач, що вони собі дозволяють! — підстрибнув, як півень, і поплював на долоні Гандрій Тхорик. Він був лисий, без оселедця, зате до бійки руки свербіли завжди. — Розперезалися, поки немає батька Сірка! Батько б їх вигнав із Січі, як мене колись вигнав був за те, що я заїхав у вухо одному підсудкові.

Лучка з Мережкою, не раді, що розбазікалися перед козаками, втягли голови в плечі й сиділи без голів.

— Яке там вигнати! — закричали кальниболотці. — Повісити!

— Втопити!

— Забити киями, як скажених псів!

Козаки висипали надвір і побачили, що цілі ватаги таких, як вони, нетяг вискакують з Уманського, Медведівського та Корсунського куренів. Саме звідти, де оселилися донці й, видно, теж не втримали язиків за зубами. На той гамір повибігала козачня з інших куренів, і за мить увесь Кіш знав про нечуване диво, яке допіру вчинилося на Січі, а їм, запорожцям, про те ні гу-гу. Натовп, розганяючи поперед себе туман, попердо куреня наказного Грицька Пелеха, а той уже стояв на порозі. Козаки підняли вуса до неба й здійняли такий гвалт, що туман зовсім розвіявся.

Наказний, діставши з-за широкого шалевого пояса пістоль, гахнув у небо, туди, куди здіймалися вуса козаків. Вуса опустилися вниз, і наказний Пелех звернувся до натовпу з такими словами:

— Братіє моя люба, товариство поважане низове, панове-молодці! Ви можете мене покарати найлютішою смертю, можете роздерти отут на шматки чи втопити у Чортотлику, як колись Сірко чорта у ньому втопив, можете повісити чи спалити на вогні, як чумного, але перед тим мусите знати, що ми із суддею Степаном Білим та писарем Андрієм Яковиною не розголосили вам про прихід до нас царевича Симеона Олексійовича лише на його ревне прохання. Не з руки було нам чинити всупереч повелінню самого государя-царевича до приходу Сірка, нашого славного кошового, бо казано ж у Святому Письмі: не накликай на себе біди, вона, коли схоче, сама прийде. Але раз так сталося, що з Божої волі ви самі про все довідалися, то давайте ж, братіє люба, не смішити людей і покажемо царевичу Симеону Олексійовичу, що ми товариство статечне, чемне та помірковане, із царем у голові, і не будемо знічев'я порушувати спокій у нашій матінці Січі Запорозькій.

Так сказав Грицько Пелех і, заткнувши пістоля за пояс, повернувся й спокійно пішов у курінь, а принишкла братія стояла ні в сих ні в тих. Потім понуро і присоромлено стала розходитися по своїх касарнях.

Після того козаків як підмінили, вони ходили січовим містечком шовкові, ніякої тобі гучної пиятики, ніякої сварки, і щодня молилися в церкві святої Покрови, ставили свічки і дякували Богородиці, що знов заступила їх у найтяжчу хвилину, відвернула чуму, затулила їх покровом своїм од лиха великого; а тут, як на те, ще государ-царевич до них явився, Сірка виглядає, і тепер братія козацька сушила голови, як би гідно та гречно зустріти кошового.

— Я знаю, що треба зробити, щоб потішити батька! — сказав Гандрій Тхорик, чухаючи ту місцину на тім ї, де колись ріс оселедець.

І він напоумив запорожців пошити царевичу Симеону Олексійовичу справдешню царську хоругву з двоголовим орлом, аби він, його сіятельство, вийшов із тією хоругвою назустріч батькові, коли той вертатиметься на Січ. Так і зробили. Високославний січовий кравець Пришийкобиліхвіст викроїв із дорогої тафти полотнище, вигаптували на ньому двоголового орла, наділи на древо, і ось, як тільки надійшла звістка, що Сірко наближається з військом до Січі, царевич Симеон, а з ним наказний Пелех, суддя Білий, писар Яковина, ще деякі значні та знатні запорозькі товариші вийшли за валову браму навстріч Сіркові.

Кошовий, видно, вертався після вдалого промислу, бо над його військом теж розвівалася малинова хоругва, і від того ясного полотнища отаманове лице відсвічувало малиноюю смагою. Та й усе військо цвіло, як макове поле, що простелилося серед зими перед Січчю, — тоді

зо дві тисячі запорожців ходило на Тягиню. В обозі, окрім возів, навантажених усіляким добром — від килимів, хутра, коштовних вин до срібного посуду й тютюну, були й полонені татари. За довгу дорогу вони змирилися з долею і тепер примруженими очицями зиркали на Січ, якою лякали їх змалечку. Ось вона стояла перед ними і дивилася на своє малинове військо, дивилася на Сірка, а Сірко дивився на неї, осіняючи себе хрестом. На татар же Січ зирила чорною бійницею з невисокої дерев'яної вежі, і, коли там гримнула гармата на честь повернення кошового з козаками, татари подумали, що всмалили по них, і попадали на землю.

Наказний Пелех підвів до Сірка царевича Симеона, який тримав хоругву з двоголовим орлом, і пояснив, хто це такий. Проте Сірко, зморений з дороги, чи то щось не дочув, чи не подав виду, але він лише кивнув головою. Поздоровкався зі старшинами та значними товаришами, привітав козаків і сказав, що йому треба якомога швидше перечитати листи, які за його відсутності надійшли від гетьмана Самойловича. Ті листи зберігалися у військовій скарбниці. Сірко залишив військо на осавула, а сам, подавши знак писареві Андрію Яковині, пішов до військової скарбниці, де нарешті сів не в сідло, а на лаву, випростав ноги в рудих чоботях з телячої шкіри, заплющив очі.

— Читай! — велів він Яковині.

Гетьман Самойлович писав, як завжди, одне й те саме. Турок з татарами збирається йти великими силами на Україну, з ними злигався Дорошенко, і тут треба забути про всі усобиці та спільно боронити отчизну. Московський цар Олексій Михайлович і він, гетьман, покладають великі надії на запорожців, які завжди славилися вдалими воєнними промислами над бусурменами.

«Ох і гадюка! Мені б твою булаву хоч на рік, животи-на продажна...» — подумав Сірко і заснув.

Писар Яковина читав. Він знав, що під такі читання Сіркові добре спиться, а Яковина Сірка любив. Хоча, якби кошовий не повернувся з Тягині живий, він би волосся на голові не рвав. Сірко вже на цьому світі нажився. Скільки йому — шістдесят? Більше? Не вгадаєш.

— Шістдесят третій пішов, — сказав крізь сон Сірко.

Яковина похолов. Але читав далі. Читав і думав: «Чорт! Шістдесят третій пішов... А кажуть, що він проживає вже третє життя». Яковина любив цього чорта. Але краще б він не повернувся з Тягині. Хай би він потім жив і вчетверте, і вп'яте, але вже без нього, без Яковини...

Коли писар дочитав листа, Сірко прокинувся. Розплющив колючі, в золоту крапочку очі й подивився на Яковину.

— Кажу, шістдесят третій пішов, а розуму не набрався.

— Хто? — спитав писар.

— Ніхто.

— Щось будемо одписувати гетьманові?

— Ні, — сказав Сірко. — Він уже знає, що Січ зачепила чума, і наказав не приймати наших листів. Баба з воза.

— Отак?

— Листів не приймає, а посла свого до нас відрядив. Бачив?

— Де? — не зрозумів писар.

— Подивись у вікно.

Яковина підійшов до вікна. Навпроти, біля куреня кошового, топталася величезна, в людський зріст, чор-

на ворона. Писар її впізнав. То був гетьманський посланець Трохим Зуб¹ у чорній крилатій киреї. Він піджидав кошового.

— Хто там? — спитав Сірко. — Зуб?

— Зуб, — сказав писар.

— Ну, це надовго.

— Пане кошовий... — несміло озвався писар.

— Кажи.

— Треба поговорити з цим... царевичем.

— Клич, — сказав Сірко. — Я вже йду до себе.

— А Зуб?

— Зуб теж нехай слухає і мотає на вус. Усіх, кого треба, клич до мене.

2

¶ Сірка, окрім гетьманського посланця Зуба, зібралася вся старшина (лише осавул Харко Білецький ще клопотався з військом після походу). Прийшли діди-райці — Гнилиця, Кваша, Черкас, Щобтискис, Покришка, Перепічка, ще підоспів дехто зі значних товаришів, таких, як Гнат Голобля², Хома Лисокобилка, кальниболотський отаман Добривечір, та так і напхалося повен курінь.

Царевича Симеона з Іваном Міюським припровадив до кошового писар Андрій Яковина, але Сірко посадив високого гостя між собою і Грицьком Пелехом.

¹ Очевидно, йдеться про того Зуба, який давав свідчення у Москві стосовно описаних тут подій, що й занесено до актів Малоросійського приказу.

² У давніх московських актах його помилково називають Грицьком Оглоблею. Це той Гнат Голобля, котрого Сірко посилав до гетьмана Самойловича з особливими дорученнями, в тому числі й у справі царевича Симеона Олексійовича.

«Таки читав мої думки, бестія», — холодок пробіг у грудях Яковини.

— Тут мені кажуть, що ти називаєш себе сином царя, — звернувся Сірко до молодика. — Може, хтось із наших чогось не розібрав, то розтлумач нам, сірим: ти є сином государя Олексія Михайловича, того, що з нашим гетьманом Хмелем колись приятельство завів, чи, може, ти є чадом котрогось із менших царів? Тих, що ходять під рукою великого государя.

Молодик підвівся, поправляючи на голові соболеву шапку-макітру, тихо відкашлявся в кулак і набрав повні груди повітря, але Сірко застеріг:

— Тільки правду кажи, бо ми тут на Січі уже набачилися всіляких пройдисвітів. — Кошовий чомусь подивився на гетьманського посланця Зуба, і його колючі очі в бурштинову крапочку взялися лихим блиском — там затріпотіли крильцями золоті мушки. — З такими в нас розмова коротка. А ти ж іще молодий, жаль буде, коли розгніваєш брехнею і Бога, і наше чесне товариство.

Хлопець зняв з голови шапку, притиснув її обіруч до грудей, і тут усі побачили, що на очі йому навертаються сльози.

— Ну-ну, — сказав Сірко. — Ти ще юний, але не такий, щоб розпускати нюні. Ми зібралися тут не на сльози твої дивитися, а почути правду. Тобі не соромно рюмсати?

— Страмно, — схлипнув царевич і тернув себе шапкою по очах. Його велике праве вухо почервоніло й горіло, як мак. — Але велика кривда мене пропікає, що ти, отамане, не віриш мені та ще й залякуєш. Я прийшов на Січ зі щирим серцем і навіть думки не мав, що зустрінуть мене з недовір'ям.

— Стривай, — перебив його Сірко і спантеличено витріщився на Івана Міюського. Дві золоті мушки ви-

летіли з його очей і сіли Міюському на носа. — Якщо перед нами царевич, син московського государя, то чого ж він балакає нашою козацькою мовою?

— А ти, пане отамане, вислухай до кінця. — Іван Міюський почухав носа. — Вислухай, і тоді всі візьмуть у тямки, чого його сіятельство приїхав на Січ із Дону, а не з Москви.

— Ну-ну, — погодився Сірко. — Послухаємо.

І вся старшина, діди-райці, значні та знатні товариші схвально кивнули вусами й наставили вуха на молодика: чого ж це московський царевич балакає козацькою мовою?

— Бог свідок, — знов заговорив гість, — я єсмь правдивий син великого князя й государя Олексія Михайловича, а не якогось там царка із підданих йому земель. І звуть мене Симеон Олексійович.

Молодик тричі осінив себе хрестом, золоті мушки перелетіли на його руку, і всі, навіть підсліпуваті діди-райці та гетьманський посланець Зуб, побачили, як та рука засвітилася.

— А кого ще крутить сумнів, той може своїми очима побачити знамення на тілі царевича, — сказав Іван Міюський. — Царський вінець на плечі й молодий місяць, перехрещений із шаблею, на грудях коло серця.

— Ну, роздягатися тут ніхто не буде! — сказав Сірко. — Розумний і так побачить.

Кошовий раптом підвівся, скинув шапку і вклонився молодикові. Услід за ним підхопилися всі запорожці й шанобливо схилили голови. Трохим Зуб нагнувся так низько, що дістав оселедцем долівки.

Якась мушка влетіла дідові-райцю Перепічці в ніздрю, і він голосно чхнув:

— Апчихи!

— Правда, — сказав Сірко.

— Апчхи! — ще раз чхнув старий Перепічка, аж його сиві вуса пішли врозліт.

— Будьте здорові! — зичливо мовив Сірко до старого, і, коли Перепічка апчихнув утретє й мушка кулею вилетіла з його волохатої ніздрі, кошовий велів накривати сирно¹ на честь високого гостя.

Січові кухарі-кашовари уже були в поготівлі, бо ж кошовий повернувся з походу, тож бігцем понаносили стільки всілякого їдла та пійла, що розбігалися очі. Печена білуга й севрюга, з риби ще чилик, близзна і щука, камбала, сула й вирезуб, покрайний на ласі шматки в'ялений сом, тарань та рибець стікали густим, як олива, жиром. Для дідів-райців, котрі часом полюбили солонцювати дрібненькою рибкою, направили в'юнів, бобирів, явдошок і сцикавок. Риби було якої хоч уволу, бо через чуму не смажили чотиринової дичини, вони, ці небораки сугаки, харсуни, бабаки, бобри та всяке дрібне суслиння якраз і розносили пошесть. Натомість кухарі Печиборщ та Неїжкаша насмажили тлустих диких качок — крижнів, огарів², кречетів, нирків, крячків, яких козаки настріляли на Базавлуку, — вони там літали хмарами, іноді так затуляючи небо, що серед білого дня смеркало. Один крижень був такий велетенський, що Сірко грішним ділом подумав, чи не запекли його домашнього півня Горлопана, якого він тримав у себе замість годинника. Ні, забожилися Печиборщ і Неїжкаша, хто б же підняв руку на Горлопана, таку мудру птицю, що поки не закукурікає, то й світ не розвидниться.

¹ Стіл.

² Велика руда качка.

А ще із м'яса Печиборщ і Неїжкаша принесли пастурми та в'яленої конини, що її козаки насмикали під Тягинею з-під татарських сідел. Із тих трофейних набутоків приперли й барило вина та діжку бузи, а горілку поставили свою в сулії з такого темного шкла, що п'єш і не бачиш дна.

Сірко підняв свій срібний кубок за здоров'я царевича Симеона, випив і так голосно крякнув, що на тарелі здригнувся велетень-крижень, — видно, бідака, подумав, що то подав голос хтось із качиної зграї, яка летить його визволяти. Та де вже!

Усі запорожці теж голосно випили, навіть діди-райці Гнилиця, Кваша, Черкас, Щобтискис, Перепічка й Покришка вмочили вуса, а писар Яковина, піднісши до рота чару з черленим вином, раптом угледів, що зверху плаває втоплена мушка-п'яниця. Нігтем мізинця Яковина підважив її, викинув з чарки, аж та мушка раптом взяла й полетіла прямо до Сірка. Яковина не догледів, де вона сіла, дуже мізерне було те створіння, зате помітив, як Сіркові очі знову взялися позолотою. Чорт!

Царевич Симеон і собі поволі вихилив чару тягучого заморського вина, від чого його праве вухо, вдвічі більше за ліве, спалахнуло ще дужче. Запорожці зачудовано дивилися на те вухо, що зацвіло, наче ружа.

Симеон Олексійович випив, однак до їжі не брався, він і далі стояв зажурений, опустивши очі під сирно, хоч сам Сірко визнав його сином царя Олексія Михайловича. Запорожці ж наминали так, наче молотили у сто цівів, смачно плямкали, сьорбали, прицмокували, аж ляцало за вухами. Вони вмить роздерли на шматки крижня і вплели його разом із пупом, печінкою й серцем, не залишаючи бідному качурові жодної надії на

порятунок. Вино булькало в горлянках, вступало у кров, текло по підборіддях і вусах.

Сірко, закусивши качиним крилом, натоптав череп'яну люлечку, викресав вогню і пакнув жовтим димком. З рота йому виплигло кругле кілечко, схоже на сережку, що поблискувала у вусі Сірка. На обідку сережки внизу темніла вишнева краплина гранату, а по її боках тулилися дві дрібніші перлини. Жовте кілечко диму поволеньки покотилося над столом до Андрія Яковини. Писар відхилився убік, однак і кілечко звинулося ближче до нього. «Він мене сьогодні доб'є», — подумав Яковина.

Сірко того ніби й не бачив, він обернувся до царевича Симеона, котрий досі стояв, скромно опустивши очі.

— Сядь, — чемно припросив кошовий. — Нехай поли не висять.

Коли царевич сів, усім якось полегшало, випили ще по чарі, і гетьманський посланець Зуб, примруживши зизе око та підсмикнувши рукави киреї, звернувся до Симеона з такими словами:

— Я незабаром вертатимуся до нашого гетьмана Івана Самойловича, то чи не хотів би ти написати своєю рукою листа до рідного батечка? Та й самому гетьману можеш написати, а я передам твоє письмо прямо з рук у руки.

— Гетьманові передай мій уклін усно, що тут писати, — мовив Симеон. — А до царя-батечка я не можу передавати листів, бо їх так чи так перехоплять бояри. Хіба ти не знаєш, як ці негідники ненавидять царських дітей? Вони б усіх государевих спадкоємців передушили, аби захопити кормило. Смішне і дурне ти кажеш, пане Зубе, я дивуюся з тебе.

Зуб ніяково примовк і не знав, куди подіти свої замашчені риб'ячим жиром руки.

— Про мене, Семене, — буркнув він, облизуючи пальці.

Царевич не втямив, що Зуб мовив приказку, і подумав, що це він його зневажливо назвав Семеном, через те вирішив присоромити Зуба ще дужче.

— Чи, може, ти здатний передати мого листа прямо в руки цареві? Вхожий ти в государеві палати?

— Ні, — відповів Зуб. — До гетьмана може підійти коли завгодно, а до царя — то й гетьмана сплоха не пустять.

— Не пустять, — в один голос підтвердили діди-райці. — Викотять, як бджоли муху.

— Ото ж бо! — сказав Симеон. — І немає у мене такого чоловіка, щоб я міг передати листа через нього прямо в руки батенькові. Надто багато ворогів у мене. Тому прошу всіх вас, панове запорожці, а особливо тебе, пане кошовий отамане, нікому з московських людей не говорити про мене.

— Боже збав, своя хата — покришка, — сказав дід Покришка. — У нас на Запорожжі, щоб ти знав, кожна тайна і кожен курінь під покришкою, звідси не вислизне жоден секрет.

— Не вислизне, — затрусили вусами діди-райці Гнилиця, Кваша, Черкас, Щобтискис і Перепічка.

— Я так розумію, що ти до нас прибився не з доброго дива, — мовив Сірко, посмоктуючи люлечку-черепушку. — Щось же тебе привело саме до нас? Не Іван же Міюський?

— Мене привела до вас сама доля, — сказав Симеон.

— Он як! Тоді ми готові тебе вислухати. Від початку і до кінця.

— Добре, — погодився він і, кашлянувши в кулак, щоб прочистити голос, розпочав свою неймовірну оповідь.

Розділ III,

з якого дізнаємося про жахливу витівку малолітнього Симеона, його умертвіння рідною матір'ю та про подальші поневіряння царевича

1

Він сказав, що спершу йому, малому, жилося в царських палатах, як у Бога за пазухою. Він був улюбленцем-пестунчиком царя-батенька Олексія Михайловича й цариці-матінки Мар'ї Іллівни. Вони зі своїх дітей нікого так не любили, як його, навіть дочку Софію, не кажучи вже про Федора чи Івана. А кого люблять найдужче — тому й дозволяється найбільше, і малому Сьомці (так його тоді називали), вільно було гуляти де схоче. Батенько Олексій часто брав його до своєї канцелярії, садовив собі на коліна, і хай там що — чи послі, чи бояри, а Сьомка грався його печаткою, каламарем, гусячим пером або висмикував волосини з царевої чорної бороди. Чого він тільки не витівав, усе йому прощалося. Чи каламар перекине й вилле чорнило на царську грамоту, чи підкрадеться до когось із бояр і надзюрить йому за халяву в чобіт (він змалечку терпіти не міг бояр), чи навіть купку накладе комусь у шапку, — все Сьомці сходило з рук.

Але матінка Мар'я Іллівна дуже гнівалася, коли він капостив її батькові, а своєму дідусеві Іллі Даниловичу Милославському. Видно, вона тата свого любила не

менше за сина, тому сварила Сьомку за каверзи, які він влаштував дідові Іллі Милославському. Ну, дід дідом, але ж він теж був боярином, то Сьомка і йому давав занюхати табаки. Дразнився з нього, обзивав старим віслиюком або кривою ковінкою, бо Милославський накульгував трохи, кривий був.

— Підожди! — перебив Симеона старий Перепічка. — То ти й тоді з ними балакав по-нашому? У царських палатах?

— Ну, здрастуйте! — здивовано подивився на Перепічку Симеон. — Я тоді вашої мови не чув і не знав, що така є на світі. Звідки?

— Ну, а гетьмани ж наші, вони що — до царя не заходили?

— Ваших гетьманів бояри туди й на поріг не пускали, — сказав Симеон. — Вони в Малоросійському приказі¹ поклони били.

— Добре, не перебивайте, батьку! — чемно попросив Сірко старого Перепічку. — Давайте послухаємо, що було далі.

Далі Симеон розповів, що між ним та боярином Милославським розпочалася справжня війна. Дід Ілля то штурхне його непомітно, то вщипне, то наступить на ногу мов ненароком — це щоб малий тримався від нього чимдалі. Він поскаржитья матусі, що дід його кривдить, а вона сміється, каже, тобі приснилося. Це ти, каже, лихий на дідуся, хіба то хто насипав йому перцю під ніс, коли старенький дрімав? А хто його ковінку весь час ховає?

І тоді малий сказав матусі таке, чого вона вже ніколи не могла забути: «Якби мені дали хоч три дні поцарю-

¹ По-теперішньому — міністерство, що займалося справами України.

вати, я б усіх бояр винищив». — «Усіх? — вражено запитала Мар'я Іллівна. — І рідного дідуся Іллю?» — «А його найпершого!» — відповів Сьомка.

Відтоді добра матуся почала дивитися на сина вовком. Якщо ти, каже, ображатимеш дідуся, я тебе з дому вижену. Ну, сварилися, воювали, поки діло дійшло до крові. Раз прийшов до боярина Іллі Милославського німецький посол, сиділи вони в їдальні, полуднували. Малий трішки відхилив двері до їдальні, заглянув у щілину, а на столі такі гарні яблука на золотій тарелі! Він туди — і хап найбільше! «Сімеон! — закричав Ілля Милославський. — Так не культурно!» Німецький посол сидить, сміється: «Яке миле дитя!» — каже, а старий віслук ні сіло ні впало вхопив Сьомку за вухо і так крутонув, що був би відірвав, якби німець не оборонив.

Сьомці від болю світ перевернувся в очах. Він ухопив золоту тарелю (яблука розкотилися по всій їдальні) і щосили торохнув Іллю Милославського по голові! Боярин, заюшений кров'ю, відкинувся на спинку крісла і знепритомнів, а за німецьким послом тільки смуга лягла.

На цей шум прибігла мамка Мар'я Іллівна, страшна, захекана, бачить — тятка її лежить у крові, а Сьомка стоїть, посміхається. Вона в нестямі вхопила зі столу ножа й жбурнула в малого — лезо застрягло йому в стегно. Рана була неглибока, але тяжка — у кров Сьомці вкинулася якась неміч, він зліг у гарячці. Старий віслук Милославський швидко оклигав, а Сьомка став порченим. Цариця Мар'я Іллівна злякалася, що навіть якщо він очуняє, то виросте калічкою. Вона покликала відданого їй боярина, стряпчого Михайла Савостьянова, і звеліла отруїти Сьомку. Мовляв, скільки ж дитині му-

читися? Скажемо, що Бог забрав, і про це більше ніхто не знатиме.

Старий Перепічка та й інші діди-райці покрадьки витирали пучками очі, вдаючи, що вони їх чухають, адже у старших людей із віком завжди сверблять передусім очі, брови й носи. Їм хотілося багато чого поспитати в царевича Симеона, але вони мовчали. Не тепер. Вони, нарешті, й самі здогадалися, чому в нього таке велике праве вухо і хто його розтягнув. Дідам кортіло слухати далі. І царевич Симеон продовжив оповідь.

Стряпчий Михайло Савостьянов, хоч був боярином, але до царських дітей зла не мав. Йому подобався цей веселун-шибеник Сьомка, який капостив пихатим дворянам, а його, Михайла Савостьянова, обминав. І тоді стряпчий тяжко замислився, як би порятувати царевича, щоб і самому не покласти голову на плаху. Так вийшло, що в храмі Василя Блаженного він давно запримітив півчого-малолітка, схожого як дві краплі води на Сьомку. І Михайлові Савостьянову спала безбожна, але єдина рятівна думка — умертвити цього хлопчину замість царевича. Якимись хитрощами стряпчий забрав півчого до себе, отруїв, перевдягнув у Сьомчин одяг і видав небіжчика за царевича. А Сьомку сховав у своєму домі.

Ні цар Олексій Михайлович, ні цариця Мар'я Іллівна, ніхто, окрім стряпчого, не міг знати про таку підміну. У труні лежав точнісінький Сьомка. Єдине, в чому поталанило бідному півчому, — це те, що його поховали з такими почеснями, як царського сина. На похорон прибули всі патріархи, митрополити, архієпископи, прибув навіть сам вселенський патріарх Паїсій Олександрійський, і вони відспівали в церкві архістратига Михаїла не того небіжчика, за яким

голосила вся Московія. Сьомка, хоч сидів захований за сімома замками, чув голосіння тисяч і тисяч людей, які зійшлися на похорон.

— А що ж цариця — хоч сльозу пустила? — спитав дід Перепічка.

— Ну, я ж не бачив, — знизав плечима Симеон.

— Та який чорт пускав ту сльозу? — сказав Гнилиця. — Як вона сама ж його і вгробила.

— Панове, давайте дослухаємо до кінця, — поштиво перебив дідів-райців Сірко. — Ну ви, їй-богу, як діти.

Симеон Олексійович злегка вклонився кошовому на знак подяки, прокашлявся у кулак і повів далі.

Стряпчий Михайло Савостьянов переховував Сьомку в своєму домі, поки він набереється сил, а тим часом придумав, як вивезти малого чимдалі з Москви, щоб він не потрапив нікому на очі. Якимсь знайомим чи видним людям боярин не міг довірити таку таємницю, тому знайшов двох жебраків, одного кривого, а другого сліпого й безрукого, дав їм по п'ятдесят золотих червінців і попросив непомітно вивезти хлопця з Москви, а далі доправити аж до Архангельська, до Білого моря, і там десь на пристані покинути.

Царевич добре пам'ятає, як його вивели серед ночі через чорний хід на подвір'я, там уже стояло двоє людей, від яких тхнуло гнилизною й кислятиною, але в темряві Сьомка спершу й не бачив, що один із них кривий, а другий сліпий і однорукий. Його поклали на невеличкий дерев'яний возик, де він і ніг не годен був випростати, накрили рогожкою, зверху прикидали смердючим лахміттям і так повезли, мов ката у мішку.

Сьомка далі вже не стулив і ока в тому мулькиому возику, цілу дорогу тремтів під лахміттям, просякну-

тим сечею та собачим лайном. Щоб не задихнутися, проробив собі дірочку в передку і так почав чути дещо із того, про що говорили старці. Уже далеко за містом, у сутінках, він почув гугнявий голос: «А що, Ілле, може, покинемо його в полі?» — «Та ні, Прокле, — відповів другий. — Боярин дожене, відбере червоні, ще й заб'є на смерть».

Почувши ім'я Ілля та ще побачивши згодом, що один із них кульгає, Сьомка ледве не вмер від страху — йому здалося, що це старий віслик Ілля Милославський везе його покрадьки, щоб десь утопити чи прикопати. Але згодом старці зупинилися глянути, чи він не задушився, і тоді Сьомка роздивився, що ні — у кривого не було жодного зуба в роті, а на голові замість чуба стирчало паршиве струп'я. Другий, сліпий, однорукий, не був такий страшний, він дивився на світ порожніми очницями, але весь час усміхався до неба.

За Митищами вони вирішили, що годі тарабанити хлопця на візку, нехай чалапає разом із ними; накинули на Сьомку драну смердючу куцину, підперезали очкурором, начепили на плече торбу й повели його аж до Архангельська за дві тисячі верст. По дорозі, коли Сьомка вже збив ноженята до крові, вони сплели йому з лика лапті, навчили просити милостиню, і він через усі села й міста переходив з простягнутою рукою, благаючи: «Подайте сиротині крихітку хліба ради Христа. Батько помер, мамка вдавилася».

Хтось із дідів-райців голосно схлипнув, усі подивилися на Перепічку, але старий тільки чмихнув у вуса й гикнув, наче схлипувати він і не думав.

— Царевича старченням зробили, жмикрути, — обурився Покришка. — А що, по п'ятдесят червоних на рило мало?

Однак Симеон сказав, що він швидко зник до такого життя і воно йому навіть сподобалося. Мандрувати світом куди цікавіше, ніж нудитися в царських палахах. До того ж кульгавий Прокл і сліпий, однорукий Ілля виявилися чуйними людьми, набагато добрішими за пихатих бояр. Вони ділилися з Сьомкою останнім кусником хліба, купували йому на базарах льодяники, латали одежину, гоїли вавки, навіть залікували на нозі ту ядучу рану, що мамка-цариця пробила ножем. Сьомка позбувся порчі в крові, став зовсім здоровим. Прокл навіть намагався якось підправити йому праве вухо, яке розтягнув боярин Милославський, та це йому ніяк не вдавалося. Кривий казав, що легше розтягнути ліве вухо, щоб обоє були однакові, але то дуже болюча справа, хай він ще подумає. Що Прокл умів робити безболісно, то це рвати зуби. У Сьомки хилитався один передній, ще молочний зубчик, і кривий зробив так: обв'язав його довгою ниткою на петельку, потім дав кінець тої нитки сліпому, щоб він міцно тримав її своєю єдиною рукою. Сьомці звелів стати навпочіпки. Затим підійшов до нього, швидко спустив штани, присів і так торохнув Сьомці під ніс, що той покотився. Неприємно, звичайно, зате, коли Сьомка підвівся, не було ні зуба, ні болю.

На цьому місці козаки презирнулися. Всього надивилися на світі, а про таке ще не чули. Іншим разом, може б, і посміялися, але не тепер. Їм жаль було Сьомку.

Проте людина до всього звикає. Згодом царевич помітив, що кривий Прокл і сліпий, однорукий Ілля уже йому не смердят, від них не тхнуло не те що гнилизною чи кислятиною, а навіть брудними онучами. Сьомка призвичаївся до їхніх запахів і сам уже тхнув, як старці.

Ішли вони до Білого моря, до Архангельська себто, три літа і три зими. Прошкували дві тисячі верст із перервами, часом з довгими простоями на цілу зиму, бо в люті морози полями далеко не зайдеш. На довгий час зупинялися в Ростові, Ярославлі, Вологді, Сямжі, Погості. Чого Сьомка тільки не набачився за цей час! А скільки натерпівся! Страшно згадати. Зате й навчився багато. Кривий Прокл навчив його правильно ходити, бо, виявляється, люди ноги мають, а рідко хто правильно підбирає крок. Те ступає широко, те дрібно, те швендяє, те човпе, тоді як кожній людині призначена своя хода. Тож кульгавий навчав Сьомку ходити, а сліпий бачити, бо люди, казав незрячий Ілля, бачать зовсім не те, що треба, крутять головами, як дятли, хочуть усе схопити, нічого не прогавити, а подивитися на себе самих не встигають за все життя.

Безрукий сліпий Ілля навчив його й плавати, коли вони після двох років поневірянь дійшли теплим літом до Волги і там вирішили змити з себе гріхи та бруд. Поблизу нікого не було, тільки трохи далі бурлаки тягали важезні баржі, впиралися, бідаки, руками й ногами, аж очі їм вилазили на лоба. Прокл, Ілля і Сьомка скинули з себе завошивлене лахміття, випрали його в річці, щоб висохло, поки вони купатимуться, а тоді в чому мати народила зайшли у воду, накупалися досхочу, і сліпий напрочуд швидко навчив Сьомку плавати по-собачому, тримаючи його єдиною рукою за чуба. Вони вийшли на берег, повсідалися на тепле каміння, ждучи, поки висохнуть їхні випрані лахи, кривий і сліпий повикручували воду зі своїх довжелезних борід, і Сьомці так любо стало на душі, наче він після купелі наново народився на світ.

«Погляньте на цих придурків», — показав кривий Прокл на бурлаків, поправляючи між худими ногами зморшкувату кишку, яку прищикнув, сідаючи на теплий камінь.

Сліпий, однорукий Ілля, не повертаючи голови в той бік, де запряжені в шлеї бурлаки волокли баржу, всміхався до неба.

«Бо не туди дивляться, — сказав він. — Подивіться на птахів небесних, що не сіють, не жнуть, не збирають у комори, а Бог їх годує».

Сьомка поглянув у небо, побачив там ластівок, горобців, мартинів, бакланів, які звільна шугали де кому заманеться, і йому захотілося до них.

«А хіба ми не птахи небесні?» — сказав кривий Прокл, подивився на Сьомку, і раптом його вузькі монгольські очі зробилися зовсім косими. Кривий тричі перехрестився.

«Що там?» — спитав сліпий Ілля.

«Вір не вір, — затинаючись, прогугнявив беззубим ротом кривий, — а в нашого хлопця на плечі царський вінець!»

Вони ж не знали, кого насправді ведуть до Архангельська на Біле море, думали, що боярин спекався якогось байстрюка, нагуляного покоївкою, а тут почали здогадуватися. Сьомка також раніше не бачив цього знаку, він з'явився, мабуть, після того, як його поховали в чужій личині. Господь, углядівши кривду, вчинену над царевичем, навіки позначив його своїм знаменням. Але Сьомка про те не знав, бо, відколи пішов із Москви, оце роздягнувся вперше.

«А ти, Прокле, ще придивися, що то в нього на грудях», — сказав сліпий, усміхаючись до неба, де весело літали пташки.

Кривий Прокл з острахом скопив очі на Сьомчині груді, і з його беззубого рота вирвався зойк.

«Молодий місяць, схрещений із шаблею», — прогугнявив він пошепки.

І тоді вони обоє разом — кривий, косий, беззубий, гугнявий, голий-голісінський Прокл та сліпий, однорукий, нагий від п'ят до сивої бороди Ілля вклякли на коліна перед царевичем.

«Государ-батюшка, милостивий самодержець наш всемогутній, — заблагали вони, піддваючи. — Не вели карати, а вели помилувати!»

«Встаньте, — сказав Сьомка. — Ви мені життя врятували, яке там карати. Встаньте, бо нам із вами ще далеко йти до Архангельська».

Сліпий Ілля боязко підвівся, затуляючи долонею дармовиса, що теліпався між його кістлявими ногами, а кривий Прокл, який, побачивши царське знамення, так і лишився косим, смикався на місці й не міг ні встати, ні зрушити з місця. Раніше навчав Сьомку, як треба ходити, а тут сам ані руш, наче йому відібрало ноги.

«Ти он наступив коліном на бороду», — підказав йому сліпий Ілля й усміхнувся до неба, де радісно щебетали пташки, глузуючи з бідних бурлаків.

Ошелешений Прокл визволив бороду з-під коліна, звівся на тонкі тремтячі ноги і теж затулив обома руками свого дармовиса. Так вони довго стояли знетямлені, мовби забули, куди і для чого йдуть. Врешті-решт зодяглися, кинули на плечі торби, перехрестилися й потягли в далеку дорогу, бо їм, правду кажучи, давно годилося бути в Архангельську.

— Стривай! — не втримався тут старий Гнилиця. — А де ж подівся той возик, що старці на ньому спершу тебе возили? Наче ж був у них возик, чи я щось не дочув?

Діди-райці схвально закивали головами на таке запитання: справді, куди подівся возик?

Симеон здивовано подивився на Гнилицю і пояснив:

— Кривий із сліпим ще в П'янді на ярмарку виміняли за нього шило. Дуже потрібна річ у дорозі, шило часто нас виручало. Бо є такі вурки, що й у старця готові забрати торбу, тоді шило годиться не тільки як шевське знаряддя, ним боронитися можна. Але перед тим, як скупатися у Волзі, ми проміняли шило на мило. Ми ж у Волзі милися з милом.

— Нащо вам здався той возик? — чемно дорікнув дідам Сірко. — Теж мені, знайшли, чим журитися. Ну, як діти.

— Жалько все-таки, — виправдався Гнилиця. — Кривий із сліпим могли ж далі до Білого моря повезти царевича на возику, якщо вже довідалися, хто ото з ними.

Симеон сказав, що йому й так добре йшлося з Іллею і Проклом. Тепер вони годили йому як болячці, давали все кращеньке з їжі, сплели нові личаки, і він ішов легким розміреним кроком, як навчив його кривий Прокл. Чувся здоровим, підростав і міцнів день у день, а поки дійшли до Сямжі, у нього виростили нові зуби замість отих молочних, що хилиталися і які так дотепно виривав кривий. Потім Прокл ще не раз ставав на коліна перед Сьомкою, просив прощення за таке невіглаське зубодерство.

Іноді під час перепочинку сліпий із кривим заводили цікаву балачку про життя і смерть, долю й недолю, людське щастя і лихо, що ходять у парі й кожне чекає на свою слухну годину — сьогодні ти цар, а завтра злидар, сьогодні живий, а завтра мертвий, незважаючи на те, чи ти цар, чи голодранець. То що ж таке життя і як йому догодити, щоб воно годило тобі? Одного ра-

зу, коли через рік вони вдруге купалися в безіменній річечці біля водяного млина, сліпий Ілля сказав: «Життя — це млинове колесо. Як ти литимеш на нього воду, так воно й крутитиметься».

Він усміхнувся до неба й додав: «Моє колесо вже розсохлося».

Вони вже чули запах Білого моря, коли сліпий Ілля тяжко занедужав. Він ліг на землю, поклав на груди одну свою руку й сказав, що буде вмирати, підспіла його пора. Он він уже бачить за десять ступнів красуню з косою, яка, усміхаючись, манить його до себе кістлявим пальцем. Але хай почекає трохи, бо він, Ілля, ще має дещо важливе повідати царевичу та кривому Проклові. І він сказав, що боярин хибно послав їх на Архангельськ, бо царевичу треба на Дон. Уся воля тепер забігла на Дон, і тільки там з козаками Симеон знайде своє щастя. Донці, як дізнаються, хто він такий, не вагаючись, підуть на Москву, переб'ють бояр і настановлять його царем. Тому сліпий Ілля попросив кривого, косого Прокла спершу доправити царевича до Архангельська, раз вони вже близько до цього міста, а звідти хай дістаються водою і суходолом, як тільки можуть, на Дон.

Сліпий однією рукою, яка лежала у нього на грудях жовта, як віск, готова до смерті, потягся під свою довжелезну бороду і дістав із пазухи ганчір'яний мішечок: «Ось тобі, государю, п'ятдесят моїх червоних на щасливу дорогу. Ти дійдеш, я бачу».

Він помер, не заплющивши очей, бо їх у нього не було, але сліпий Ілля і мертвий усміхався до неба порожніми очницями. Так із тим загадковим усміхом його й загріб кривий Прокл серед поля, і далі вони пішли вже удвох.

2

В Архангельську знайшли морську пристань, де стояли всілякі судна, вітрильники, великі рибальські човни, веслові струги, баржі й навіть один двоцогловий корабель, але кого кривий Прокл не розпитував, ніхто не міг пояснити, як звідси впливти на Дон. На Соловецькі острови, де монастир і тюрма купі, — будь ласка, вони тут, у Білому морі, а Дон — це десь на іншому краю світу.

Тут-таки поруч були й торгові ряди, де продавали повно всілякої риби, борошно, шкіру, сукна, мед, віск, поташ, і Прокл вирішив купити царевичу шкіряні чобітки та каптанчика, зодягнути його якщо не по-царському, то бодай по-людському. Та коли він в одного крамаря хотів розміняти золотого, відразу десь узялися стражники — звідки в жебрака-обірванця золотий червінець? — скрутили бідного Прокла, обшукали і знайшли цілу торбинку з іще сорока дев'ятьма червоними. Кривий не міг пояснити, де він узяв такі гроші, тільки й устиг кивнути Симеонові, щоб той відійшов чимдалі й не втручався в розмову, бо його теж, обшукавши, пов'яжуть.

Бідолашного Прокла спровадили на Соловки, згодом Симеон сам бачив, як кривого, забитого в колодки, садовили на струг разом з іншими каторжанами. Кривий теж помітив його здалеку на пристані й голосно закричав: «На Дон! На Дон!»

Проте Симеон у розпачі вирішив спершу дістатися на Соловки і спробувати якось викупити Прокла за ті п'ятдесят золотих червінців, що йому дав сліпий. Одного разу йому вдалося пристати до гурту прочан, котрі їхали до Спасо-Преображенського монастиря, і так він дістався на острів. Але ченці сказали йому, що,

відколи світ, нікому ще не вдавалося визволитися чи викупитися з підземної монастирської в'язниці, куди ні сонце не заглядає, ні муха не залітає.

Симеон поневірявся там місяць, старцюючи біля брами, та йому не вдалося навіть дізнатися, де карається кривий Прокл і чи він хоч живий.

Одного дня, коли Симеон біля монастирської брами розплакався від розпуки, до нього підійшла сама доля. Хтось поклав йому на простягнуту долоню не бублика, не маківника, а цілу копійку. Симеон звів заплакані очі й побачив могутнього молодця, зовсім не схожого на тутешніх прочан — кармазиновий каптан, сап'янові чоботи, чорні вуса, хвацько підкручені вгору. Очі горіли двома смолоскипами.

«Чого плачеш, отроче?» — спитав молодець, і Симеон ні сіло ні впало сказав, що хоче на Дон, та не знає туди дороги. «А навіщо тобі на Дон?» — «Там воля», — відповів Симеон. Це так сподобалося молодцеві, що він сказав: «Тоді нам по дорозі. Поїдеш зі мною?» — «Поїду».

— Чи здогадуєтеся, панове, хто то був? — теж поблизкуючи очима, як смолоскипами, спитав Іван Міюський.

Діди-райці, старшини та й усі, хто був у курені, знижали плечима і вусами. Вони не здогадувалися.

— Може, ти? — спитав старий Лисокобилка в Івана Міюського.

— Ні, не я.

— То, може, той стряпчий, що врятував царевича? — як у попіл торохнув дід Перепічка. — А чо' — перевдягнувся в козака та й подався його шукати.

— Ні, не стряпчий, — похитав головою Симеон. — Щоб ви довго не думали, скажу. Отаман Степан Разя! Перед

тим, як розпочати свою війну, він приїжджав у Спасо-Преображенський монастир до святого причастя.

І далі Симеон розповів, як він гуляв із Степаном Разею на Дону, Волзі, на Хвалинському¹ морі, де вони потопили цілу флотилію перського князя Мамед-хана. Іван Міюський може посвідчити, що Симеон був у отамана за джуру, тому бачив і знає про нього більше за інших. Це ж він тоді й навчився гурорити по-козацькому, бо й Разя народився в донській станиці Зимовійська, де всі балакали «як оце ми з вами». Він був не Разін, а Разя, саме так його називали донці, котрі знали отамана ближче.

— А це правда, що Разя возив за собою перську княжну? — спитав гетьманський посланець Зуб таким голосом, наче провадив допит у суді. — Оту кралю, що забрав у перського князя на Хвалинському морі?

— Правда, — відповів царевич. — Ми тоді там не одну... персіянку... Ну, ви мене розумієте, — зашарівся Симеон, і його праве велике вухо спалахнуло, як мак.

Діди, які давно забули, що це таке, смачно заплямкали губами і закивали головами. Вони розуміли.

Тут знову втрутився Зуб:

— А чи знав вор², е-е-е... ворохобник Разя, — виправився він, — ким насправді є його джура?

— Ні, — відповів Симеон. — Я цього не казав нікому. Думав признатися вже тоді, як зберемося на такій силі, щоб іти на Москву громити бояр.

— А звався ти як на Дону? — і далі допитувався Зуб.

— Матвій. Я сказав, що мене звати Матвієм, але Разя та його козаки називали мене Матюшкою.

¹ Хвалинське — давня назва Каспійського моря.

² Слово «вор» у Московії означало «пройдисвіт», «лиходій».

— Ага, Матюшка, — повторив Зуб, наче заносив це ім'я до реєстру.

Симеон розповів, що якраз перед тим, як Разю схопили, він відкрив отаманові всю правду. Той дуже зрадив, сказав, що, маючи такий козир, тепер він діятиме зовсім інакше, але наступного дня його скрутили свої ж таки зрадці. Потім на Дон приїхав за наказом царя посланник із великими грішми, щоб задобрити козаків і відвернути від бунту. Симеон хотів передати через того посланника листа государеві-батеньку, тому мусив відкритися і перед ним. Царський повірений вислухав його зі сльозами на очах, узяв листа, написаного царевичем власноруч, і на прощання обдарував Симеона лисячим хутром та п'ятьма аршинами зеленого сукна.

Діди-райці примружили очі на його зелений каптан, підбитий лисячим хутром, і закивали вусами: так-таки-так.

Однак лист не дійшов до царя — його перехопили бояри, ще й оббрехали посланника, що той увійшов у змову з бунтівниками. Йому зігнули голову на лобному місці.

А потім Симеон якимось купався у Дону з козаком Іваном Міюським і, хоч як ховався від нього з Божими мітками, Іван, — ось він не дасть збрехати, — запримітив царський вінець на його плечі. Довелося про все розповісти, й Іван Міюський сказав, що після того, як придушили донців і четвертували Степана Разю, залишається надія тільки на Січ та її славного кошового Сірка.

— Здається, я все сказав, — завершив розповідь Симеон і злегка вклонився Сіркові та всьому товариству.

У курені стало тихо. Дуже тихо. І тут знов озвався гетьманський посланець Зуб.

— Все і не все, — сказав він. — Хотілося б почути, з чим приїхав його сіятельство царевич на Січ. Які його дальші умисли?

Симеон, не приховуючи подиву, подивився на Сірка.

— Про це я хотів говорити окремо й не зараз, — відповів він.

Кошовий з розумінням кивнув і підвівся.

— Казаному ми віримо, — повів він очима на Зуба, і гострий гранатовий промінь із Сіркової сережки вдарив гетьманському посланцеві в очі. — Тому давайте подякуємо царевичу Симеону Олексійовичу за довіру до нашої матінки Січі та всього низового товариства. Нехай його величність зостається у нас скільки треба, всі ми шануватимемо його як сина нашого государя. А хто оступиться у вчинку чи слові лихому супроти царевича, той стане перед козацьким судом. Наші звичаї ви знаєте.

Діди-райці схвально тріпнули вусами: що правда, то правда. Звичаї у них одні для всіх.

3

Ще не прохололи Сіркові сліди на Тягиню, як він уже подався з козаками на нові промисли проти бусурменів на морських розливах. Зима кошовому в цьому годила — видалася напрочуд м'якою, безсніжною. Сірко казав: драна зима. Вирушаючи в похід, він наказав старшинам та козакам, які лишалися в Січі, шанувати царевича і берегти його, як ока в лобі.

Запорожці тим тішилися по-своєму. До хоругви з двоголовим орлом вони ще зробили Симеону Олексійовичу печатку, схожу на ту, яку бачили на царських грамотах, підписаних Олексієм Михайловичем. На ній

теж був двоголовий орел, над яким нависали три царські корони. Виготовили печатку не з казна-чого, а зі срібних монет-єфимків, узятих із січової скарбниці, вагою в тридцять золотників.

Царевич з гідністю прийняв подарунок, гречно подякував козакам, пообіцявши, що їм це відплатиться сторицею. Поводився він скромно і чемно, кирпу не гнув, тихо прогулювався січовими вуличками, де його цікавило все: курені-касарні, скарбниця, канцелярія, пушкарня, майдан, на якому збиралася козацька рада. Щодня заходив у церкву святої Покрови, вистоював службу Божу разом з усіма козаками. Його скрізь супроводжував Іван Міюський, а позаду ще підтюпували донці Пуп, Закусило, Панько Лучка й Гаврусь Мережка.

Не бачив ніхто лише Кирика, Гирю і Костогриза, хоч Сірко дав своїм любленцям окремі напучення щодо царевича. Але то такі прояви, яких бачать тільки тоді, коли вони самі цього хочуть.

Розділ ІV,

який проливає пучку світла на пластунів-галдовників, котрих ще називають характерниками, химородниками або заморочниками

1

Чимало є забобонних людей, котрі щиро вірять байкам про козаків-характерників, що начебто вони перекидаються на вовків чи лисиць, хапають на льоту кулі, перепливають річки на ряднах та їздять верхи на дідьках.

Кирик вродився звичайним хлопчиком, хіба трохи кмітливішим за інших, бо виростав сиротою. Він ще не з'явився на світ, як його батько Кирило Лупиніс загинув у бою з поляками під Берестечком. Коли Кирикові було, може, з місяць, до них у Гордашівку заїхав сам Іван Богун. Від нього пахло грозовим дощем. Як виявилось, полковник Богун був побратимом загиблого Лупиноса. Він почекав, поки мати сховає в пазуху блакитну від молока цицьку, — саме годувала немовля, — і запитав:

— Як звати хлопця?

— Кириком, — відповіла мати.

— Тоді я втрапив туди, — сказав Богун. — Так, як і батька.

Він розповів матері та немовляті Кирикові, як славно і дивовижно загинув їхній чоловік і батько Кирило Лупиніс. На нього поперла ціла купа розлючених ляхів із шаблями, Лупиніс їх клав у покоси наліво й направо, та

один гусар, що підкрався ззаду, шаблею зітнув завзятацеві голову. І тут сталося те, чого світ ще не бачив: Кирило на льоту вхопив свою голову і так обезголовлений, але з головою в руках, проскакав на коні ще сто сажнів.

— Характерником був, — сказав Богун.

Чи то мати так часто розповідала малому Кирикові про приїзд Богуну та загибель батька, чи тут була якась інша причина, але Кирик запевняв матусю, що тоді, одномісячним голопуцьком, він добре чув розповідь полковника і навіть запам'ятав, як той поклав у коліску гамана з грішми й пообіцяв:

— Я ще навідаюся.

Кирик ріс, як і більшість сиріт, мовчазним і відлюдкуватим. Він часто бачив, як його батькові стинають голову, а він, ухопивши її в руки, мчить на коні живий.

У приходській школі Кирик навчався краще за всіх, але школа не давала відповідей на запитання, які його хвилювали. Кирик не розумів, чому його навчають писати й читати не тією мовою, якою розмовляють люди. На таке пряме запитання дяк-учитель сердито відповів: щоб ти, йолопе, був одукований. Кирик дійшов думки, що між одукованими, тобто грамотними людьми, існує змова. Вони навмисне вживають малозрозуміле, кострубате церковнослов'янське письмо, аби більшість людей були неписьменними. Бо якби книжну мову замінили живою, тоді всі були б грамотними. Варто лише вивчити азбуку — і пиши як говориш. Але це не на руку насамперед самим писарям, які луплять грошики з кожного сіроми за те, щоб нашкрябати якусь скаргу, супліку, прохання чи той-таки позов. Та хіба не вигідна зрозуміла мова тільки писарям? А дякам, а попам, старостам, канцеляристам? І всім отим паперовим щурам, що біля них крутяться?

Кирик терпіти не міг ці казенні душі. Його цікавили загадки життя. Чому людина не літає, як пташка, якщо вона літає уві сні? Звідки береться і куди дівається те, що він бачив у своїх сновидіннях? Якщо воно розвіюється, то як ночами являється знову через певний час? Чи справді чоловік розумніший за звірів або бджолу? Чи можна вгадувати чужі думки? Чому Богун назвав його батька характерником? А якщо можна перенестися в минуле думкою, то чому не можна потрапити туди навсправжки?

Ще його хвилювала Христуся. Найкраща дівчинка в Гордашівці. Спершу вона його мало цікавила, як і всі діти зі своїми пустими забавками, та пізніше він побачив Христуся голою-голісінькою на лісовому озерці і схвилювався. Христуся не була дикою, як більшість дівчаток, згодом там-таки, на лісовому озерці, вона дозволила допитливому Кирикові розглянути її всю. Він не тільки дивився, а й торкав тверденькі пуп'янки на її грудях, які ще мало чим відрізнялися від хлопчачих, а проте бентежили його так, що в Кирика болів низ живота. Йому хотілося, щоб Христуся теж його торкалася, але вона цього не робила. Хоча, коли вони були вдвох далеко від людей, її сірі з прозеленню очі ставали великими і загорялися такою цікавістю, що в них лячно було дивитися. Лячно і солодко.

Саме тоді, коли Кирик став доскіпливим парубійком і дедалі частіше згадував Богуна, полковник, як і обіцяв, навідався знову. Від нього пахло грозовим дощем. Він сказав матері, що хотів би допомогти хлопцеві стати на ноги. Якщо вона не проти, то він відвезе Кирика навчатися в Київську академію. Мати розтривожилася, однак не перечила. Вона бачила, що в Кирикові живе особлива дорога, яку він мусить пройти. Інакше пропаде.

Перед тим як сісти на Богунового коня разом із полковником, Кирик побіг до Христуся й зізнався, що він її любить.

— А я тебе ненавиджу, — сказала Христуся.

— Отак?

— Отак. Їдь собі, куди зібрався.

— Відкіля знаєш, що я від'їжджаю? — спитав він.

— У тебе на лобі написано.

— Тоді прощай? — Кирик тернув долонею свого лоба.

— Іди з Богом, — сказала Христуся.

Богун посадив Кирика на коня поперед себе. Від полковника пахло грозовим дощем. Коли в дорозі він трохи задрімав, а потім розплющив очі, то побачив, що поводи в руках у Кирика. Хлопець правив конем так, наче на ньому виріс і знав дорогу до Києва краще за Богуна.

— Мабуть, я тебе не туди везу, — сказав полковник.

І правда була за ним. В академії Кирикові не сподобалося. Там теж навчання провадили мертвою мовою. Тільки до однієї додалася ще й друга — латинка. Кирик занудьгував. Він ще дужче переконався, що в цьому світі існує якась лукава змова. Люди мовби не живуть, а придурюються. Кривляються, як у вертепах та інтермедіях, що їх в академії ставили спудеї. Кирика не цікавили ні ті одноманітні вертепи з мальованими вусами та робленими з клоччя бородами, ні злодійські забави, коли спудеї налітали на чужі садки або й на ярмарки, де змагалися між собою, хто більше вкраде бубликів чи маківників. Хіба це навчання? Хіба це життя? Кирикові під серцем запекла дорога. Вона, ця дорога, жила в ньому й кликала, але він ще не знав куди.

Кирик зрозумів, що з академії він вийде уже підтоптаним парубком і стане якимось писарчуком чи дячком,

котрий навчатиме дітей непевної грамоти, приставши на лукаву змову. Тому треба звідси тікати, поки не пізно. І Кирик пішов додому.

Мати зраділа його поверненню.

— Уже вивчився? — спитала вона.

— Вивчився, — сказав Кирик.

Він пішов до Христуся й побачив, що вона стала доослішою і ще гарнішою.

— Так швидко вивчився? — спитала Христуся, наче не задоволена тим, що він повернувся.

— Приходь увечері до озера, — попросив Кирик.

— Я подумаю, — сказала Христуся.

Але прийшла. Кирик вперше спізнав таємницю поцілунку. Хто вигадав таке диво? Хто перший?

Та щойно він помирився з Христусею, як знову, мов у тій казці, прикотилася Кобиляча Голова. Спершу Кирикові гостро запахло грозовим дощем, а потім приїхав Богун. На довгому поводі він привів ще одного коня.

— Був я в Києві, знаю, — сказав Богун. — Збирайся, поїдемо.

— Куди?

— Побачиш.

Полковник переконав матір, що мусить забрати Кирика з собою. Мати не перечила. Вона бачила й відчувала в синові його дорогу.

Богун підвів до хлопця запасного коня. Кирик вистрибнув на нього, не стромляючи ногу в стремено, і попросив полковника зачекати.

Кирик прискакав до Христуся, як справжній козак, і похвалився, що знов від'їжджає, але він до неї неодмінно повернеться. Кирик її дуже любить. Він за нею сохне.

— Ненавиджу, — сказала Христуся.

2

Через день і ніч вони з Богуном переїхали Дике поле.

— Як звати мого коня? — спитав у Богуна Кирик.

— А то вже ти сам мусиш його назвати, — сказав полковник.

Минали гомінкі пінисті Дніпровські пороги, перепливали кіньми річки, стоячи на сідлах, і якби хтось подивився здалеку, то подумав би, що запорожці пливають по воді на своїх підошвах. Поки доїхали, Кирик став добрим їздцем, а кінь його звався Гервасієм. Був таким розумним, що йому личило людське ім'я.

Богун привіз Кирика на невеличкий острів, званий Жаб'ячим, що ховався далеко в плавнях, куди, здавалося, не ступала людська нога. Вони продиралися крізь густі зарості вільхи, верболозу, свидини, свербивусу; сполохане птаство зграями випурхувало з чагарників, зачіпаючись за колюче гілля крилами, і з несамовитим кряканням, фурканням, кахканням губило пір'я. Вужі, гадюки, жаби порскали з-під кінських копит в усі боки; під воду ховалися бобри та виднихи¹, а з мілин визирили здоровецькі, завбільшки до ліктя, раки, витріщивши на приїжджих булькаті очі.

Богун із Кириком виїхали на галявинку, де стояла очеретяна хата. Стіни, покрівля, призьба — все було з очерету. На призьбі сидів старий у білій полотняній сорочці, у білих шароварах і босий. Його вуса й оселедець теж були білі, у вусі поблискувала сережка. Старий лущив квасолю і складав її в білий липовий кадібєць.

— Привіз? — спитав білий дід.

¹ Видри.

— Привіз, батьку, — відказав Богун. — Кирику, це навчитель Кміта.

Кирик приклав руку до серця і вклонився старому.

— Ти часом не Кирилів Лупиносів син? — звів той на Кирика несподівано молоді, наче позичені, очі.

— Його.

— Тоді скажи мені, хлопче, — повеселішав старий. — Чого ось такий добрий біб, як квасоля, не любить жодна животина, окрім людини? Навіть кузка в ній не заводиться. А в цьому бобові більше сили, ніж у горосі чи гречці.

— Що є поживним для людини, не завжди є корисним для животины, — відповів Кирик. — Завелика сила згубна для того, хто не вмістить її у кволому тілі. Це як пара в казані. Коли її надмір, вона зриває покришку.

Богун схвально кивнув: велика вода рве греблю.

— Гм, — всміхнувся сам до себе старий. — Ти, я бачу, навчався в Київській академії?

— Було, — зізнався Кирик.

— А що, не можна сказати по-людському все оце, що ти тут нагородив?

— Як... по-людському?

— Просто, — мовив Кміта. — Сказати, що квасоля здуває черево. Мізерне створіння, хоч би й ту мишу, одна квасолина може розірвати.

Полковник Богун схвально кивнув: може розірвати так, що від миші тільки хвіст залишиться.

Кирик подумав, що академія справді його підпсувала і він вчасно наживав звідти п'ятами.

— Нічого, — сказав старий Кміта до Богуна. — Цей гандж ми з нього швидко виб'ємо.

Богун схвально кивнув: виб'ємо.

Кміта показав на кадібець, майже вщерть наповнений білим бобом.

— А скільки тут квасолин? — спитав він.

— Тисяча і сто дві, — відповів Кирик.

— Як ти їх полічив?

— Лічити треба тому, хто в цьому не впевнений, — сказав Кирик.

— Дотепно, — кивнув Кміта.

Він узяв із кадібця одну квасолину, підкинув її високо вгору і, ввіймавши у пригорщ, простягнув перед Кириком два кулаки.

— В якій руці? — спитав старий.

— Ні в якій.

— Як то ні в якій?

— Бо вона в мене, — Кирик розкрив долоню, на якій лежала квасолина.

Полковник Богун аж засвітився.

— То як? — спитав він. — Видно, що Лупиносів син?

— Візьму його, — погодився Кміта. — Може, щось і вийде. Мені тут привели ще двох халамидників. Їм утрюх буде веселіше.

У саджавці, викопаній збоку від очеретяної хати, голосно й дружно заскрекотали жаби.

— О, вже розходилися, — сказав Кміта. — Нагадують придибайлам, чий це острів.

— А де вони? — спитав Богун.

— Хто — жаби?

— Та ні, халамидники.

— Під водою, — Кміта показав на саджавку. — Вже давно там сидять і не дихають.

Він узяв квасолину і кинув її на воду. Звідти випірнули дві страшні голови в жабуричні й почали ротами хапати повітря.

— А що, молодці, — запитав старий, — чи не зїла там яка жаба мою квасолину?

— Ні, — сказала одна навдивовижу велетенська голова, що нею можна було розтрощити Кодацьку фортецю. — Якесь дурне жабеня вхопило та відразу ж і виплюнуло!

— От бачте, — сказав Кміта і теж сплюнув собі на босу ногу. — Ніяка холера не їсть квасолі, окрім людини. А ці халамидники щодня з'їдають повен кадібєць. Ідїть-но сюди, годі розлякувати жабенят, бо це їхній острів. Жаб'ячий.

Зазеленені жабуринням пики підійшли і, ковтаючи слину, ласо дивилися на кадібєць із квасолею.

— Це Гиря і Костогриз, — сказав Кміта. — Я взяв їх за те, що вони веселі й люблять квасолі. У нашому ділі це головне.

На зелених пиках жваво заворушилися жовна і в лад їм ходором заходили борлаки на горлянках Гирі й Костогриза.

Кирик подивився на кадібєць. І сторопів. Квасолі там лишилася якась жменя на денці.

3

Старий Кміта їм так і сказав. Ми не будемо ловити на льоту кулі, не будемо перекидатися на вовків чи лисиць, не плаватимемо на ряднах, не сідлатимемо чортів. Нехай люди в це вірять, не треба їх розчаровувати, бо легенди завжди цікавіші за те, як воно є насправді. Але ми з вами зможемо дуже багато. Що завжди добре вмїли характеристики, то це напустити на чоловіка туману або так його заморочити, що сердега побачить у пенькові вовка, в трьох застромлених у землю списах — ціле військо, у старій карзі — вродливу дівчину, а темної ночі добачить у конячих

вухах чортові роги. У страху очі великі, і цими настраханими очима чоловік бачить світ не таким, як він є.

Тому характерників, казав старий Кміта, правильніше називати заморочниками. Але це не якісь брехуништукарі, — навпаки, вони якраз достосовують у доброму ділі не свої вади, а чужі. Використовують проти слабкої людської природи всі її смертні гріхи — боягузтво, пиху, забобонність, жадібність, блуд, заздрість, лінь, ненажерливість. Це якраз ті чужі слабини, якими завжди скористається заморочник, щоб досягти мети. Тисячі років люди говорять про характерників, але достеменно не знають, хто вони є насправді, і ніколи не дізнаються. На те вони й характерники, щоб уміти берегти свої таємниці.

Третього дня по тому, як Богун залишив Кирика на острові, Кміта запитав у нього:

— Ти вже обрав собі нове ім'я?

— Ні, — сказав Кирик.

— Чому? Кожен, хто сюди приходить, бере собі нове ім'я. Так було завжди. Від того, як назвешся, залежить багато. Ім'я — знак долі.

— А можна я залишуся Кириком? — спитав він.

— Чому?

— Тому що я Кирило Лупиніс, — відповів Кирик. — Мій батько не загинув, він у мені. Я його чую.

— Он як! — Кміта замислився. — Добре, лишайся Кириком. Але тобі буде удвічі тяжче. Тобі доведеться жити за двох.

— Я згоден.

— Тяжче буде удвічі, зате й подужаєш більше.

Вправляння були чудними, виснажливими, зате веселими. Кміта навчав їх сміятися від нестерпучого болю, як від лоскоту, казав, що для лицаря, котрий володіє

всіма військовими хитрощами, немає нічого веселішого за війну. Сміх дає силу, журба її сушить. Старий часто, немов жартома, розмовляв зі своїми учнями по-татарському, бо якщо знаєш мову ворога, то ти вдвічі дужчий за нього, казав старий знатник, і так потроху Кирик, Гиря і Костогриз навіть між собою часом переходили на кримську гутірку.

Через рік Кирик умів на скаку стріляти з-під черева коня з обох рук, «оживляв» нагайку чи палицю на гадюку, безшелесно проходив через очеретяні зарості; через два — міг «ходити» по воді, бачити відразу на чотири боки, шермував шаблею із заплющеними очима; через три — умів подати голос будь-якого звіра чи птаха, пробігав снігом, не лишаючи сліду, навчився змінювати колір своїх очей або й усю подобу. Вправи зі зміною власного обличчя — перелицювання — були щоденними: кожен із учнів Кміти мусив то надимати, то потоншувати свої губи, розширювати й звужувати ніздрі, закандзюблювати чи задирати носа, зламувати брови, вирівнювати їх шнурком, заокруглювати очі або робити їх косими й підпухлими, як у бусурменів. Так само порухами щік, вилиць, губів, носа, брів, щелеп, підборіддя кожен навчився робити своє обличчя пласким, круглим, довгообразим, рум'яним, блідим, витонченим чи кострубатим. З оселедця на тім'ї Кирик, Гиря і Костогриз могли зробити будь-яку зачіску — чи то покрити чуприною всю голову, чи здійснити її кучмою, чи пригладити чуба в галантний левержет¹. На п'ятому році вишколу вони вже вмiли

¹ Дослівно — народжений левом. Вузька смужка волосся від тім'я до чола — зачіска, яку носили давні велети, гунський вождь Атилла, князь Святослав Хоробрий та деякі значні козаки.

напускати на себе чужі обличчя, тобто позичати їх у кого треба під слушний момент.

Кирик оволодів пістолем та мушкетом так, що за двадцять кроків влучав у комара, з лука прошилював зайцеві на бігу обидва вуха. Шабля та келеп у його руках мерехтіли так шпарко, що ставали невидимими, а на спис Кирик підіймав десятипудового вепра, як жертвоне ягня.

Та найдужче він тішився тим, що приловчився зупиняти шаблею вітер, рубати його на дрібніші вітерці та змінювати їхній напрямок.

Кміта навчив Кирика, Гирю і Костогриза брати велику вигоду від характерної вдяганки заморочників — короткої чорної ряси з клобуком, бо рясу, казав старий навчитель, придумали не попи й не ченці, її вигадали наші пращури-характерники, волхви, задовго до Різдва Христового. Винайшли, бачте, таку рясну, тобто простору, опанчу, через те й назвали її рясною. І немає хитрішої бойової одєжини, ніж ряса з клобуком, у неї козак може сховатися з головою, так що й не розбереш, хто перед тобою, але це ще не все, більше вигод від ряси пізнаєте самі, як прийдеться.

Під рукою Кміти вони повсякчас муштрували своїх коней до всіляких корисних штуkenцій, і згодом Кириків кебетний Гервасій легко ходив на задніх ногах, пересувався поповзом, брав слід не згірше за вченого пса, перекидався на спину, і тоді Кирик ставав на Гервасієві копита, а кінь підкидав його вгору так, що Кирик міг перелетіти через найвищий мур.

Після п'яти років навчання Кміта сказав:

— Натомився я з вами, хлопці, та й ви не їли квасолу даремно. Тепер ідіть до Сірка, нехай він вас випробовує.

Вони втрюх стояли перед старим Кмітою зовсім не такі, якими прийшли до нього. Витяглися, набралися розуму, хисту, Гиря рівно тримав на шиї свою гирю, яка раніше викручувала йому в'язи то на ліве, то на праве плече; Костогриз світив великими й білими, мов квасоля, зубами, що ними він міг перегризти найтовще дерево, як той бобер, або легко відкусити замка на брамі в'язничних воріт чи пожувати ґрати; Кирик же був викапаний Кирило Лупиніс, що загинув під Берестечком, він якраз досяг його віку і сприту.

Кміта востаннє поглянув на своїх химородників, жаль підступив йому до двох сердець, які билися в його грудях по обидва боки біля ребер.

У саджавці гірко заголосили жаби, вони вже звикли до Кирика, Гирі й Костогриза, як до рідних. Жаби всі як одна до найменшого пуголовка випірнули на поверхню саджавки, верещали, роздуваючи міхури над вухами, й дивилися на Кирика, Гирю і Костогриза вибалушеними очима.

— Цитьте! — сказав їм Кміта, бо вони додавали старому ще більшого жалю.

Жаби всі до одної здули свої міхури й замовкли.

— Еге ж, втомився я, — повторив Кміта. — Передайте Сіркові, щоб більше до мене нікого не присиляли. Хочу спочити. А ви, як буде нагода, провідайте старого.

Щоб угамувати жалість, він запалив чудернацьку люльку, що висіла в нього на шнурочку на грудях, — чашечка люльки була ліплена з третього болота, а цибух зроблений із міцного конопляного стебла.

Запалив, пакнув сивою хмаркою, а коли дим розвіявся, то разом із ним здиміли й учні старого Кміти.

Розділ V,

*у якому йдеться про велике хвилювання,
що сколихнуло Москву через появу на Січі
царевича, та про нагальне посольство
на Запорозжя*

1

Звістка про царевича швидко долетіла до гетьмана Івана Самойловича через його посланця Зуба, а від гетьмана — до Москви. Ця новина вдарила царя Олексія Михайловича в самісіньке серце і так занепокоїла бояр, що вони забули про турків, які ось-ось мали вдертися в їхні кордони.

Цар негайно відрядив в Україну двох надійних послів — сотника московських стрільців Василя Чадуєва та піддячого Малоросійського приказу Семьона Щоголева. Нехай під охороною десятка ратних людей спершу їдуть до гетьмана, візьмуть у нього провідників і мчать прямо на Січ до кошового Сірка.

Від Москви до Батурина лежав сніг, а сани, як відомо, біжать удвічі швидше за колісний повіз, і вже 21 грудня Чадуєв і Щоголев були в Самойловича. Який царевич? — визвірилися вони на гетьмана. — Який Симеон Олексійович? Увесь світ знає, що благовірний государ Симеон помер ще малолітком і похований у присутності вселенського патріарха Паїсія та всього московського духовенства. Що там ці ваші запорожці знов баламутять!

Гетьман Самойлович тільки розвів руками: управи на них немає.

Сотник Чадуєв і піддячий Щоголеєв попросили дати їм військових товаришів для супроводу та добрих коней, бо далі саньми не поїдеш. Далі снігу не було.

«У нас взагалі стояли теплі зими, — подумав Самойлович, — поки ви, москалі, не понаносили сюди холоду своїми лаптями».

І він сказав майже зловтішно:

— А вам не можна на Січ!

— Каму? Нам? — витріщилися на гетьмана послі.

— Там зараз чума, — остудив їх Самойлович.

Чадуєв і Щоголеєв розгубилися. А як же... як же туди прийшов цей самозванець? Чи він не боїться ні чуми, ні Бога?

— Не знаю, — сказав гетьман. — Знаю лиш те, що на Січі ще донедавна лютувала пошесть. Я навіть листів не приймав від запорожців, щоб не схопити заразу. Відрядив туди своїх людей.

Послі похнюпили носи: що ж робити?

Самойлович теж похнюпився разом із ними, потім спитав:

— А ви що хотіли? Просити Сірка, щоб він віддав вам царевича?

Чадуєв гостро блимнув на гетьмана і застеріг, аби той ніколи не смів величати самозванця царевичем. Це, щоб ти знав, ошуканець, безбожник і вор. Вони вже знають, що дурисвіт прийшов із Дону, що він під рукою розбійника Стеньки Разіна чинив грабунки і душогубства. Тому його чекає та сама доля, що й головоріза Разіна. А Сірко мусить видати їм самозванця, якщо він не клятвопорушник, адже ще торік присягав цареві на вірність, коли його величність відпустив кошового

з Сибіру. Цар помилував Сірка, щоб він воював татар і турків, а не приймав у себе самозванців та ворохо́бників.

— А це не від Сірка залежить! — сказав Самойлович. — Хіба ви не знаєте, що найважливіші справунки вирішує не кошовий, а козацька рада? Як козаки по-становлять, так і буде.

Чадуєв і Щоголев знову похнюпились, але швидко й оговталися: може, з голотою ще легше домовитися, ніж з отим чортом Сірком. Цар велів передати, що вже підписав указ, за яким запорожцям буде надіслано грошове жалування, харчові припаси, сукна, ломові гармати та ядра до них, а також він пришле на Січ гармаша, котрий навчить козаків ладувати нове оружжя. Тільки щоб вони, запорожці, вірно служили государеві та воювали з бусурменами, а не приймали в себе непевних людей.

— Ну, на Січі є непорушне правило, — сказав Самойлович. — Туди приходить хто хоче, відходить коли хоче, і видавати приходьків там не заведено. Такий звичай. Один для всіх.

Посли надули щоки: так чи інак, а без самозванця вони до Москви не поїдуть.

— Може, та пошесть уже й відступила, — міркував уголос гетьман. — Якщо Сірко зайшов у Січ, то вона, либонь, не страшна. Хоча то такий, що не боїться ні чуми, ні тюрми, ні п'яної куми. Але треба дочекатися моїх людей, що пішли на Запорожжя. Ті скажуть.

Посли, притулившись бородами одне до одного, пошущукалися і вирішили не сидіти в Батурині, а вирушати ближче до Січі назустріч гетьманським вістунам. Бо їм доро́га кожна хвилина.

Гетьман не посмів перечити і з почтом сам допровадив послів та московських ратників спершу до Гадяча,

а звідти до козацького містечка Омельника, укріпленого земляною фортецею у нижній течії Псла. Тут вони заїхали до омельниківського сотника Паливоди спитати, чи не було в нього гетьманських посланців, бо вони часто зупинялися у Паливоди по дорозі на Січ і назад. Та замість своїх людей Самойлович неждано-негадано застав тут значного запорожця Грицька Пелеха з товаришами. Вони саме полуднували борщем із карасями та потягували густі наливки, що їх у семи бутлях виставив напоказ сотник Паливода — від вишняку і тернівки до смородинівки і берсенівки¹.

Гульгяї! Аби хоч один підняв озаддя та вклонився гетьманові, як велить його чин, але вони тільки й того, що поклали ложки й підвели свої капустияні голови. Лише сотник Паливода чемно кивнув Самойловичу та незнайомцям і припросив їх до столу. Але й Паливода не далеко відкотився від цих капустияних голів, бо гетьман ніколи не міг угадати, до котрого полку належить омельниківська сотня. Учора вона була записана до Чигиринського (таке, як ходила під Дорошенком), сьогодні — до Кременчуцького, а де опиниться завтра? Іншим разом Самойлович поїхав би далі, але тут він багато чого міг довідатися, то сів із послами до столу.

І гетьман почув три новини: одну хорошу, другу погану, а третю таку собі. По-перше, чума відступила, карантин на Січі знято, тепер туди вільно заходити, кому дуже треба.

— А ти давно звідти? — спитав Самойлович у Пелеха.

— З учора.

— То, може, ти бачив там моїх посланців?

¹ Берсень — давня назва агрусу.

— Бачив, чого ж би я їх не бачив?

— Чому вони затримуються? — спитав гетьман.

— Ну, я ж сказав. — Пелех виловив дерев'яною ложкою з борщу карася. — Еге, я ж, здається, казав: усім туди вільно заходити, та не всім виходити.

— Як то не всім?

— А так, що посадили тих посланців до сиквестру. Під арешт, значить.

— Під арешт? Моїх людей? Хто посмів?

— От чого не знаю, того не знаю, — сказав Пелех. — Якщо посадили, то, видно, є тут якась підспідка.

Самойлович не знав, що й думати.

— А Сірко де? — ковтнув він повітря.

— Кошовий? — перепитав Пелех, наче на Січі було сім Сірків. — Він пішов на морські розливи турка бити. Цар велів йому чинити промисли над бусурменами, він і пішов, ще не спочивши після Тягині.

— То його немає в Січі?

— Виходить, нема, якщо він на морських розливах. То ж, мабуть, брешуть, що Сірко може бути там і там в один час?

— А той?.. — спитав гетьман.

— Який?

— Ну, самозванець. Він же у вас?

— А-а-а, царевич? Государ Симеон Олексійович у нас, — з погордою сказав Пелех. — Сірко, йдучи на морські розливи, наказав шанувати його та берегти, як ока в лобі.

Тут уже втрутилися Чадуєв і Щоголев, заскигливши в один голос, що то не царевич, а брехун, самозванець, пройдисвіт, проява і переступник.

Грицько Пелех і розчервонілі від наливки військової товариші вражено подивилися на москвинів.

— Ну, знаєте! — крутнув головою Пелех. — З такими балачками ви далеко не дійдете. Краще вкусіть себе за язик і не показуйте на Запорожжя носа. Вас там розірвуть на шматки!

— Розірвуть і собакам викинуть! — підтакнули військові товариші.

Гетьман шпарко підвівся і подав знак послам: пора! Сотник Паливода хотів було нагадати, що вони ще не їли, не пили, але не посмів.

Надворі козаки з гетьманського почту, голодні та злі, вже починали сікатися до московських ратних людей, та, вгледівши Самойловича, попринишкали.

Гетьман, щоб не гратися з вогнем, поклав єдино правильний рішенець. Він зі своїм почтом повертається до Батурина, а вони, сотник Василій Чадуєв і піддячий Семьон Щоголев, нехай паняють на містечко Келеберду, а звідти вже далі на Запорожжя. Він, Самойлович, дає їм надійного провідника Карпа Вишеньку, а згодом на Січ ще підоспіє його генеральний осавул Черняченко-Чорний.

— Нумо ворушімося, — підігнав їх Карпо Вишенька, змахнувши нагайкою над своїм сірим коником. — Ворушімося, панове, бо зимовий день куций, як заячий хвіст.

І справді, скільки там того дня на Варвари — пучка, а ще як драна зима без снігу, а ще як туман, то його, того білого дня, вважай, зовсім немає. Відразу вже за Омельником впала така густа сіра мла, що, якби не Карпо Вишенька, там би москвинам жаба й цицьки дала. Вони трималися його, як воші кожуха, не спускали очей з Карпа Вишеньки, що правував конем попереду, розгортаючи їм дорогу в тумані, як у снігах. Та яка там дорога, вони їхали навпростець полями й бай-

раками, мочарами й кущами, і їхні коні то спотикалися на грудневому грудді, то зашпортувалися копитами у високій пожухлій траві. Туман густішав, ворухився, дихав холодною сирістю і неспокоєм. Сотникові Чадуєву та піддячому Щоголеву ввижалося, що в цьому морозі, окрім Карпа Вишеньки та ратних людей, поруч із ними суне ще хтось невидимий і лихий.

До того ж вони вкрай зголодніли, бо так і не підкрипилися в Омельнику через дурні погрози та кпини Грицька Пелеха, і тепер перед очима парував гарячий борщ із карасями, а в животах так скавчало, наче десь у тумані підвивали голодні вовки. Ще їх палила зсердини думка про самозванця. Ці лиходії ні-ні та й з'являються в їхньому Московському царстві, щоб посіяти смуту, незгоду, усобицю між государем та боярами, а в підсумку — кров і суцільну розруху. Окаянна держава Московія, держава-самозванка, — разом подумали Чадуєв та Щоголев, злякано глянули один на одного і тут-таки відвернулися, ховаючи очі в туман. Послам здалося, що в них на головах завили мертві соболі, з яких пошили їхні шапки. Мороз пішов по шкірі Чадуєва й Щоголева. Скільки ж їх було, цих ошуканців! Самих Лжедимитріїв півдесятка, а ще ж являлися Лжефедір, Лжепетро, Лжеівашка... Кожен приносив братовбивчу, батьковбивчу, синовбивчу війну. І ось тепер Симеон. Як цим перевертням спадає крамольна думка називати себе царем? Сотник Чадуєв і піддячий Щоголев власними персонами були на похороні малолітнього царевича Симеона Олексійовича. Він що — воскрес із мертвих?

Насувалася каламутна ніч. Десь у темряві скавуліли голодні вовки, і їм підвивали соболі на головах Чадуєва й Щоголева.

Он же вони, сіроманці! Попереду в чорній імлі заблимали їхні очиці. Ратні люди вхопилися за мушкети.

— Хух, — полегшено зітхнув Карпо Вишенька. — Здається, приїхали.

Попереду блимали два підсліпуваті віконця корчми, що стояла на в'їзді до сотенного містечка Келеберди.

2

Карпо Вишенька сказав, що ця корчма із заїздом, де можна буде розмістити на ніч усіх ратних московських людей, та поки що нехай вони перечасують біля плоту, поки він, Вишенька, разом із Чадуєвим та Щоголевим роздивляться, що там і як.

Утрюх вони спішилися, припнули коней до плоту і зайшли всередину до корчми — чималої хати¹ о двох віконцях, низькуватої в стелі, зате такої довгої, що тут можна було розсадити всіх ратних людей і ще двічі по стільки. За одним столом у кутку сиділо троє козаків і, пахаючи люлечками, з цікавістю дивилися на зайшлих прибульців. Із люлечок та ще з оселедців на поголених головах було видно, що це таки козаки, а не якісь ченці-випиваки, хоч усі троє були зодягнуті не в жупани чи кунтуші, а в чорні короткі рясі.

Чадуєв, Щоголев і Вишенька, привітавшись, сіли за сусідній стіл із почорнілою дубовою стільницею, і всі троє вп'ялися очима в корчмарку Ївгу, що стояла за шинквасом. На її вродливому личку застигла чудна усмішка — Ївга скидалася на зозульку, яка ось-ось почне кувати.

¹ Хата — тут у розумінні кімната.

— Чого зволить вельможне панство? — спитала вона, обволікаючи гарячим поглядом московських послів, бо Вишеньку корчмарка знала як облупленого.

Голодні послы сказали, щоб їм принесли все, чим багата корчма, але Ївга не зрозуміла московської мови і подивилася на Вишеньку.

— Подай нам п'ять хлібів і дві риби, — попросив Карпо. — Бо в нас надворі ще ціла ратна дружина топчеться біля плоту.

Ївга, війнувши на них запаскою, поклала на стіл п'ять підпалків і два в'ялених рибці.

— Та ні, — сказав Вишенька, — ти не второпала. Неси чимбільше всього, що маєш.

Ївга все второпала добре, але гралася з Вишенькою, як і він з нею. Вона принесла сулію з варенухою, поставила на стіл полумиски з квашеною капустою та огірками, з яшною кашею, відтак подала солонину, свинячі вуха й хвости, печену курку, а галушки пообіцяла принести пізніше, бо ще варяться.

Послы перехилили по чарупині й накинулися на їдло, забувши про ратних людей, котрі мерзли надворі. Карпо Вишенька про них пам'ятав, але хай, думав, померзнуть москвини, щоб не були такі розумні, хай скажуть спасибі, що гетьманові козаки не всипали їм бубни ще в Омельнику. І Вишенька, на відміну від Чадуєва і Щоголева, їв неквапом, поштиво, час від часу визираючи з-поза сулії, що там робить його Ївга.

Коли сотник і піддячий уплели все, що було на столі, а поверх того допхали кишку галушками із салом та витрусили з борід крихти на долоні й повкидали до рота, ось тоді вони раптом відчули на собі мульткі погляди. Обоє повернули в той бік голови й побачили три пари глузливих очей.

Один із козаків, високо звівши здивовані брови, спитав:

— Чи це не ви будете ті московські послы, що їдуть на Січ?

— Ми, — разом відповіли Чадуєв і Щоголев.

— Їдете вклонитися царевичу Симеонові Олексійовичу?

Послы в один голос відповіли, що ніякий він не Симеон, не царевич, а самозванець, байстрюк і ошуканець.

— Гм, — здивовано гмикнув козачина. — А чи знаєте ви такого собі Максима Щербака?

— Не ведаєм, — сказали послы.

— Як ні? — не повірив козачина.

— А так. Не ведаєм, і всьо тут.

— Та ж його знає все Запорожжя. Вся Україна по обидва береги Дніпра.

— А ми не ведаєм. Вель ми, касатік, із Москви, — пояснили Чадуєв і Щоголев.

— І Москва його знає! — сказав козачина. — Бо він там сидів у тюрмі, поки його викупив із неволі гетьман Демко Многогрішний. Який, правда, потім і сам заgrimів на заслання з намови бояр. Дивно мені, що ви не знаєте Максима Щербака.

Послы розгублено Perezирнулися: може, вони щось забули?

— А пачьом ми єво должны знать? — спитали вони.

— Бо це я! — ткнув у себе пальцем козачина.

Послы розгубилися ще дужче. Тут один із трьох козаків-чорнорясників так чхнув, що погас каганець, підвішений на стіні біля столу послів.

— Бач, правда, — сказав Максим Щербак. — Як правда і те, що на Січ прийшов щирий царевич Симеон

Олексійович. А ви, мабуть, глухі, якщо не чули, як уся Москва гомоніла про те, що замість царевича поховали іншого малюка. Глухі чи не дочуваєте? Признавайтесь!

— Да вродє нет, — відповів Чадуєв.

— То як же це так, що всі чули про поховання не тієї дитини, а ви ні? Я он у тюрмі сидів, то й там усі знали, що замість государевого синочка поховали якусь сиротину. А царевича заховала добра душа, бо його хотіли звести зі світу.

Сотник Чадуєв і піддячий Щоголев, засунувши пальці у бороди, тяжко замислилися. Щось таке краєм вуха чули й вони, начебто покійний стряпчий Михайло Савостьянов уже на смертному одрі зізнався на сповіді, що він врятував царевича, якого хотіла струїти рідна матуся Мар'я Іллівна. Вирішила звести малого зі світу за те, що він дзизнув по макітрі її татуся Іллю Даниловича Милославського.

Хтозна, як воно там було, подумали Чадуєв і Щоголев. Багато таємниць пішло в могилу, відколи цей світ, але немає нічого гіршого за самозванців, цих прояв і дурисвітів, від яких усі біди в Московії. Тому царські послы сказали Максимові Щербаку, що ти, мовляв, знай і плети що хочеш, а ми впевнені, що на Січ прийшов самозванець-засранець і козаки повинні видати його цареві негайно.

Максим Щербак зареготав.

— Плюньте кожен сам собі в очі, — сказав він. — А якщо ви й на таке нездалі, то цвіркніть слиною один одному на лоба і розітріть. А ще зашийте свої чорні роти дратвою чи замажте глиною, бо за такі балачки тебе, Василю, і тебе, Семене, — тицьнув він пальцем по черзі в Чадуєва й Щоголева, — повісять ще до того, як дійдете до Чортомлика.

Отетерілі від таких погроз сотник і піддячий поглянули на ще двох козаків, що сиділи по обидва боки від Максима Щербака, аби переконатися, чи з ними не жартують. Але ті наче нічого не чули й не бачили: і я не я, і хата не моя. Той, що сидів праворуч, з веле-тенською круглою гирею замість голови витяг із пазухи синицю й тримав її на долоні, годуючи салом, а другий, — у Чадуєва й Щоголева очі полізли на лоба, — раптом узяв іржаву підкову, що лежала перед ним у полумиску разом із квасолею, і почав її хрумтати, як костогриз кістку.

— Кому сало, а кому й підкови смачні, — облизався він. — На козацьке здоровля і щастя.

Чадуєв і Щоголев не знали, що й думати і що тут казати.

— Не вірите, що то щирий царевич? — Максим Щербак раптом підвівся і вперся головою у стелю, аж тиньк посипався послам за ковніри. — Ну, тоді ви не Василь і не Семен. Ви Хома й Марко. Хома невірющий і Марко проклятий. За вами пекло плаче, бо ви ніякі не послы, а двоєдушні самозванці-засранці.

Сотник Чадуєв і піддячий Щоголев від такого при-ниження зіщулилися і змаліли — їх у житті ще ніхто так не ганьбив, як цей навіженець Максим Щербак. Вони потерпали, щоб не підвівся ще й той, з головою, як гиря, і з синицею у жмені, бо як упреться довбешкою в стелю, то підніме її разом із корчмою. Або той гризун залізачця — зараз дожує підкову і не відомо, що далі утне.

Шукаючи рятівної думки і дивлячись, як гризун до-кінчує підкову, Чадуєв і Щоголев раптом згадали, що з ними приїхали ратні люди і десь там товчуться біля плоту голодні. Послы разом вийшли надвір і закликали

ратників до корчми. Повернувшись, вони застигли в порозі. За тим столом, де сиділа трійця у рясах, нікого не було.

— А где ані? — спитали послы у Вишеньки.

— Хто?

— Ну, еті... Максим Щербак і ещо двоє.

— Не знаю таких, — сказав Вишенька.

Чадуєв і Щоголев, блимнувши на сулію, побачили, що там лишилось на дні. Вишенька був п'яний як чіп. За шинквасом поралася Ївга.

— А где ані? — спитали послы у неї.

— Хто?

— Максим Щербак і те двоє.

— Ви, пане Хомо, і ви, пане Марку, щось плутаєте, — сказала Ївга. — Не знаю я ніякого Щербака...

— А кто ж ето бил?

— Не знаю, хто де був, а варенуха таки замакітрила ваші голови.

До корчми посунули ратні люди. Штовхаючись і наступуючи одне одному на ноги, вони поспішали зайняти місця за столами.

Чадуєв і Щоголев запитали у ратних людей, чи вони нікого не бачили там надворі. Чи ніхто не виходив із корчми?

Ратні люди, голодні та злі, як собаки, сказали, що бачили.

Що?

Коли вони принюхувалися до диму, що йшов із комина, бо хотіли вгадати, що готується на вечерю, отодіто й помітили, як щось вилетіло з димаря.

Що?

Чи то синиця, чи то куниця, чи, може, й хвостата чортиця.

3

Лише вранці, коли розсіявся туман, вони побачили, в якій чарівній місцині лежала Келеберда. Сам Бог поклав її зі своєї долоні на золотий ріг, що з лівого берега заходив далеко в Дніпро. Поклав як коштовну козацьку перлину.

Під ясним сонечком, під голубим небом невиспаний і зачумлений Карпо Вишенька повів на своєму сірому конику московських послів та їхніх ратних людей далі вниз по Дніпру. Повів спершу до сотенного містечка з милою назвою Кишенька, що тулилося до гирла Ворскли.

Їхали мовчки, сотник Чадуєв та піддячий Щоголев, похитуючись у сідлах, мовби дримали після тривожної ночі. Насправді ж ніхто не дримав, учорашня вечерея в корчмі не йшла їм з думки, послі досі не могли прийти до тями: що то було? Сон — не сон, ява — не ява, химера, та й годі. У заїзді всього вистачало для ночівлі, Ївга за добру плату відпустила навіть вівса для коней, але ніченька була ще та. Чадуєв чув, як Щоголев говорив уві сні сам до себе, Щоголев чув, як бубонів Чадуєв, і так вони проговорили цілу ніч, щоб кожен чув один одного. Потаємних розмов чи думок у них, послів, не було й не могло бути.

Ратним людям того не годилося підслуховувати, після варенухи вони так хропли, що навіть коням закладало у вухах. Карпо Вишенька теж не міг їх підслухати, бо ночував невідь-де.

Чадуєв підігнав свого жеребця, щоб порівнятися з Вишенькою, Щоголев підоспів з другого боку, і вони спитали у провідника, де це він ночував, що його не було в заїзді.

— Я? — закліпав Вишенька чумними очима.

— Ти!

— Я, панове, ночував... у раю.

Чадуєв із Щоголевим здогадалися, на що натякає Вишенька, але говорити про це посоромились. Пожувавши губами, Чадуєв сказав, що вся Келеберда схожа на рай.

— Ще б пак! — Вишенька озирнувся на містечко. — До Келеберди сам Сірко доклав рук. А потім просив царя, щоб той одписав йому Келеберду. Хіба, каже, я не заслужив за стільки перемог над мусульманами одненьке містечко?

— А царь? — спитав Щоголев.

— Цар був не проти, — сказав Вишенька. — Подарував Сіркові Келеберду, та потім гетьман... Самойлович таки... зупинив той указ.

Посли отетеріли: хіба гетьман може піти проти волі царя?

— Виходить, може, — повісив Вишенька носа, наче Келеберду відібрали у нього. Разом із Ївгою.

Чадуєв і Щоголев не йняли віри: ніхто не може скасувати царський указ.

— От ви й побалакайте про це з царем, — замовив слово за Сірка Вишенька. — Ви ж його послі, скажіть, що так і так, не дав гетьман Сіркові Келеберду.

— Татари!!! — враз закричав Щоголев.

Чадуєв і всі ратні люди позривали з плечей мушкети й пищалі.

На обрії спершу з'явилася чорна смужка, яка більшала й розросталася швидше за грозову хмару. За мить до них долинув глухий стукіт копит. Назустріч летів щонайменше чамбул кримчаків.

Від такої несподіванки острахнулися коні й люди. Сотник Чадуєв подав команду розгорнутись до бою.

Вишенька засміявся.

— Не бійтеся, — сказав він. — Це не татари.

— А хто?

— Дикі коні. Тарпани.

Табун підбіг до них сажнів за сорок, і всі побачили, що низенькі мишасті коні без вершників. Тарпани ж, навпаки, угледівши, що попереду не вільний табун, а загнuzданий, звернули вбік і навскоси помчали далі в поле.

Москвини, перевівши дух, закинули за плечі мушкетти й пищалі. Присоромлені, вони довго їхали мовчки. Тут і там з насиджених місць зривалися сугаки, лисиці, зайці, дикі свині. Одного разу дорогу їм перейшла дика кішка з китастими вухами. Вона подивилася на послів жовтогарячими очима, мовляв, ну що, їдете? Їдьте, їдьте... Вас уже ждуть.

Чадуєв спитав у Вишеньки, чого Самойлович в'ївся на Сірка.

— Хіба ви не знаєте? — здивувався Вишенька. — Козаки хотіли мати за гетьмана Сірка, а не поповича¹. То ви замовите за кошового слово перед царем? Той, мабуть, і не знає, що гетьман не дав йому Келеберду.

Посли сказали, що все залежатиме від того, як Сірко поведеться із самозванцем. Поки що він не туди пряде.

Попереду засвітилося широке річкове плесо.

— Ворскла, — сказав Вишенька. — Кишенька вже недалеко.

«Вор — наше слово, — подумали Чадуєв і Щоголев. — Усе тут наше і більше нічیه. Та замість того, щоб сказати “спасибі”, ці козаки постійно чимось невдоволені».

¹ Так зневажливо називали гетьмана Івана Самойловича, батько якого був священником.

— Якщо Сірко не видасть вам самозванця, то не матиме Келеберди? — чогось дуже пікся за Сірка м'якосердий Вишенька.

Чадуєв витяг із кишені давно скручену дулю: оце ти бачив?

Вишенька поцікавився, що вони робитимуть далі, якщо запорожці замість царевича покажуть їм те саме. Посли сказали, що тоді прийде військо ратних людей і самозванця заберуть силою. А Січ сплять і розвіють за вітром.

Насипете собі на хвіст солі, подумав Вишенька.

Попереду вигулькнуло сотенне містечко Кишенька, що тулилося однією щокою до Ворскли, а другою наслухало, хто там їде чи йде зі степу. Заходило сюди чимало всілякого подорожнього люду, насамперед до шинку, хоч стояв він не на в'їзді в містечко, як у Келеберді, а далі, навпроти церкви. Може, тому й звався шинком, а не корчмою. Тут уже, видно з усього, було весело — біля конов'язі топталоя чимало припнутих коней, а з комина на вшитій очеретом покрівлі курів такий дим, що з ним могла вилетіти не тільки синиця, куниця чи хвостата чортиця, а й ціле відьомське кишло.

Розділ VI,

який оповідає про несподіванки, що підстерігали послів у Кишеньці, про навислу над ними смертельну загрозу та зухвалі насильства, вчинені москвинами

1

У шинку було так завізно, що туди ледве впхалися сотник Чадуєв, піддячий Щоголев та їхній провідник Карпо Вишенька. Про ратних людей і не йшлося, вони знов zostалися біля плоту голодні.

Посли дрібно закліпали очима, так тут було накурено з козацьких люльок богородицькою травою¹, полином, євшаном, солодким турецьким тютюнцем та вельми помічними від застуди і кашлю висхлими бібками вухатих їжаків, рідкісної животики навіть у Дикому полі.

За клубами диму важко було когось роздивитися, в сизому мареві коливалися кунтуші, жупани, киреї, кобеняки, черкески, а поміж ними метушилася з полумисками та штофами така відзігорна шинкарка, що в Чадуєва й Щоголева тенькнуло серце: чи не та сама Ївга? Ні, це була молодиця трішечки старша, в мережаній корсетці, в очіпку з двома задертими вгору хвостиками-ріжками, довгобрана, тому схожа з лиця на миловиду козу-дерезу.

¹ Чебрець.

Був тут і не менш цікавий шинкар, що чипів за шинк-васом у чорному лапсердаку з білою манишкою, ну, точнісінька сорока-ворона, що на припічку сиділа, діткам кашку варила: цьому дам, а цьому голову відкручу.

Карпо Вишенька повів очима сюди-туди й нагледів своїх давніх знайомих, хто б міг подумати, Микиту Криволапа й Маркіяна Люшня — тих-таки посланців гетьмана Самойловича, що пішли на Січ, а їх там за-тримали й посадили до сиквестру. Виходить, бідолахи вже вирвалися на волю й вертаються до Батурина через Кишеньку. Вишенька боком-боком попхався до них, за ним потяглися й посли — здорові були, Микито і Маркіяне! — але ті сиділи як у воду опущені. Микита Криволап тільки кивнув важким носом, Маркіян же Люшня взагалі був без носа. Таке, як коняка колись наступила йому на лице, ум'яла його копитом всередину, і тепер замість носа Люшня мав дві дірки над вусами, в які то сопів, то дуднів, як у дудку.

Та почувши від Вишеньки, хто перед ними, Криволап із Люшнею швиденько посунулися, щоб сіли московські посли. Із-за інших столів козачня витріщилася на Чадуєва й Щоголева, бо не щодня їм доводилося бачити таких цяць.

— То як воно там? — співчутливо спитав Вишенька у гетьманських посланців Криволапа й Люшні.

— Де? — Криволап так подивився на Вишеньку, наче той наплював йому в борщ.

— На Січі, хіба ви звідкіля їдете?

— Ох, не питай, — зітхнув Криволап.

— Або що?

— Це вже не Військо Запорозьке, а збіговисько харцизяк, — тихо, щоб менше хто чув, засопів у дві дірки Люшня.

— А Сірко? — спитав Вишенька, який ось уже від самого ранку опікувався кошовим, щоб тому дали Келеберду.

— Сірка там немає. Він на морських розливах, — сказав Криволап.

— То це вас без Сіркової згоди запроторили до сиквестру? — спитав Вишенька, все ще не втрачаючи надії на Келеберду.

— Харцизяки! — свиснув у дві ніздрі Люшня.

І вони розповіли послам та Вишеньці, як натерпілися серед тих січових розбишак. Спершу, правда, Криволап делікатно запитав у москвинів, якою мовою їм буде зрозуміліше — козацькою чи латиною? — свого часу Микита навчався в Київській академії, — і послі попросили говорити козацькою. Так вони хоч що-небудь утнуть, а в латині ні бе ні ме ні кукуріку.

— Добре, — погодився Криволап. — Тоді почнемо *ab initio*, тобто від самого початку.

Він почав з того, як приїхали вони, Криволап і Люшня, на Січ з особливою місією. Приїхали, як до людей, із листом ясновельможного гетьмана Івана Самойловича про самозванця, хто він і ким є насправді. Зачитали того листа на майдані перед усіма запорожцями, і що тут зчинилося! Козаки почали хапатися за животи й реготати. Вони глузували з Криволапа, Люшні й самого гетьмана, обзивали їх ослячими хвостами, дідьковими дармовисами, кобилячим підхвістям. Гетьмана ще нарекли московським сраколизом, підніжком Кремля, боярською вустілкою, гряззю Москви, а потім добралися й до бояр. Цих думних людей вони обзивали драними лаптями, коростявими бородами, кацапами, обістяними постоломи, моголами, косоворотками, болотниками, москалями і ще такими образливими словами, яких він,

добропорядний християнин Микита Криволап, навіть не наважується повторити перед послами.

— І ня нада! — сказали сотник Чадуєв і піддячий Щоголев. Вони ж бачили, що козаки, котрі гучно пилигуляли й гомоніли в шинку, враз усі попритихали, нагостривши вуха в їхній бік.

— Та це ще не все! — махнув рукою Криволап.

— Це тільки початок, — просопів у дві дірки Люшня.

І вони один поперед одного розповіли послам, що козаки величають самозванця царевичем, мовляв, їм сам Сірко наказав оберігати й славити государевого сина, хоч вони й без кошового знають, як треба поводитися з його величністю. Тоді Криволап і Люшня запитали в запорожців, чи напишуть вони листа Самойловичу, адже годиться, щоб гетьман почув їхню думку з перших вуст. Вони ж, харцизяки, відповіли, що хай тому московському сраколизові напише рогатий, стромивши собі під хвіст перо, а вони, козаки, віднині не хочуть мати діла з поповичем, бо він не гетьман, а безвольна м'якушка й вайло.

О, що тут зчинилося! Козаки почали кричати всі хором: «Самойлович — вайло!!! Самойлович — вайло!!!»

Вгамувалися тільки тоді, як на коло вийшов... хто б ви думали? Еге ж, самозванець-лукавець вийшов із піднятою рукою, і стало так тихо, що було чути, як поруч у церкві писнула *mus musculus*.

— Кто? — не зрозуміли послы, хто писнув.

— Голодна церковна миша, — пояснив Криволап.

Отже, вийшов на коло самозванець, і запорожці пороззявляли роти — що ж він скаже, вухань мічений? Це для них, Криволапа й Люшні, він брехливий вухань-придибайло, а для козаків месія. Вони навіть пошили самозванцеві нове вбрання, бо він, бачте, обносився,

поки дійшов на Січ із Дону. Справили йому жовті сап'янці й сині саетові шаровари. Проява так і вийшов у них на козацьке коло.

«Я, — каже, — власною рукою напишу тому дурневі гетьману, хто я такий і звідкіля взявся! Нехай знає свиняче рило, з ким має діло!»

Посли, приголомшені таким дикунським нахабством, витріщилися на Криволапа: і написав?

— Хе! — Криволап перекинув собі за ковнір поставець спотикачу. — О-хо-хо... Якби ж тільки це! Написав *tam propria*, тобто своєю рукою, ще й запечатав листа власною царською печаткою. На ній двоголовий орел... Ну, ви знаєте, яка царська печатка.

Посли тут-таки поцікавилися, чи Криволап із Люшню взяли того листа.

— А як не взяти?

Чадуєв обережно спитав, чи можна на нього глянути. Хоча б на печатку.

Криволап сіпнувся було до пазухи, але передумав.

— Ні, — сказав він. — Не можна. Слухайте далі.

Далі почалося якесь божевілля. Запорожці замість того, щоб швидше відпустити Криволапа й Люшню з листом до гетьмана, запроторили їх до сиквестру. До тієї холодної, де ще недавно сиділи хворі на чуму. Зачинили гетьманських посланців за те, що обізвали царевича самозванцем. Їм там усім пороблено. Один нетяга, котрий сидів у сиквестрі і ждав, поки його повісять за те, що вкрав у товариша голку, і той накинувся на Криволапа й Люшню. Я, каже, вас уночі передушу, будете знати, як називати царевича самозванцем. Мусили спати по черзі, бо йому, злодюзі, що? Візьме й передушить.

Так Криволап із Люшню помучилися під арештом, тоді їх знов повели на майдан. Розлучені запорожці

вимагали, щоб вони на колінах просили прощення в царевича, інакше їх не відпустять, повісять разом із тим неборакою, що вкрав у товариша голку.

Тут знов наперед виходить той... у синіх шароварах і жовтих сап'янцях. Не треба, каже. На перший раз я їм прощаю, бо це ж усе-таки хоч і мізерні, а прісні душі. Я б сам їх повісив на осиці, як юдине насіння, але царське діло — не тільки карати, а й милувати. Нехай віднесуть мого листа тому нікчемі гетьманові, може, прочитавши його, він схаменеться й покається. Але разом з листом, — сказав він до Криволапа й Люшні, — передайте поповичу, який неправдою вибився в гетьмани, нехай він більше не присилає до мене таких задрипанців, як ви. Якщо хоче вести розмову з царевичем, то нехай спершу пришле сюди генерального обозного Забілу та суддю Домонтовича. З ними він, царевич, ще, може, й побалакає, а з такою сірою дрібнотою, як вони, Криволап і Люшня, ніхто під одним кущем навіть до вітру не стане. Іще самозванець просив передати гетьманові Самойловичу, що бояри часто присилатимуть до нього всіляких сотників, стряпчих, дяків і піддячих, щоб виманити царевича з Січі й убити. Але по-їхньому не вийде. Він, царевич, ще піде до кримського хана, потім на Варшаву й до шведа, аби відкрити їм очі на кровожерливі наміри москвинів. І надійде година, коли він розквітається з ними всіма, боярами, — стряпчими, стольниками, окольничими, дяками й піддячими та іншою наволоччю.

Ошелешені Чадуєв і Щоголев не вірили своїм вухам. Думали, що це їм сниться або перед ними не гетьманські посланці, а якісь перевдягнуті скоморохи. Послам пересохло в роті, і вони довго не могли здобутись на слово.

2

Нарешті сотник Чадуєв, ледве володаючи пересохлим язиком, спитав, чи цей ошуканець не боїться, що замість бояр по нього прийде ціле військо князя Ромодановського? Прийдуть полчища ратних людей і витягнуть його з Січі, як рака з нори.

— Не знаю, що він там собі думає, — сказав Криволап. — Ми йому в голову не заглядали.

— А ще він сказав, — засопів Люшня, — що хто із бояр сюди поткнеться, тому так не минеться. Відріже бороду й підвісить супостата на осиковий сучок за яйця.

— *Vae victis*, — зітхнув Криволап, наче він сидів у Київській академії, а не в шинку з московськими послами. — Горе переможеним.

Раптом Чадуєв і Щоголев відчули, що на них дивиться весь шинок. Усі дослухалися до їхньої розмови, навіть шинкарка коза-дереза досі не запитала у них, що подати до столу, а шинкар у чорному лапсердаку з білою манишкою, щоб не прогавити й слова, виліз на шинквас, як сорока-ворона на припічок, і витяг свого цікавого носа на пів аршина.

— Що — на Січ зібралися? — підвівся за сусіднім столом розхристаний козак і так рвонув на собі сорочку, що оголив волохаті груди. На шії у нього висів на шнурку хрест, не менший за того, що батюшка дає цілувати прихожанам під час служби Божої. Очі козака горіли синім вогнем від оковитої і гніву.

Це був Панько Лучка, челядник Дем'яна Многогрішного, котрий ще два роки тому гетьманував перед Самойловичем на Лівобережжі. Многогрішного пов'язали в Батурині й видали Москві свої ж таки старшини, підбурені Самойловичем. Начебто за зв'язки з правобереж-

ним гетьманом Петром Дорошенком, котрий подружився з султаном і тягнув Многогрішного під турецьку хоругву. Як в'язали гетьмана в його покоях у Батурині, челядник Панько Лучка бачив на власні очі, хоч і сам уже лежав зі скрученими на попереку руками лицем до підлоги. Вночі до гетьманського покою вдерлися Самоїлович, Забіла, Мокрієвич, Райча. Дем'ян ще встиг вихопити з-під подушки пістоля, коли першим вистрілів Мокрієвич, поранивши гетьмана в руку. До Москви Многогрішного повезли разом із кількома близькими йому людьми, серед яких були і Панько Лучка та Гаврусь Мережка. Там гетьмана засудили до страти, але потім замінили смертну кару на заслання. І ось у ті найтяжчі хвилини в своєму житті Демко Многогрішний не думав лише за свою шкуру. Він викупив з московського каравулу Панька Лучку і Гавруся Мережку. Вони обоє, щоб не потрапляти на очі ворогам Многогрішного, які в'язали їх разом із гетьманом, подалися на Дон. Тепер повернулися звідти в почті царевича Симеона Олексійовича.

— Що — на Січ зібралися?

Панько Лучка весь горів і дихав на московських послів таким синім вогнем, що в тих уже диміли шапки й смерділи паленою соболиною шерстю. Біля Лучки аж підскакував жвавий, як муха, Гаврусь Мережка і підкидав у вогонь сухеньких дрівець.

— Їдьте, їдьте... — сказав Мережка. — Тільки знайте, що козаки перестрінуть вас ще біля Кодака й повісять! Як вам язик повернувся сказати, що царевич Симеон Олексійович — самозванець?

Послам заціпило. Карпо Вишенька теж набрав у рот води, бо тут бовкнеш не те — і не доведеш москвинів навіть до Кодака.

— Ніхто не буде тратити на цих собак мотузки, — підкинув у вогонь ще одне полінце Мережка. — Їх втоплять або підсмажать на вогні! Ти бач, чого захотіли московські гниди? Видай їм царевича!

— А оцього не хоче? — Лучка показав послам пів руки. — Пішли ви на...

І раптом він вивіз таке слівце, якого козаки ніколи не чули. Мабуть, Лучка набрався тих лайок, як бліх, у московському криміналі, бо їх розуміли тільки Чадуєв і Щоголев, у яких почали обвисати вуха. Щоб завдати їм ще більшого жаху, Лучка сказав, що коли він був на Дону, то сам бачив знамення на тілі Симеона Олексійовича: царський вінець, двоголовий орел, місяць із зіркою.

— То ви й після цього називатимете царевича самозванцем? — спитав Лучка й дістав із-за пояса пістоль.

Посли мовчали, повісивши голови.

— Не чую! — Лучка витяг із-за пояса ще один пістоль.

— На коліна, плюгавці! — гримнув Гаврусь Мережка, вихопивши з піхов шаблю, щоб випустити на волю всю злість, яка накопилася у ньому ще в московському криміналі.

— Ой-вей! — скрикнула коза-дереза, закрітивши, що сорока-ворона сховалася під припічок.

— Заждіть! — У кутку, опираючись на спис, підвівся старенький козак. Він уже кепсько тримався на ногах, та все одно ще підняв той спис над вусатою головою. — Може, спершу їм поскородимо ребра?

Ще трохи — і московські послы впали б одразу від кулі, шаблі й списа. Вишенька гарячково шукав порятунку. Кликати ратних людей було пізно.

Але тут заскрипіли двері й до шинку зайшов, низько нахилиючи голову, щоб не знести одвірка, знатний за-

порожець Гнат Голобля. Всі якось ураз охолонули перед похмурим і височезним, як голобля, Гнатом. Опустилися пістолі, шабля і спис. Виявилося, що козарлюга поспішав із Січі до Батурина, щоб передати гетьманові Самойловичу листа від Сірка. Голобля гостро пах кінським милом.

Чадуєв і Щоголев, котрі вже попрощалися з білим світом, враз ожили і спитали в посланця: хіба ж Сірко не на морських розливах?

— Кошовий допіру повернувся на Січ, — сказав Голобля. — А ви часом не ті послі, що йдуть до нього у справі царевича?

Чадуєв і Щоголев з надією закивали головами.

— Тоді я вам не заздрю. Дохле ваше діло.

Голобля сказав, що йому навіть не з руки повторити те, що говорив про послів Сірко. Таким лютим він кошового ще не бачив.

А звідки ж Сірко про них знає, — здивувалися Чадуєв і Щоголев, — якщо він був на морських розливах?

— Ви ще не виїхали з Москви, як на Січі вже знали, хто, куди й чого їде, — сказав Голобля.

Чадуєв і Щоголев підтисли губи. Відтак спитали, чого Сірко такий лютий на них, хіба вони винні, що їх послали? На те ж вони і послі.

— А ви самі не здогадуєтеся? — єхидно посміхнувся Голобля. — Тоді добре подумайте, за що Сірко обзивав вас зміїними вилупками й сучим поріддям. Сказав, що випробує свою нагайку на ваших спинах.

Вишенька похолов: тепер Сіркові не бачити Келеберду, як свої два вуха.

— Але ви не бійтеся, — хоч і єхидно, але вже тепліше всміхнувся до послів похмурий Голобля. — Тут є для вас і приємна штука.

Чадуєв і Щоголев з надією подивилися на Голобля: яка?

— Якщо вас битимуть, то не будуть вішати. А якщо повісять, то вже точно не будуть бити.

Ну, хоч щось, подумав Вишенька.

Ще Гнат Голобля попросив, щоб Чадуєв і Щоголев, якщо, звичайно, залишаться живі, розповіли у Москві цареві Олексію Михайловичу, як кошовий Сірко шанує його сина Симеона Олексійовича. Приміром, як тільки приїхав з морських розливів, відразу виділив із військової скарбниці сорок срібних єфимків, щоб купили царевичеві найкращих столових припасів. А то їсть якусь соломаху разом із сіромою. Козаки поїхали аж у Переволочну, знайшли там крамара Петра Перехреста, і той за сорок єфимків наставався для царевича сім пудів білого борошна, десять фунтів кав'яру, кілька мішків рахат-лукуму, халви й макухи, фініків, борсучого здору, фігів, запашного тютюню та сухого посліду вухатих їжаків для куріння від застуди і кашлю.

Посли ковтнули слину. Вони, хоча й сиділи в шинку, досі не мали ринки в роті.

Помітивши, як зворухнулися їхні борлаки, Голобля додав до харчових припасів царевича ще масла, сиру, сметани, десять кіп яєць і сказав, що сам Сірко привіз Симеону зі своєї пасіки, яку тримає на хуторі Грушівка, кадіб липцю¹ та бджолиного маточного молочка.

Е, то ще не все так погано, подумав Карпо Вишенька. Ще не плакала за Сірком Келеберда.

Інші думки роїлися в головах сотника Чадуєва і піддячого Щоголева. Вони зрозуміли, що коли вже й Сірко вогнем дихає, то вони, послы, ходять по лезу шаблі

¹ Липовий мед.

на волосину від смерті. Треба шукати спасіння. Й ось тоді, коли їм вже нічого не лізло в горлянку, а чимало козаків поїхали далі своєю дорогою, Чадуєв і Щоголев виснували підступний задум. Спершу вони таки перехопили крихту — з'їли по тримному борсучому хвостові, а від спотикачу й варенухи відмовилися.

До вечора шинок спорожнів. Залишилися тільки колишні колодники Лучка й Мережка, Голобля з двома військовими товаришами та Криволап і Люшня, котрі не наважилися вирушати в дорогу проти ночі з важливим листом до гетьмана. Усі вони зібралися ночувати тут, у Кишеньці в заїзді, через те налягали на оковиту, як перед смертю. Це було на руку послам. Вони закликали на вечерю голодних та злих ратних людей, добре їх нагодували й простежили, щоб ті не впилися.

Чадуєв кинув на шинквас срібного карбованця і велів подати козакам усього, чого душа забажає.

3

Серед ночі, коли весь заїзд хропів, як на погибель, навіть коні схропували у стайні після доброї мірки вівса, а рябій кобилі Гната Голоблі снилося, що вона їде верхи на своєму господареві, ось тоді ратні люди зв'язали Панька Лучку точнісінько так, як колись його зв'язали зрадці в покоях гетьмана Многогрішного; вони також скрутили його панібратчика Гавруся Мережку, а також п'яного Гната Голоблю з його двома військовими товаришами.

Зв'язані запорожці не здивувалися підступу москвинів, але їх вразила мовчазна згода з таким віроломством гетьманських посланців Криволапа й Люшні, котрі на все це дивилися, немов без'язикі. Хіба тільки

Вишенька глибоко в серці протестував проти такого полону, але що він сам-один міг вдіяти проти розпанованої зграї ратних людей?

Чадуєв та Щоголев спровадили Лучку, Мережку й Голоблю з його військовими товаришами до гетьмана Самойловича в Батурін. Випхали їх під охороною полковини ратних людей і тих-таки гетьманських посланців Криволапа з Люшнею. Посли ще написали й передали гетьманові листа, в якому наказали тримати цих харцизяк-запорожців у заручниках, допоки вони, Чадуєв і Щоголев, не повернуться з Січі живими-здоровими. Й оскільки вони твердо вирішили йти на Січ, незважаючи ні на які погрози та гнів Сірка, то нехай гетьман пришле їм з московськими ратними людьми ще кількох надійних провідників, а також виділить із кишеньківської сотні Полтавського полку найдобріший загін козаків для подальшого охоронного супроводу.

Гетьман Іван Самойлович, не зволікаючи, відрядив до них свого генерального осавула Олексу Черняченка-Чорного і наказав вибрати для охорони Чадуєва й Щоголева сорок найпевніших козаків з Полтавського полку.

Посли були задоволені такою підтримкою, але попросили, щоб із ними й надалі лишався Вишенька. Він їм подобався.

— Чай, іспужался шібно, касатік?¹ — спитав у нього Чадуєв.

Вишенька не второпав, що той галдикає, і тільки знизав плечима.

— Дак віть єнта токмо ізначалє, — сказав Щоголев. — Цяперяча будям інтіть прям в логов чокалов!²

¹ Либонь, злякався, голубе? (москов.)

² Все ще тільки-но починається. Тепер підемо просто в лігво звіра (москов.).

— Пущай. Ми ужо пужатия, — заспокоїв його і себе сотник Чадуєв. — Видюжім!¹

Від його слів навіть Вишеньчин сирій коник пустив очі під лоба.

І хтозна, на добро чи на лихо, перед тим, як їм вирушати в дорогу, знов упав туман. Драна зима видалася. Вже на носі була масниця, а снігу ні жмені, самі тумани. Добре, що Вишенька міг утратити на Січ із заплющеними очима. Та й решта козаків із Полтавського полку були не в тім'я биті, а генеральний осавул Черняченко-Чорний — той краще за всіх знав, що таке Чорний шлях. Та й Муравський² по той бік Дніпра був не менш небезпечний, там найчастіше снували татари, тудою вони набігали в Україну й верталися до Криму з ясиром. Тому ніколи не вгадаєш, де і з якого боку на тебе чатує лиха година. Усе залежить від фортуни, яка така ж мінлива, як і погода — сьогодні туман, а завтра вдарять такі морози, що начувайся. Тому в почті осавула Черняченка-Чорного завжди було кілька коней, нав'ючених, окрім харчових припасів, барилами горілки, суліями, бутлями, коновками, аби не залякнути десь у степу просто неба. До тих барил у Черняченка-Чорного був приставлений окремий тямущий джура Гурко Наливайченко, який знав своє діло, як «отченаш», бо від цього діла залежало дуже багато. Гурко Наливайченко давно помітив, що вчасно налита чарка може вирішити більше, ніж шабля чи навіть ломова гармата.

¹ Нехай. Ми вже лякані. Витримаємо! (москов.)

² Чорний — давній торговельний шлях, що вів від Лівобережної України на Запорозжя. Муравський пролягав від Криму на північ України й аж до Московії.

Розділ VIII,

у якому піде мова про приїзд послів на річку Томаківку, про кальниболотських гайдамаків та величезне значення окови-тої в дорозі

1

Поки вони дісталися до кордонів вольностей Війська Запорозького Низового, то й зима збігла. Більший шмат шляху проїхали без особливих пригод, навіть біля Кодака відбулися легким переляком, коли десь недалечко в тумані повз них проскочило лихо. Хоча з усіх сил ревів Кодацький поріг, але і в тому ревищі вони почули, як зовсім поруч протупотіли копита. То міг пробігти табун тарпанів чи сугаків, міг проскочити татарський чамбул, а може, промайнуло й таке, що невидиме людському оку. Та, хвала Богу, пролопотіло своєю дорогою і десь поділося.

Видиме з'явилося на березі річки Томаківки, верстов за десять від Січі, коли сонечко, що вже повертало на весну, розігнало туман. Тут, на березі Томаківки, стояла ще добра торішня паша, пережили драну зиму висхлі полини, пижмо, ковила, пирій, між яким уже пробивалася молода зелена трава.

Не дивно, що саме тут гурт козаків випасав коней, бо ближче до Січі все давно випасли й витоптали до голої землиці. Але це були не прості конопаси — на прогулянку до Томаківки вийшли колишні кошові ота-

мани Явсей Шашіль, Лук'ян Андрієць¹, із значних товаришів ще Михтодь Пуп, Хома Лисокобилка, отаман Кальниболотського куреня Добривечір та його козак Гандрій Тхорик. Серед них у великому пошанівку походжав донець Іван Міюський, той, що привів на Січ царевича.

— Ого, скільки вас! — здивувався Явсей Шашіль, приклавши дашком долоню до лоба і дивлячись проти сонця на Черняченка-Чорного. — Чи це ти, чи не ти, пане осавуле? Здоровий був! А то ти, Вишенько? Яких таких цяць ведете на Січ, що вслід котиться сорок реєстрових галушок Полтавського полку?

Запорожці добре знали, хто до них іде, у декого вже свербіли кулаки, але Сірко суворо застеріг, щоб цих москвинів не чіпали. Так повелося в усьому світі, що посли — люди недоторканні.

«Як дошлюбні дівки?» — здивувалися запорожці.

«Гірше, — сказав Сірко. — Бо дівку хоч полапать можна, а послів — ні».

Хто його зна, як воно ведеться у світі, а тут уже не раз бувало, що московських послів і грабували, і давали такого духопелу, що вони не знали, в який бік тікати. Найпершими призвідцями в таких бешкетах були кальниболотці — Іваник, Тхорик і Вовкотруб. Їх за це двічі судили на козацькій раді, суддя Степан Білий вимагав смертної кари, але козаки не давали згоди на такий рішенець — щоб це через якихось московських придибайлів занпащати християнські душі? Не буде такого! Це якби вони пограбували когось із своїх товаришів, тоді так,

¹ У давніх московських актах стосовно цієї справи Явсея Шашіля називають Євсевій Шашол, Лук'яна Андрійця — Андреевим.

тоді, звичайно, ганебна смерть, а щодо послів — то це ж не пограбування, а засторога. Козаки ще й Степана Білого хотіли покарати, забрати в нього печатку, щоб не був таким розумним, і настановити суддею Добривечора. Кальниболотський курінний теж був ще тим отаманом! Пів сажня в плечах, кулацюра, як чавунне ядро, ніколи не повіриш, що він теж навчався в Київській академії. А коли гнівався, то всіх кальниболотців — і винних, і невинних — пробирало холодним потом. Доводилося шукати п'ятого кута в курені, бо як угріє тим ядром поміж роги, то залетиш під сирно і вже не треба ні суду, ні слідства. Козаки боялися свого курінного, але й любили. Щороку на перевиборах військової старшини кальниболотці хотіли настановити Добривечора суддею, та все якось не виходило. З одного боку, сам Добривечір колупав припічок, а з другого — кому потрібний непохитний суддя?

Тож Іваник, Тхорик і Вовкотруб за бешкет першого разу відбулися киями — кожен козак мусив відважити їм гарячого, але за таку провину ніхто їх по-справжньому не бив, тільки махали киями для сміху, наче мух відганяли. За другим разом Іваника, Тхорика й Вовкотруба на три дні прив'язали до ганебного стовпа за гайдамацтво¹ та й по всьому. Добросерді козаки ще й приносили прив'язаним гайдамакам горілку та калачі. Оскільки руки у тих були примоцовані, то оковиту їм вливали у роззявлені роти по чарочці-другій, а тоді вкидали кожному до рота по шматку калача. Тільки й того, що ще не жували. Не покара, а причастя. Але якщо гайдамаки і втретє візьмуться за старе, тоді вже панькатися з ними ніхто не буде. Тоді шибениці не минути. Щоправда, смерть через повішання у запорожців красива і врочиста, не така, як

¹ Тут — розбій з пограбуванням.

у москвинів чи татар, коли з-під ніг шибеника вибивають підпертя і він теліпається в зашморгу, як нечестивець.

У запорожців це зовсім не так. Тут повішання відбувається як шлюбний обряд: жінок на Січі немає, то, як заслужиш, одружують тебе з шибеницею. Ти зодягаєш чисту сорочку, сідаєш на коня і на очах у всіх козаків підїжджаєш під поперечину, з якої звисає надійно зсукана петля. Сам зодягаєш її на свою шию, свистиш на коня, той біжить далі, а ти повисаєш у зашморгу, як живий. І якщо горлянка у тебе луджена, міцна, то котрийсь із побратимів ще встигне піднести тобі чарку. Траплялися на Січі такі характерники, що встигали не тільки хильнути на коня перед дорогою в пекло, а й закусити калачем. Красива смерть, нічого не скажеш. Це зовсім не те, що покарання за вбивство товариша, коли тебе разом із ним закопують у землю живцем. Там уже не дадуть ні дихати, ні випити, ні закусити. Там, як той казав, лежи й не рипайся.

Ось чому Сірко ще вранці покликав до себе Іваника, Тхорика та Вовкотруба разом із їхнім курінним Добривечором і попросив не чіпати послів. Так і сказав:

— Хлопці, я вас, як людей, прошу. Не займайте їх. На чорта вони вам здалися?

— А що, й полоскотати не можна? — спитав Тхорик і не встиг кліпнути, як Сіркова нагайка оперезала його нижче поперека.

— Простіть, батьку, — сказав Тхорик. — Я більше не буду.

— Будеш! — Сірко знов урепіжив його нагайкою. — Я ж бачу, що будеш.

Вовкотруб сам незчувся, як заліз під сирно, і звідти кліпав невинними очицями на Сірка.

— Не буду, батьку, — шморгнув носом Тхорик.

Сірко замахнувся знову, але тут його зупинив Добривечір.

— Я не спускатиму з нього очей, — сказав курінний. — А як треба буде — додам від себе. — Він підніс Тхорикові під ніс кулацюру, більшого за ядро ломової гармати. — Понюхай, чим пахне!

Тхорик сапнув носом. Кулацюра пах свинцем і порохом. Потім його понюхав Іваник.

— А де той... третій? — спитав Сірко.

Добривечір нагнувся й витяг за шкірки з-під столу Вовкотруба.

— Ось він, любезний, — сказав курінний.

— Де такі чуперадли беруться в тому вашому Кальниболоті? — спитав Сірко і врепіжив нагайкою Вовкотруба.

— Сам не знаю, — знизав плечима Добривечір. — Наچه й болото як болото, а бач.

— Доки я терпітиму цих паршивих овець у своїй отарі, га? — Сірко ще раз угрів Вовкотруба нагайкою, а потім уперіщив Іваника, хоч той ні разу не огризнувся і не ховався під сирно. — Забери їх, щоб очі мої не бачили, — сказав Сірко курінному.

— Спасибі, батьку, за науку, — низько вклонилися кальниболотці й швиденько потюпали до дверей разом зі своїм курінним.

— Стійте!

Чотири голови боязко озирнулися. Сірко дістав з полиці темно-синього семигранного штофа.

— Закропіть душу, щоб серце заспокоїти.

Він налив зі штофа чотири поставці, а собі наповнив срібний кубок.

— Добра горілка, — сказав Добривечір, витираючи вуса.

- Кріпка медовуха, — похвалив Вовкотруб.
- Знаменитий спотикач, — підтакнув Іваник.
- Оце-то хріновуха! — вигукнув Тхорик.

І враз усі вражено Perezирнулися: вони пили різні напої з одного штофу.

— Кожному своє, — засміявся Сірко і підніс за їхнє здоров'я кубок.

Чотири пари очей викотилися з очниць, як курячі яйця. Можна було здуріти — Сірків кубок парував гарячим окропом, з нього линула дразлива пахощ материнки, богородицької трави, парила, меліси, м'яти, шальвію, ромену, заячої капусти, дикого чаю, петрового батога і ще невідь-якого зілля.

Кальниболотці ще не прийшли до тям, як Сірко налив їм із темно-синього штофу ще по одній, і цього разу Добривечір випив медовухи, Іваник — оковитої, Вовкотруб — хреноухи, а Тхорик — спотикачу. Від таких трунків у них почали прорізуватися крила. Та саме тут, коли годилося випити по третій, Сірко заткнув кукурудзяним качаном свого темно-синього штофа.

— Годі, — сказав він. — Тут ще лишилося якесь відро-друге на денці, то хай буде на ліки. А ви ідіть і не забудьте, про що ми тут говорили. Бо людська пам'ять куца, як комариний ніс.

Курінний і його козаки гречно подякували кошовому, та, поки дійшли до дверей, Тхорика розвезло, він раптом спинився в порозі й озирнувся на Сірка.

— Ну добре, батьку, — почав обережно Тхорик. — Бити, грабувати не можна. Це зрозуміло. Лоскотати, торкати, лапати теж не можна. А полякати?

Сірко втомився з ними балакати. Він дістав з-за пояса пістоля і був би пристрелив пересмішника, але Тхорика врятував Добривечір. Курінний притьмом

відчинив двері й дав йому такого підсрачника, що Тхорик мелькнув колесом аж до ганебного стовпа, наче він перекинувся на лисицю. Він зачепився за того стояна, що височів на майдані урівень із церковною дзвіницею, і, як та лисиця, прикинувся мертвим. Поруч ганебного стовпа за давнім звичаєм лежала купа кийв, схожих на макогони. Трохи далі видніла шибениця. З її поперечини звисав зашморг і ласо дивився на Тхорика круглою дірою, в якій посвистував вітер.

2

Тхорик не образився на курінного, адже Добривечір урятував йому життя, а крім того, він щиро любив їхнього кальниболотського отамана, і курінний любив Тхорика. Через те, вирушаючи на Томаківку зі знатними запорожцями пасти коней, Добривечір узяв із собою Тхорика, аби той був під рукою і не наробив ніякої біди, злигавшись із паливодами Іваником та Вовкотрубом.

А сюди, на берег Томаківки, приїхали такі гості, що навіть коні перестали пастися й позадирали на них голови. Генеральний осавул Черняченко-Чорний виїхав трохи наперед, до нього підійшли Явсей Шашіль та Лук'ян Андрієць, і так вони втрьох почали собі стиха перемовлятися, а решта козаків з обох боків сторожко поглядали хто куди: реєстровці Полтавського полку й Карпо Вишенька пильнували Шашіля з Андрійцем, чи ті нічого не мають на мислі проти послів, а запорожці й донець Іван Міюський косували на Чадуєва й Щоголева.

— Цапині борода, — буркнув Тхорик.

— Цить! — показав йому кулая Добривечір.

— Ну, якщо вони тобі такі гарні, то цитькай, — ображено сказав Тхорик і плюнув собі під ноги.

Після того як Черняченко-Чорний оповістив, з якою місією вони їдуть на Січ, а Лук'ян Андрієць сказав, що їм це відомо, він, колишній кошовий Андрієць, навіть має окреме доручення посприяти послам у їхній дорозі, ось після того всім одлягло від серця, і Черняченко-Чорний заходився частувати запорожців горілкою. Пішли по колу поставці й коряки, квартини й ківшики, чарочки й черпаки, і тут було вже роботи джурі Гуркові Наливайченку.

Добровечір із Тхориком теж околяса підступилися ближче, дістали свою пайку раз і вдруге, й на душі попустило, там стало так тепло і світло, наче хтось запалив по свічечці у грудях Тхорика й Добровечора. У їхніх очах теж загорілося по дві свічечки, надворі враз потепліло, й вони лиш тепер побачили, що на Томаківку, на Базавлук, на Чортотлик, на їхню Січ і Великий Луг, на широкі степи вольностей запорозьких прилинула весна. Зовсім низько над їхніми головами пролітали, курликаючи, журавлі, кричали дикі гуси, лопотіли білими крилами лебеді і лелеки. Вони верталися в Україну, несучи у дзьобах і на крилах весну. Здійнявшись після перепочинку десь у Криму, птахи ще не встигли набрати висоту, тому так низько летіли, що Добровечір із Тхориком підставляли обличчя під теплі повіви від їхніх крил.

Тхорик подумав, що котресь із цих лелек чи журавлів сяде на його рідне Кальниболото, і на очі набігли сльози. Захотілося передати вітання матері, яку Тхорик бачив ще тоді, коли мав буйного чуба, а тепер на його тім'ї всох і корінець від оселедця; він би викрикнув журавлям та лелекам найкращі слова для матері,

вигукнув би вітання, яке підхопили б кобзарі, Божі люди, і понесли б його у піснях та думах не тільки до Кальниболота, а й по всій Україні. Але Тхорик посоромився вимовляти свої слова уголос при Добривечорі та козаках, тому лише ворухив губами, і сльози текли йому по щоках, вусах, по жупанині й шароварах аж у халяви чобіт.

Він уже почав трохи заспокоюватися, як за лелеками, журавлями, лебедями й гусьми полетіли шпаки, чаплі, ластівки, серпокрильці, інша перната дрібнота, і, щоб не рвати серце, Тхорик підійшов до незнайомого йому козачини, що вже теж перекинув не одного корця. Той від оковитої був червоний, як стигла вишня.

— Як тебе звуть? — спитав Тхорик.

— Вишенька.

— Я бачу, що не груша. А звуть як?

— Карпо.

— Слухай, Карпе! — по-дружньому звернувся до нього Тхорик. — Передай отим бородатим цапам, що бачитимуть вони царевича як свою потилицю. Сірко його не віддасть.

— Я й сам це знаю, — весело відповів Вишенька.

— Скажи, що батько їх застрелить ще на порозі.

— Сірко тобі сам це сказав?

— Показав.

Тхорик, пантруючи одним оком Добривечора, який чаркувався з Іваном Міюським, нахилився до Вишеньки, заліз носом у його волохате вухо й прошепотів:

— До нас прийшов сам помазаник Божий. Так їм і передай.

— Знаю, — незворушно сказав Вишенька.

— А якщо знаєш, то якої трясці ти їх сюди привів? — сердито спитав Тхорик.

— Наказ гетьмана! — відповів Вишенька і боком-скоком відійшов до Гурка Наливайченка, де йому було цікавіше.

Іван Міюський, похитуючись після третьої чарки, голосно заговорив до курінного Добривечора, щоб чули послі:

— Хай вертаються хоч зараз у свою Москву, бо царевича їм ніхто не видасть. Запорожці моляться на нього, як мусульмани на Магомета! Симеон Олексійович сам повернеться до Москви на білому коні, але тоді, коли настане підходяща година. Спершу він поїде у Крим чи Стамбул, тоді на Варшаву, далі до шведа... потім... до...

— Годі пиячити! — перебив його Лук'ян Андрієць. — Допалися, як сліпі поросята до цицьки. Від самого ранку збиралися в Тарасівське урочище, а побачили чарку й про все забули.

Запорожці знехотя почали збиратися. Першими сіли на коней значні товариші Михтодь Пуп та Хома Лисокобилка, а Явсей Шашіль важко переминався з ноги на ногу біля своєї кобили, ніяк не міг розпрочатися з Черняченком-Чорним, довго не потрапляв ногою в стремено, поки його не висадив у сідло Добривечір. Так само огинався Іван Міюський, йому зовсім не хотілося їхати в Тарасівське, кортіло побачити, що тут буде далі. Тхорик теж не поспішав, йому досі не вірилося, що ці бородаті цапи недоторканні, що ніхто не зачепить їх і пальцем. Щось йому підказувало, що на цьому все не закінчиться.

Лук'ян Андрієць, сівши на коня, сказав Черняченкові-Чорному, щоб його почекали тут, він зараз від'їде й швидко повернеться, зате скоротить послам шлях. Це дуже зацікавило Тхорика: як таке можна зробити, він що — річку вичерпає? Та курінний Добривечір

силоміць висадив свого неслухняного козака на коня, і вони потягли на Тарасівське. Тхорик ще довго оглядався, але найцікавішого так і не побачив.

3

— **А** то що за химера? — вигукнув Вишенька, показуючи нагайкою десь у степ.

Сотник Чадуєв, піддячий Щоголев, осавул Черняченко-Чорний, десяток ратних московських людей і сорок добірних козаків Полтавського полку повернули голови. Овва!

На них сунула темна хмара, але не по небу, а по землі. Коли вона була вже сажнів за сто, Вишенька розгледів, що то не хмара, а якась гарба чи мажа і, Господи, та гарба котилася на них без волів, без будь-якого живого тягла. Ось вона підсунулася ближче, в очах у всіх трохи розвиднилося, і тепер вони побачили, що то пливе на них великий ковчег — не пливе, а ступає на тваринячих ногах. Можна було очамріти від такої мари, та Вишеньці трохи попустило, коли він угледів колишнього кошового Лук'яна Андрійця.

Знатний запорожець Лук'ян Андрієць гордо та пишно сидів у ковчезі, що чалапав на тваринячих ногах. І вже зовсім зблизька вони роздивилися, що ті ноги конячі, з копитами, і здогадалися, що Лук'ян Андрієць висадив на свого жеребця величезного човна аршинів шість завдовжки та зо три завширшки, примостив його вздовж конячої спини так, що ніс виступав далеко вперед за голову, а корма звисала аж ген за хвостом. Через те не видно було ні голови, ні хвоста тварини, а тільки ноги з копитами. До того ж ніхто не міг зрозуміти, як Андрієць висадив такого завбільшки човна

на коняку і як він сидів у ньому, тримаючи рівновагу, якщо човен навіть не був закріплений.

Та ось Лук'ян зістрибнув на землю, човен хитнувся набік, посунувся вслід за Лук'яном, і тоді він підставив плечі під днище, вхопився за борт і спритно опустив суденце додолу. Це був давній дідівський човен «волик», яких тепер козаки не робили, — завелика розкіш обтягувати вербовий кістяк воловими шкурами. Зате «волик» виходив легенький, як іграшка, і його не заміниш нічим, де треба одному козакові перетягти човна суходолом. Ось і зараз Лук'ян Андрієць самотужки підтягнув човна до води й сказав Черняченкові-Чорному, що він перевезе його, осавула, разом із послами та ще, може, Вишеньку на той берег. Так буде зовсім близько до Січі. А козаки Полтавського полку з ратними людьми під'їдуть дорогою дальшою, вони її знають.

Осаул Черняченко-Чорний трохи подумав, вагаючись, та все-таки згодився, бо наче нічого не віщувало лиха. Запорожці хоч і гули про свого месію-царевича, але рукам волю не давали. А від нахвалянь та погроз ще ніхто не вмирав. То чого б не прокататися на «волику» через Томаківку, якщо так буде швидше?

Коли Лук'ян Андрієць приніс весла, які він ховав у сухих прибережних очеретах, і Черняченко-Чорний, Чадуєв та Щоголев, а також Вишенька вже сідали у човен, раптом почувся тупіт копит. До них летіла ватага вершників з таким галайканням та свистом, що декому спершу здалося, наче до них женуться татари. Але ні, то були козаки Кальниболотського куреня. Летіли вони до Томаківки з таким завзяттям і поспіхом, мовби справді когось доганяли. Під'їхали на повному галопі, різко спинили здіблених коней і забігали очима, когось шукаючи.

Їх було одинадцятєро, цих кальниболотських гайдамаків, — розхристані, впрілі, жупани аж парували на них під весняним сонечком, а захекані! — наче не вони приїхали на конях, а коні приїхали верхи на кальниболотцях. Попереду гарцювали чимось невдоволені Іваник і Вовкотруб, бракувало ще хіба Тхорика, якого Добривечір потяг на Тарасівське майже за вухо.

Вовкотруб ще раз кинув очима туди-сюди, вдав, що не помічає московських послів, зневажливо оглянув ратних людей у довгих червоних каптанах, з погордою подивився на козаків Полтавського полку, бо запорожці завжди зверхньо дивилися на городових реєстровців. Нарешті Вовкотруб протрубив у свою луджену вовчу горлянку:

— А де ваш Наливайченко?

— Нащо тобі Наливайченко? — суворо глянув на Вовкотруба Черняченко-Чорний, ображений тим, що, минаючи увагою генерального осавула, запитують Наливайченка, ніби він тут найстарший.

— А ти не знаєш нащо? — спитав Іваник. Він сидів у сідлі й дивився на спішеного Черняченка-Чорного згори вниз.

— Не знаю, — буркнув осавул.

— То навіщо ж ти його за собою возиш, як не знаєш?

Це вже було занадто. Черняченко-Чорний закопирив губу.

Вовкотруб побачив, що Іваник зарвався, так можна дістати облизня. Він прокашляв свою луджену горлянку й заговорив чемно і весело:

— Нам сказали, що у вас тут наливають. Тому ми й питаємо Наливайченка. Але звертаємося і до тебе, пане осавуле: чи не почастивав би ти чесне низове товариство оковитою?

— Еге, — Іваник і собі озвався лисячим голосочком. — Весна надворі, душа радості просить. Почастуй нас, осавуле, живою водою.

— Вшануй чесне низове товариство, — хором проказали кальниболотські гайдамаки. — Хіба тобі жалько?

Черняченко-Чорний, який закусив був вудила і, покладаючись на полтавських реєстровців та московських ратних людей, хотів послати цих нахаб чимдалі, після таких слів трохи обм'якнув. Він горілки не шкодував, якраз і возив її за собою для таких ось okazji, щоб загладити якусь невдоволеність чи задобрити товариство. І Черняченко-Чорний уже хотів подати команду Наливайченкові, аби той відтикав чопа, аж тут дідько потяг за язика Лук'яна Андрійця.

— Не треба! — гукнув він. — Не давайте цим драпіжникам горілки, бо матимемо клопіт!

І цей непорочний, майже святий та безгрішний Лук'ян Андрієць почав привселюдно соромити кальниболотців, обзивати їх гайдамаками і лиходіями, бо це вони, мовляв, чинять розбої довкола Січі, вони вже не раз грабували московських людей, навіть послів, які приходили на Запорожжя. Чи не вони, ці розбишаки, застрелили з пицалі, а потім ще й утопили посла Лодиженського, московського стольника і боярина, а разом із ним порішили й піддячого Скворцова¹ та їхнього товмача Снетіна. І що тепер маємо? Раніше московські послы приходили на Запорожжя з товмачами, а потім через таких розбійників, як оце, сказали годі, навіщо на Січ посилати ще й товмачів, якщо їх там убивають?

¹ Насправді піддячий Скворцов тоді дивом вижив, козаки покинули його побитого на березі, вважаючи, що він мертвий.

Тут Чадуєв і Щоголеєв вставили своє слово, мовляв, діло не тільки в тому, що товмачів убивають. Пора вже всім знати тут їхню мову, пора при звичаїтися, адже московські люди ходять у Малоросію й Запорожжя вже двадцять років, ще з 1654 літа, відколи цар Олексій Михайлович підписав із Хмельницьким грамоту про братерство. Тому козаки і вся Малоросія мусять знати мову братів.

Непорочний та безгріховний Лук'ян Андрієць вислухав їх уважно, кивнув на знак згоди, але далі знову повів своєї:

— Хоч так, хоч інак, а саме після того, як застрелили і втопили боярина Лодиженського і вкокошили Скворцова та їхнього товмача Снетіна, до нас почали приходити московські послы без товмачів. Бо не кожен наважиться йти в той край, де тебе вб'ють, а потім ще й пограбують. Чого кривите й відвертаєте морди? — подивився Лук'ян Андрієць на Вовкотруба й Іваніка. — Думаєте, я не знаю, хто забрав казну в Лодиженського?

І він далі став паплюжити чесне кальніболотське товариство, особливо ж Іваніка й Вовкотруба, звалював на них усі злодіяння, плутаючи грішне з праведним. Бо як послухати Лук'яна Андрійця, то виходило так, що не було на світі більших розбійників за Іваніка, Вовкотруба та їхнього посіпаку Тхорика, якого курінний Добривечір за вухо потяг на Тарасівське. Лук'ян добре бачив, як той огинався, піджидав тут своїх товаришочків, щоб разом напасти на московських послів.

— Ану ж бо скажіть, що я брешу? — гримнув Лук'ян Андрієць на Іваніка і Вовкотруба, а ті, приголомшені таким віроломством знатного запорожця, зціпили зуби й мовчали.

Лук'ян Андрієць і сам розумів, що передав куті меду, не треба так при чужих, але він зумисне обрав таку хитру методу — залякати і спантеличити кальниболотських гайдамаків, щоб ті не посміли чіпати послів. Тож, поки вони, окаянні, не прийшли до тями, Лук'ян став підганяти москвинів, Черняченка-Чорного та Вишеньку, аби вони швидше сідали у човен, бо час відпливати.

Присоромлені і знетямлені кальниболотці тільки й устигли висунути з піхов шаблі на лікоть, як легенький «волик» уже поплив від берега на той бік Томаківки.

Полтавські козаки та ратні люди, червонокаптанники, рушили на Січ дальшою дорогою. Кальниболотці ж стояли на березі і, зціпивши зуби, дивилися вслід шкіряному «волику», в якому од них віддалялися найлютіші вороги. Вони ще сподівалися, що легкий шкіряний «волик» зараз хитнеться, перекинеться і послі підуть на дно годувати раків, як колись пішов стольник Лодженський. Це єдине, що могло виправдати лихослів'я Лук'яна Андрійця. Москалі підуть на дно, а Черняченко-Чорний і Вишенька випірнуть, Лук'ян теж впливе, бо он же й коник його пасеться в березі, дожидаючи свого господаря.

Але все вийшло інакше. Ніхто не пішов на дно, «волик» без пригод переплив Томаківку, й московські послі Чадуєв та Щоголєв, осавул Черняченко-Чорний і Карпо Вишенька рушили далі на Січ. Правда, послі перед тим, як розпрощатися, ще спитали в Лук'яна Андрійця, чи запорожці справді вірять в царевича, чи тільки викаблучуються за своїм давнім звичаєм.

— А ви вірите в Бога? — спитав їх перевізник.

— Шібка¹, — відповіли Чадуєв і Щоголєв.

¹ Дуже (москов.).

— Я вас не за шибку, не за вікна питаю, а чи вірите в Господа-Бога?

— Веруєм в Бога, і в матір єво, матушку Богородицу, і в батюшку царя.

— От і вони вірять, — сказав благочестивий Лук'ян.

Уже вечоріло, коли він повернувся «воликом» на цей берег. Тут було зовсім безлюдно, Лук'ян навіть пошкодував, що ніхто не побачить, як він спритно висаджує на коня такого величезного човна самотужки, як потім сідає у нього, тримаючи рівновагу. Хто здогадається, як він це робить? Ніхто.

Перш ніж висадити «волика» на коня, Лук'ян Андрієць пішов заховати в очереті весла й тут лиш побачив, що берег не зовсім безлюдний. Край очерету нишком собі сиділи, задумливо обхопивши руками коліна, харцязяки Іваник та Вовкотруб. Вони когось ждали й, зачувши кроки, разом повернули свої задумані голови. Перед ними стояв святий та безгрішний перевізник через річку Томаківку.

— Будете бити? — спитав Лук'ян Андрієць.

— А ти як думаєш? — Іваник поклав руку на товстезного дрюка, що лежав біля нього.

— Думаю, що будете.

— І ми так думаємо.

— Ну, може, воно й правильно, — сказав Лук'ян Андрієць.

Частина друга

Розділ VIII,

який вістує про щасливе прибуття московинів на Січ, про облогу грецької хати та підступний постріл з пищалі в царевича

1

Жошовий Сірко, значні та знатні військово товариші, діди-райці, яких ще носили ноги (бо старих людей передусім підводять ноги), а також кількасот козаків з усіх куренів вийшли за січовий вал зустрічати московських послів. Про те, що вони з'являться тут на початку березня, Сірко знав давно.

Василій Чадуєв і Семьон Щоголев зраділи такому велелюддю — це свідчило про козацьку повагу не тільки до них, царевих послів, а насамперед до самого государя. Та Сірко тут-таки їх остудив, сказав, що після заходу сонця він нікого не приймає, — сонечко саме сідало за Чортомлик, — через те заходити в Січ москвинам не треба. Нехай оселяються в грецькій хаті, відпочивають з дороги, а там воно покаже. Бо ще ніколи так не було, щоб воно не показувало.

Чадуєв і Щоголев здивувалися, що запорожці не дали залпу на честь їхнього прибуття, знали ж давній тутешній звичай смалити з гармат на кожну врочисту подію, на приїзд високих гостей, а тут ні гу-гу. Сірко, побачивши здивування на їхніх пісних лицах, пояснив, що в перелітні дні, коли птахи вертаються з вирію в Україну, запорожці не стріляють у небо, як не стріляють,

коли нереститься риба чи коли прокидаються байбаки, почувши весну. Не б'ють із гармат запорожці й тоді, коли торохкає грім на грозу, бо гріх змагатися з Перуном чи святим Іллею, хто дужче grimне. І борони тебе Боже гепати ядрами, коли пташки несуть яйця чи висиджують пташенят, хай то буде навіть убога чаєчка, що виводить чаєнят при битій дорозі. А ще суворо заборонено стрясати повітрям, — вів далі Сірко, — коли грають і співають кобзарі чи лірники, Божі люди, тоді запорожці все кидають і тільки слухають. Коли грає кобза — гармати мовчать, — підсумував Сірко й, кинувши послам «на добраніч», пішов у Січ.

За ним поважно пішли знатні й значні товариші, пошкандибали діди-райці, а вже за дідами рушили козаки з усіх куренів — пластунівці, уманці, медведівці, кальниболотці, кисляківці, шкуринці, васюринці, переяславці, дядьківці... Запорожці порозбирали по своїх куренях на проживання козаків Полтавського полку, кальниболотці взяли Гурка Наливайченка, переяславці Карпа Вишеньку, суддя Білий запросив до себе гетьманського осавула Черняченка-Чорного. Ратні люди, червонокаптанники, лишилися за січовим валом разом з послами — грецька хата на дві половини вміщала й більше гостей.

Підійшовши до січового майдану, Сірко зупинився біля ганебного стовпа.

— Сидиш? — спитав він, задерши голову.

На вершечку ганебного стовпа бузьки змостили гніздо, і там нищечком висиджувала яйця бузьчиха, поки її чоловік ловив жабенят на третьому болоті. Бузьчиха покосувала пасльоновим оком на Сірка, але не подала ні звуку. Які можуть бути балачки, коли висиджуєш пташенят?

— Ну, сиди, — сказав Сірко.

Він подивився на шибеницю. Ні, там бузьки не мостили гнізда ніколи. А як? Вилупляться пуцьвірінки, а козакам припече когось вішати. І діти виростуть переляканими. Недобре.

Сірко стояв тихо, злившись у сутінках зі стовпом, й оглядав Січ. Він любив отак постояти в присмерку, коли його ніхто не бачить, а йому видно усе: в якому віконечку світиться, що робиться в курнях, де і що кашовари дають на вечерю, хто до кого зайшов у гості, а хтось, може, загулявся десь далі від Коша. Таке часто буває, козакам не заказано поблудити понад Чортомликом чи Скарбною, он і зараз якийсь запізнiлий козарлюга спотикається до свого куреня, намагаючи стежку паличкою, як сліпий. Мабуть, залив сліпи горілку, бо ледве не вдарився лобом об ганебний стовп. Був би потривожив бузьчиху.

— Це ти, Лук'яне? — спитав Сірко, хоч його важко було впізнати.

На Лук'янові Андрійцю не було лица. Обидва ока так запливли, що не зосталося й щілини, дивно, як Лук'ян міг іти без поводиря. Хоча і з паличкою.

— Я, батьку.

— А що це з тобою? На граблі наступив?

— Наступив, батьку, — потупився Андрієць.

— На ті самі?

— Гірше.

— Що може бути гіршого, ніж наступити на ті самі граблі?

— Що? Кінське копито, — сказав Лук'ян Андрієць.

І він розповів Сіркові — куди вже діватися! — як перевіз своїм «воликом» послів через Томаківку, потім вернувся й мусив висаджувати човна на коняку, а там

же такий секрет, що ніхто його не розгадає. Тільки той секрет немилий коняці, тому, коли Лук'ян потяг її за хвоста, вона цього разу не втерпіла і влупила його поміж роги копитом.

— Он як! — сказав Сірко. — А ти хіба не знав, що коняку треба запрягати спереду, а вола ззаду?

— Знав. Але мені тра' було не запрягати коняку, а висадити «вола» на неї. Ну, та сам винен. Що заробив, те й маю, — зітхнув Лук'ян Андрієць і наосліп поплентав далі, намацуючи паличкою стежку.

Сірко дивився йому вслід — чи втрапить неборака до себе? — та потім закріпив, що в Кальниболотському курені до віконця з того боку приплюснуло два носи, Іваника й Вовкотруба, і лишився спокійним за Лук'яна. Якщо заблудиться чи впаде, ті гайдамаки за ним припиляють, доведуть куди треба і спати вклядуть.

Сірко ще подихав березневим повітрям, потім, віддавши «добраніч» бузьчиси, пішов до свого куреня.

У снігах в кутку під драбиною важко заворушився півень Горлопан, який уже спав. Горлопан, або ще пан Горло, лягав спочивати раніше за сонце, щоб не проспати досвітню годину, коли треба будити Сірка. Усі півні, як і кури, сідають спати на сідало, а Сірків пан Горло лягав у кутку, як чоловік, підмостивши під голову крило або пазуристого грядця. Бо що то за сон сидячи?

Сірко зайшов до покою і, не запалюючи каганця, щоб ніхто не піддивився у вікно, роздягнувся до білої сорочки та білих споднів. Він часто, коли не було товариства, лягав спати без вечері. Потім сів на дерев'яне ліжко, вгрузле ніжками в долівку, й витяг із вуха сережку. Сірко не міг через неї спокійно і глибоко спати.

Сережка давала йому дуже багато, бо таїла в собі чимало такого, про що іншим не треба знати. Кошовий заховав її в чобіт і вклався у ліжко.

Але заснути не міг. Сірко, який завжди спав міцніше, ніж дехто на тому світі, зараз не мав сну в жодному оці. Стільки всього діялося на світі, що було від чого не спати.

Він підвівся, натоптав люльку потерухою з макускаунцю та кримської сон-трави, від якої засинали навіть дикі березневі коти, нанюхавшись та нализавшись роси з лілового цвіту; додав у ту потеруху дрібку коріння з дерева життя, тоді одним помахом викресав вогню. Люлька зашкварчала, освітивши мідне лице з гордо вигнутим носом. Тверді бурштинові зіниці гостро відсвічували в темряві, поки Сірко неквапом пив гірко-терпкий димок із череп'яної чашечки.

У вікні тихо бренькнула шибка, наче нічний метелик буцнувся об неї лобом.

— Це ти, Кирику? — спитав Сірко. — Заходь.

2

Чадуєв і Щоголєв від самісінького ранку були на голках, все виглядали, коли кошовий покличе їх на розмову, наче Сіркові більше не було роботи, окрім як із ними балакати.

Отаман не мав коли глянути вгору. Вранці повернувся з морських розливів значний запорожець Улас із військовими товаришами, вони привезли шістьох полонених татарських гінців, котрих перехопили в дорозі, як ті поспішали з Криму в землю Волоську. У Волощині на той час товклася орда, з листів можна було довідатися, що татари міркують робити далі, тому

Сірко відклав усі пильні справи й закликав товмача, щоб насамперед перечитати листи.

Тим часом курінні Добривечір та Хведько Срібний прийшли до грецької хати й сказали послам, що їх вислухають на козацькій раді, але ради сьогодні не буде, бо треба негайно перечитати татарські листи.

Чадуєв і Щоголев відповіли, що вони приїхали з царською грамотою, яка в триста разів важливіша для запорожців, ніж якісь там татари, хай то буде кримська, ногайська чи буджацька орда. Е ні, — сказав їм на те курінний Добривечір, — може, в тих листах є писання про наміри турків і татар щодо Москви, тоді Сірко передасть листи через Чадуєва й Щоголева цареві. Але такі питання теж вирішує козацька рада, то вже разом усе й розв'яжеться. Навіщо ж двічі робити одну й ту саму роботу?

Посли покрутили носами й пішли в грецьку хату.

Листи до хана Селіма Гірея справді були непрості — написані арабською в'яззю на вим'ятих у попелі й висушених на сонці волячих сечових міхурах, зверху обшиті дорогою тафтою й опечатані сургучевим півмісяцем.

Ці печатки-півмісяці зірвав з дорогої тафти січовий товмач, якого так і звали Товмач, бо й родом він був із Товмача, села, що ховалося в лісі за сімома ставами на межі Дикого поля. Батько його теж був товмачем, і дід, і прадід, і прапрадід, і так до сьомого коліна всі були товмачами, хоч мали прізвища хто Коваль, а хто Коваленко, але село їхнє звалося не Ковалеве й не Ковалі, а Товмач. Позаяк те село лежало під боком у Дикого поля, то його часто, незважаючи на ліс і сім ставків, спустошувала орда, захоплюючи Ковалів та Коваленків у ясир, і там, у неволі, вони бездоганно вивчали

татарську мову. Якби тепер усі вони були живі — і батько, і дід, і прадід, і прапрадід, і далі до сьомого коліна, то можна було б на Січі мати цілий Товмацький курінь. Сірко давно переконався, що їхній Товмач балакає татарською краще за самих кримчаків, і не міг намиливатися, як той допитує бранців: вони йому слово — він їм п'ять, вони йому дві слові — він їм десять. До того ж Товмач завжди мав у руці замашного малахая, хоча вживав його рідко.

Цього разу полонених татар було шестеро, а товмацький Товмач проти них сам-один. Правда, чоловічина нівроку: якщо всіх шістьох бранців скласти до купи, то оце якраз такий був Товмач. Татари сиділи на лаві й тремтіли, мов козячі хвости на вітрі. А коли зайшов курінний Добривечір сказати Сіркові, що з послами він побалакав, бранців кинуло в холодний піт. Вони подумали, що цей здоровило з куляями, як ядра, прийшов їх допитувати.

Поки Товмач перечитував листи, Сірко спав. Учора на ніч він викурив чималеньку порцію сонної потерти, і йому досі непогано спалося. Це нікого з козаків не дивувало. Всі знали, що Сірко уві сні думає. Тобто спить і бачить не сон, а те, що йому треба. Ось і тепер кошовий, не розплющуючи очей, сказав Товмачеві:

— Спитай у них, як їм мій кум Петро Дорошенко? Наш правий¹ гетьман.

— Кили-бирди гетьман Дорошенко? — переклав Товмач.

— Кили-бирди Дорошенко якши, — схвально закивали татари.

¹ Тобто гетьман Правобережної України.

— Та певно ж, що якши, — сказав Сірко. — Під руку салтана пішов. Ану ж бо спитай у них, як їм лівий гетьман Самойлович?

— Кили-бирди гетьман Самойлович? — витовмачив Сіркові слова Товмач.

— Кили-бирди Самойлович бошуг, — наморщивши носи, похитали головами татари.

— Вони кажуть, що Самойлович собака, — переклав Товмач.

— Добре, — сказав Сірко, все ще не розплющуючи очей. — Тоді передай їм, що ми спровадимо їх у Чигирин до мого кума Дорошенка.

— Може, краще візьмемо за них викуп? — спитав Товмач.

Але Сірко вже спав. Розмова з татарами — кили-бирди — нагадала йому облюбовану Келеберду, і сон в одну мить переніс його в це благословенне містечко, що лежало на Божій долоні.

— Викуп, кили-бирди, завжди краще, — сказав Добривечір.

Так за читанням листів і день минув. Наступного ранку, коли Чадуєв і Щоголев збиралися на козацьку раду, до них знову прийшли Добривечір та Хведько Срібний і повідомили, що сьогодні теж не виходить. Багато козаків пішли смолити чайки, поки пригріло сонечко, значні діди-райці позастуджувалися, бо ніде так швидко не застуджується старий чоловік, як на теплому сонечку, коли зарані скидає жупан, щоб погріти старечі кості. Тож рада збереться завтра.

Ще через день Добривечір і Хведько Срібний на-решті покликали послів у січове містечко, але виявилося, що не на велике коло, а лише на попередню раду в кошового Сірка. Так у них завжди ведеться:

спершу збирається старшина та інші значні військові товариші, щоб вирішити, які питання виносити на велике козацьке коло.

Отже, зібралися в курені Сірка. Прийшли суддя Степан Білий, писар Андрій Яковина, прийшов осавул, тільки не гетьманський Черняченко-Чорний, а січовий осавул Харко Білецький. Підоспів Лук'ян Андрієць, без палички, його очі вже прорізалися вузькими шпаринами. Зібралися й курінні отамани, значні козаки, довбиш Дробаха і, звичайно ж, діди-райці, хай і застуджені, але як же без них.

Коли всі розсілися і роздивилися на послів ближче, Сірко звернувся до москвинів із такими словами:

— Ну ж бо, розкажіть нам, і ти, Василю Чадуєв, і ти, Семене Щоголев, повідайте чесному товариству, яким slučajем прийшли ви до нас? Яке таке царське веління привело вас на Запорозжя? З вашого хвилювання і поспіху бачу, що то щось дуже важливе й нагальне. Чи не його величність царевича ви прийшли привітати, поклонитися в ноги синові Олексія Михайловича?

Чадуєв і Щоголев в один голос відповіли, що ніякий він не царевич і не государевий син. Це самозванець-безбожник, брехун і перевертень, що посмів назватися святим ім'ям!

І вони знов почали гудити-ганити царевича найгіршими словами, від яких у козаків в'яли вуха і найжачувалися вуса. Посли присяглися, що самі були на похороні малолітнього царевича Симеона Олексійовича, а цей дурисвіт, що приплентав із Дону з ворохобником Івашкою Міюскою¹, сам є прихвоснем бунтаря

¹ Так за своїм звичаєм москвини в судових актах зневажливо називають донського козака Івана Міюського.

й богохульника Степана Разіна. Він теж заслуговує тільки на те, щоб його четвертували й розвісили на Болоті в Москві на пострах іншим пройдисвітам і святотатцям.

Сірко їм здивувався і відповів:

— Навіщо ж так одразу на московське болото спроваджувати царевича, якого ви ще й в очі не бачили? Ви б спочатку поглянули на нього, переконалися, що, може, це одне лице з царем Олексієм Михайловичем, тоді б вам язик не повернувся гудити цю святу страстотерпну людину. Що у вас за звичай такий — неславити та оббріхувати тих, кого ви не бачили? Зустріньтеся спершу з царевичем, переконайтеся, що він — дві краплі води святої з Олексієм Михайловичем, тоді, може, й раду козацьку не треба буде скликати. Вклякнете перед ним на коліна, попросите прощення та й підете на своє болото.

Тоді послі нахабно спитали в Сірка, чи він хоч бачив коли-небудь государя у вічі.

Кошовий відповів, що чого ж би він не бачив царя, якщо ось тільки-но позаторік білгородський воєвода боярин Григорій Ромодановський підступом та оманною запроторив його в Сибір, а торік цар помилував, заплативши за Сірка дві тисячі червінців тому-таки Ромодановському. Вони, послі, мусили б добре це знати. Чи вже забули?

Сірко заплющив очі. Це була його невігойна рана, ота московська неволя. Коли на лівому березі посипалися гетьмани, як гнілі груші з дерева, коли козаки у гніві розтерзали Брюховецького за те, що закликав в Україну московських воєвод правити містами й містечками, а після Брюховецького впав Демко Многогрішний, ось тоді заговорило честолюбство в Сіркові.

Якщо такі вахлаї один за одним стають на гетьманство, то чому б йому самому не взяти булаву в свої руки? Його й козаки повсякчас підбивали до цього, дивуючись, чому Сірко досі не гетьман, якщо не знає ні ганьби, ні поразок у військових промислах. Та не встиг Сірко про це ще й подумати, як звістка про його наміри долетіла до Москви. Цар Олексій Михайлович та бояри страх як стривожилися, бо добре знали Сіркові чесноти та здібності, як і його потаємні умисли. Своє нутро він відкрив ще на Переяславській раді, коли відмовився присягнути на вірність московському цареві. То на що можна сподіватися від лукавця з гетьманською булавою в руках?

Якраз у квітні літа 1672-го Сірко був у славі. Розгромивши численну білгородську орду, він узяв у полон мурзу Тенмамбета й перейшов із ясиром на лівий берег до Нових Санжар. Тут Сірко написав воєводі Григорію Ромодановському щирого листа, що так і так, він не проти стати на гетьманство, якщо, звичайно, государ надасть йому таку милість. Ромодановський відписав, що цар вельми прихильний до Сірка за удавні походи на татар та османів, нехай приїжджає до Курська. Сірко вирушив до Ромодановського зі своїм зятем Іваном Сербином без охорони, прихопивши для боярина живий бакшиш — мурзу Тенмамбета. Та не так тії воріженьки, як добрії люди: полтавський полковник Федір Жученко, посіпака Самойловича, зі своїми реєстровцями зненацька перестрів Сірка на Сеймі, пов'язав, як лютого ворога, і відпровадив у Батурин. Тоді ж Іван Самойлович та генеральні старшини Домонтович і Забіла повідомили цареві, що Сірка довелося схопити через те, що він з'явився на лівому березі для розпалювання бунту проти москвинів. З ним, бач,

приїхав мурза Тенмамбет, оскільки бунтар, якщо стане гетьманом, схильний піддатися на ласку турецького султана. Цар наказав Ромодановському негайно доправити Сірка до Москви, поки запорожці та невдоволена чернь не обрали його на гетьмана. Наказ було виконано — Сірка привезли в Москву, а звідти заслали аж у сибірський Тобольськ.

«Нічого, — сказав Сірко цареві, йдучи на Сибір. — Ще прилетить та зозуля, що мене не забула».

Зі своєю кебетою він міг би стонадцять разів утекти з Сибіру, але тоді був би змушений переховуватися на Січі чи в далеких чужих краях, а це не входило в подальші плани Сірка. Він знав, що прийде коза до воза. І вона прийшла. Торік навесні султан Магомет IV захопив Поділля, його 300-тисячне військо загрожувало Польщі й Московії. Спільна небезпека зблизила давніх ворогів, і переляканий польський король Михайло Вишневецький почав через послів умовляти не менш настрашеного московського царя Олексія Михайловича відпустити з Сибіру Івана Сірка. Бо немає більшого войовника супроти турка, ніж цей запорозький шайтан. І що тут було робити? Хоч круть, хоч верть, цар мусив дослухатися до польського короля, тому наказав привезти невільника в Москву. Привезли. Але ще довго не відпускали. Прямо в царських палатах від Сірка зажадали присягнути, що він вірно служитиме государеві Олексію Михайловичу й не піддаватиметься на інші зваби та намовляння. У присутності патріарха Пителима, священного собору, бояр та інших думних людей шайтан із бурштиновими очима сказав, що воно так і було, треба менше слухати пасквілянтів, од яких усі біди по царських дворах та гетьманських столицях.

Олексій Михайлович чи вловив, чи пропустив повз вуха насмішку, але також збрехав при всьому народі, що відпускає Сірка на волю завдяки заступництву і клопотанню гетьмана Івана Самойловича. Ще цар сказав, що обіцяв відпустити Сірка на прохання запорожців, тож і відпускає його на Січ, оскільки царське слово тверде й непохитне.

«А хіба я не казав, — засміявся Сірко, — що прилетить та зозуля, яка мене не забула?»

Цар не любив таких кпинів. Може, через те після його твердого слова Сірка тримали в Москві всю зиму і майже весну, він повернувся на Січ аж на початку літа. Зате надивився на Москву донесхочу — від царських палат до лобного місця, де страчували лиходіїв.

— Бачив я царя, як оце вас, — сказав Сірко Чадуєву й Щоголеву. — І государя бачив, і царевича, тому й кажу, що вони схожі, як дві краплі води. А ви бачили тільки царя, а сина його ще ні, тому верзете тут глупства.

Сотник Чадуєв і піддячий Щоголев затято стояли на своєму. Вони сказали, що приїхали на Січ не дивитися на самозванця, а забрати його й відвезти в Москву.

— Забрати? — обурено загули запорожці. — У Москву? Та там же бояри задушуть його голими руками і не покажуть цареві-батечку.

Скільки послали не переконували низове товариство, скільки не проклинали самозванця та його полигача Івана Міюського вкупі з їхнім верховодою Стенькою Разіним, нічого не допомагало. Суперечка зайшла в глухий кут. Сірко сказав, що цей гордієв вузол розрубає козацька рада: як вона постановить, так і буде. Він велів послам іти в грецьку хату й ждати, поки запорожці зберуться на коло. Тоді покличуть і їх, і царевича Симеона Олексійовича, щоб розвіяти сумніви.

Чадуєв і Щоголеєв, повісивши носи, пішли до грецької хати. Діди-райці теж почимчикували до своїх куренів, а Сірко й деякі старшини та військові товариші вирішили провідати царевича. Вони гусаком потягли до куреня Симеона Олексійовича — Сірко, суддя Білий, писар Яковина, осавул Харко Білецький, підсліпуватий Лук'ян Андрієць, курінні отамани Добривечір, Хведько Срібний, Саливон Гапочка, довбиш Дробаха.

Царевич їм зрадів, як дитина, і Сірко знову сказав, що Симеон викапаний цар Олексій Михайлович: причепи йому бороду — не відрізниш. Запорожці, які ніколи не бачили царя, тепер могли уявити, який він із себе.

На radoцax усі почали випивати й веселилися цілий день, а Сірко, захмелівши, заснув¹. Царевич, щедра душа, частував гостей тими ласощами, яких запорожці йому наstarалися за сорок єфимків у Переволочній від крамаря Перехреста, — фігами, макухою, борсучим здоровом, халвою, кав'яром, рахат-лукумом, ремезовими яйцями, сушеними динями та ще всякою всячиною. Симеон підливав запорожцям міцної айвової запіканки та густих вин, які відразу вдаряли в голову й відпускали душу на волю. Значні товариші, курінні отамани славили царевича й кляли на чому світ московських послів. Ось хай-но збереться козацька рада, тоді вони швидко вирішать, чи цих сучих синів повісити, чи спалити в смоляній діжі, чи, може, посадити голим озаддям у мурашник, щоб комашня обгризла їх до білої кості. А коли вже було виплеснуто все, що накипіло на душі, шукуринський курінний Гапочка, важко повертаючи язиком, що

¹ У давніх московських актах дослівно «Сірко упився будто спаль». Насправді Сірко ніколи не випивався, і навіть у цьому документі засвідчено, що він «начебто спав». Тобто кошовий за своєю звичкою «дрімав», тримаючи все в полі уваги.

від рахат-лукуму приклеївся до піднебіння, проказав спроквола:

— А чого нам, панове, ждати до ради? Хіба ми не можемо зараз сходити до послів у гості?

— І то правда! — підтримав Гапочку Добривечір. — Хіба ми не козаки?

— Хіба ми не запорожці? — розправили плечі значні військові товариші.

— Ще не вмерла козацька мати! — тріпнув вусами осавул Харко Білецький.

Вони всі разом поглянули на царевича — що він скаже? — а той уже чіпляв до пояса криву шаблю в золочених піхвах. Його велике праве вухо палало, як бойова малинова короґва. Запорожці благоговійно дивилися на це малинове вухо, на юне войовниче обличчя і уявляли, яке воно буде гарне, коли в царевича виростуть вуса. Це буде перший московський цар, котрий носитиме не бороду, а козацькі вуса, він любитиме запорожців, як рідних дітей, присилатиме їм на Січ щедре грошове жалування, харчові припаси, готові чайки, гармати, ядра, свинець, порох, сипоші тощо.

Потім усі подивилися на Сірка, який дрімав на покуті під образами, приклали пальці до губів — тс-с-с-с, звели очі на тьмянний лик козацької матері Богородиці, перехрестилися і навшпиньках, щоб не розбудити кошового, посунули з куреня.

3

Вечоріло, але бузьчиха, сидючи на гнізді, яке вони з чоловіком змостили на вершечку ганебного стовпа, добре бачила, як значні військові товариші навшпиньках пройшли повз церкву, пушкарню, військову

канцелярію, повз ганебний стовп під її гніздом, а потім, втягнувши голови в плечі, поминули шибеницю. Тільки даремно вони думали, що їх ніхто не чує і не бачить — кілька сотень козацьких носів приплюснулися до шибочок у вікнах, відтак ті носи обережно вистромилися з дверей куренів, а далі козаки, вже не криючись, висипали надвір і приєдналися до старшин, які виходили за січовий вал до грецької хати. Тут уже ніхто не крався навшпинець, вони йшли рішуче, йшли безоглядно, а потім не стрималися й побігли, вимахуючи руками. У перших лавах бігли донець Іван Міюський, кальниболотські гайдамаки Іваник, Вовкотруб, Тхорик, їх наздоганяв, спотикаючись і зашпортуючись у рясних шароварах, підсліпуватий Лук'ян Андрієць, бігли корсунці, уманці, пластунівці, шкуринці, васюринці, кисляківці і вся низова братія запорозька — від значних військових товаришів до рядової сіромашні. За ними, кашляючи, шкутильгали діди-райці, бо як же без них?

Небавом перед грецькою хатою вже вирувала юрма схвильованого низового товариства, й осавул Харко Білецький, склавши біля рота долоні лійкою, гукнув:

— Гей ти, Василю Чадуєв, і ти, Семене Щоголев! Мерщій виходьте та подивіться, хто до вас прийшов!

Грецька хата, нижче напустивши очеретяну стріху на вікна, мовчала.

— Боягузи, виходьте! — закричав курінний Добри-вечір. — До вас прийшов сам царевич!

У віконці грецької хати хтось загасив каганець, надворі зовсім посутеніло, але з хати ніхто не виходив.

— Чи вас за бороди витягти? — гарикнув загалом сумирний курінний Гапочка.

— Зараз підпалимо стріху й викуримо, як лисів з нори! — пригрозив Харко Білецький і, діставши з-за пояса люльку, вдарив кресалом.

Лиш тепер у сінях зашаруділо. Двері ледь-ледь прочинилися, і в тій щілині з'явилося око. Воно спитало голосом Чадуєва:

— Кто і пошто нас оклікає?¹

Ніхто з козаків не второпав, що воно запитує, та Чадуєва зрозумів царевич.

— Подь ка мне!² — сказав він.

Запорожці зачудовано подивилися на Симеона: яке ж цікаве слівце він промовив, наче перепілка підпадьомкнула.

Але ніхто не виходив із грецької хати. Чадуєв спитав кризь шпарину: хто це там його викликає?

— Я! — гукнув царевич. — Государів син Симеон Олексійович!

Око помовчало, потім сказало, що це ім'я навіть страшно вимовляти, бо государів син Симеон давно лежить на цвинтарі.

— Ось я прийшов живий і стою перед тобою! — відповів йому син Олексія Михайловича. — Іди і дивись.

Чадуєв, помовчавши, сказав, що його розум відмовляється навіть думати про таке. Царевичі не тиняються дикими полями, не швендяють по Запорожжю, не гуляють по Дону з розбійниками. Ти, сказав Чадуєв, Стеньки Разіна вилупок, насіння сатани й душогубця, ти — пройдисвіт і самозванець.

Як почули це запорожці, ще лютіше стали проклинати Чадуєва, Щоголева і все московське боярство, аж

¹ Хто й навіщо нас викликає? (*москов.*)

² Підійди до мене (*москов.*).

Чортомлик, який протікав одразу за грецькою хатою, уповільнив свою течію. Він ще не чув таких лайок: суче вим'я, ослячий хобот, дідькове гузно, свинячий пуп...

Спершу Чадуєв огризався сам, потім у сні вийшов Щоголев, і вони вдвох горлали в шпарину, що на Січ прийшов самозванець, хоча Симеона увіч ще не бачили.

— Чули? — озирнувся царевич до товариства. — Мої холопи та мене ж і оббріхують! Ну, я їм зараз покажу!

Його бліде шляхетне обличчя налилося маковим цвітом, він вихопив з піхов шаблю — красивий, рвійний, відважний — і високо заніс її над головою.

— Я вас щас устрою!¹ — закричав Симеон до послів.

Він кинувся до дверей, щоб порубати боярське поріддя, але тут вчинилось жахіття, якого ніхто не очікував, — у шпарину дверей просунулось дуло пищалі і гримнув постріл. Та за мить до того сталося диво. Котрийсь із козаків злетів у повітря, мов птах, ухопив на льоту царевича й відлетів з ним до великої хлібної діжки, що стояла на причілку грецької хати. Куля, призначена Симеону, зірвала шапку з голови Тхорика й просвистіла невідь-куди разом із шапкою.

Тхорик у той бік навіть не глянув. Він втупився, як і сотні козацьких очей, у хлібну діжку, куди відлетів козак разом із царевичем. Там нікого не було. Біля причілка так само стояла хлібна діжка, а від царевича й козака ні сліду, ні знаку.

Запорожці похололи. Вони вже готові були кинути-ся хто куди на пошуки царевича, аж раптом із діжки

¹ Саме так написано в давніх судових актах: «устрою». Хоча цілком можливо, тут вкралися зайві дві літери і вийшла описка. Царевич міг вигукнути: «Я вас щас урою!»

вистромилося спершу малинове вухо, а за ним і половина Симеона. На його обличчі не було й тіні страху. Він повів довкола очима й спитав:

— А де той молодець, що вкинув мене в цю діжу?

Козаки знизали плечима. Вони ще не встигли зрозуміти, що сталося.

Кирик тим часом сидів на березі Чортотлика, опустивши в холодну воду босі ноги. Стрибок був не з найтяжчих, але сили трохи забрав.

Дрібна риба терлася об Кирикові ноги, лоскотала п'яти, і він усміхався. Вода повертала йому снагу.

У сивому небі над Чортотликом засвітився місяць і простелив до Кирикових ніг срібну стежку. До серця підступила печаль. Вона, ця печаль, кликала його в дорогу. Але через події, які відбувалися на Січі, Кирик не міг відлучатися далеко. Ось і зараз біля грецької хати знов займалася веремія.

Зачерпнувши пригірщ чортотлицької води, Кирик напився місячного світла й тінню подався на голоси, що стрясали невстояну ніч.

Розділ ІХ,

який оповідає про Кирикову поїздку до Гордашівки, страшне лихо, що спіткало Христуся, та про бій на Мокрому Омельнику

1

Кирик, відколи прийшов від Кміти на Січ, лише раз навідався в Гордашівку. Хоч не було дня, щоб він не думав про Христуся. Вона приходила в його сни чи, певніше сказати, він сам її приводив, бо Кирик легко володів сновидіннями і робив у них те, що хотілось йому, а не марилося бозна з чиеї волі. Він шість літ не бачив Христуся, проте виразно, до найменшої борозенки на вустах уявляв, якою вона стала тепер. Його уява часом була сильнішою за яву, і Христуся змінювалася, дорослішала у нього на очах, хвилювала кров і кликала в дорогу. Але триб козацького побиту так закрутив Кириком, що він не мав як вибратися додому. Дарма що його вояцькі промисли для стороннього ока були невидимі.

Запорожці, йдучи на Крим чи заглядаючи через морські розливи на турський берег, рідко бачили Кирика. Так само, як Гирю чи Костоґриза. Ніхто не здогадувався, чому під Очаковом, коли проти них стала десятитисячна орда, татарські гармати не вистрілили, а розірвалися на відламки, понівечивши гармашів та ближчих вершників разом із кіньми. Чому, коли запорожці проходили через Перекопські ворота до Криму,

сторожа на валах чи то засинала, чи принишкала, наче її там ніколи й не було. Так само ніхто не міг пояснити, що сталося в степу на Муравському шляху, де Сірка з козаками взяла в облогу всемеро численніша татарська кіннота, а тоді серед ночі враз розлетілася, як пір'я, — зненацька затрубили до втечі татарські дюдюки¹.

Кирик, Гиря і Костогриз вважалися вивідувачами Пластунівського куреня, проте їхнє вояцьке подвижництво тим не обмежувалося. Вихованцям старого Кміти доручення загадував сам кошовий, і вони ніколи його не підводили.

Та згодом Сірко запримітив у Кирикових очах тривожний блиск — для когось, може, звичайну річ, але небезпечну прикмету для козака, чиє ремесло вимагало душевної рівноваги. Сірко добре знав цей сухий блиск неспокою, що виказував поклик дороги. Сам не раз чув його у собі, і коли вже несла було терпіти чи траплялася чиста година, вирушав до Мерефи, де його виглядала — роками! — дружина Настя. Десять літ тому Сірко навіть відійшов був од Січі і, спокутуючи вину перед Настею, жив із родиною на хуторі під Мерефою, хоч шаблі з рук не випускав. Тут він став на чолі Зміївського козацького полку.

Через два роки закоренілий запорожець, звиклий до борінь з ордою та січової вольниці, не витримав і подався на Чортмлик покутувати вину перед Кошем. Поколошкав Крим, визволив три сотні невольників, узяв добру здобич, та невдовзі знов об'явився на Слобожанщині. Як виявилось, не лише задля родинного затишку. Зміївський полковник Сірко підняв тут

¹ Сигнальні дуди ординців.

повстання проти московських воєвод і бояр, що вже розгорялося на Лівобережжі: настав час вимести з України урядників-москвинів, а замість них поставити, як велося спрадавна, своїх полковників, сотників, війтів. Найбільше полум'я Сірко роздмухав у слободі Красний Кут і на Терських озерах¹, та, на жаль, підвів Харків. Місто виявилось зовсім яловим, просмерділося московським духом, його мешканці чомусь полюбили плюгавого воєводу Ситіна.

Не витримавши ганьби харків'ян, Сірко подався ближче до Полтави і там уже разом із запорожцями громив московських ратних людей, чимало їх вибив під Охтиркою і Полтавою. Коли ж Петро Дорошенко погнав москалів до їхніх кордонів, Сірко за давньою звичкою пішов воювати татарські улуси. Спалив Очаків, ходив аж до Кафи, але з Криму він повернувся, звісно ж, не до Насті Сірчихи в Мерефу, а на Січ, за якою стужився не менше, ніж за рідною жінкою. Це Дорошенко полишив тоді козацьке військо на Демка Многогрішного й наче з гарячки завернув від московських кордонів на Чигирин, де, курва її мама, так невчасно загуляла його розпусна дружинонька Пріська. Що з того вийшло — соромно говорити.

Побачивши в Кирикових очах тривожний відблиск дороги і потерпаючи, що козак може втратити серце², Сірко сказав:

— Їдь! Даю тобі тиждень, щоб на місце стала душа. Їдь і вертайся.

У Сіркових бурштинових зіницях промайнула ледь помітна гемонська посмішка, і він додав:

¹ Тепер тут місто Слов'янськ.

² Тобто втратити вміння керувати своїми почуттями.

— Або й не вертайся. Наш звичай незмінний: кожен приходить на Січ зі своєї волі і так само вільний звідси піти коли схоче.

Слова кошового вкололи Кирика. Але виду він не подав. Теж посміхнувся самими зіницями, наче позичив очі в Сірка, й відповів:

— Я, пане отамане, повернуся раніше.

2

За день і ніч довгоногий Гервасій доніс його до Гордашівки. Кирик навіть виспався у сідлі, бо кінь копитами запам'ятав дорогу, якою вони колись їхали з полковником Богуном. Ця дорога пахла Кирикові грозовим дощем, наче Богун промчав тут щойно поперед нього, хоча полковника не було вже на світі.

Стояла гожа літня днина, та що ближче Кирик підїжджав до Гордашівки, то гострішою ставала його тривога. Верстов за десять від свого села він поминув спалений хутір, і їдкий дух згарища переслідував його невідступно.

Небавом Кирик наздогнав старенького згорбленого подорожанина, в якому впізнав свого колишнього дяка-вчителя Копичинського. Той повертався з мандрів додому зморений, покритий пилом битих шляхів. Кирик легко висадив його разом із торбою на коня позад себе, і дяк Копичинський прилип до його спини, мов реп'яшок.

— Як наша Гордашівка? — спитав Кирик.

— Давно там не був, — відповів дяк Копичинський. — Я чоловік мандрівний. А ти начебто з Лупиносів?

— Таки з них. А що там у наших школах? — поцікавився Кирик. — Досі навчають дітей мертвої мови?

— А це ж яка така мертва мова? — не зрозумів він.

— Не та, якою ми говоримо.

— Цю ми і так знаємо, — відповів дяк Копичинський. — А мудрість є книжна.

— Он як, — сказав Кирик. — Ну-ну. Мудруйте далі.

Він зсадив дяка біля церкви й подався до своєї хати.

Від несподіванки мати сплеснула в долоні. Їй спершу здалося, що повернувся з-під Берестечка її чоловік Кирило Лупиніс. Кирик якраз дійшов його віку і був копія батько. Він поцілував матері руку. Та вона ще не встигла прийти до тями й натішитися Кириком, як він спитав:

— Ма, ви давно бачили Христуся?

Мати спала з лиця. Сказала, що бачила дівчину ще вчора, коли йшла від ворожки. Христуся її перестріла й дорікнула за те, що вона ворожить на Кирика, мовби не вірить, що син живий і незабаром прийде додому. Не можна втрачати віру, сказала Христуся, бо віра дає силу тому, кого виглядаємо.

Так ще вчора сказала Христуся, а сьогодні її саму спіткало нещастя. Вийшла в леваду на коноплице вибирати плоскінь, аж тут де не взявся татарський чамбул — налетіли, села не чіпали, хат не палили, лишень одну Христуся вхопили, й за ними смуга лягла.

— Наче хто навів їх на Солончуків, — мовила мати. — Підказав, що там живе вродливиця самоцвітна. Бо, я ж кажу, не в'язали більше нікого, стріх не палили, як вони завжди це роблять, а тільки вкрали Христуся...

Мати ще всього не доказала — Кирик уже був на коні. Хотіла вхопити його за стремено, та де там! Тільки перехрестила услід.

Солончук, сіроокий, як його дочка, змалілий від горя, бачив усе зодалік і, затиноючись, розповів трохи

більше. Пораючись біля хати, він почув крик Христусі, побіг у леваду, та бусурмени вже розвернули своїх бакеманів¹ у поле. Їх було кільканадцяттеро, всі на щупленьких мишастих конях, у легких сорочках, без кожухів, у шкіряних шапках. Лише один серед них був не чоловік, а верста, одоробло що вшир, що завдовжки, і гарцював він на високорослому огирі червоної масті. Цей здоровань тримав зв'язану Христусю поперед себе, коли вони збили куряву в бік Залісся.

Кирик подався в леваду. Тут, біля коноплища, добре було видно відбитки копит, і він швидко розгледів сліди дванадцяти коней. Лише один із них був підкований. Гервасій теж принюхався до виїмок у траві і, скинувши головою, форкнув: він готовий. Кирик торкнув його острогами — Гервасій риссю пішов на Залісся.

Сліди сорока восьми копит рівно вели на полудне, ніби наїзники пустили коней за нюрнберзьким квадратом². Кирик, поглянувши на сонце, що хилилося до обрію, прикинув, що вони вже від'їхали верстов на вісімдесят, якщо не робили тривалих стоянок.

За лісочком блиснуло коліно Гірського Тікича, Кирик його переплив, стоячи на сідлі, зупинив Гервасія і приглянувся до трави у березі. Ні, людолови навіть не намагалися плутати сліди водою; вибравшись на берег, вони помчали прямісінько на Дике Поле. Так було й на Синій Воді, за якою стояла ще висока, не випалена сонцем трава, і в ній навіть здалеку було видно широкий прослідок, вибитий копитами.

Далі вони чомусь завернули вбік на драглистий мочар — там кінська нога грузла майже по коліно, зате

¹ Назва татарських коней.

² Аналог сучасного компаса, яким постійно користувалися татари.

болото зтягувало сліди. За гниловоддям червоніли в призахідному сонці густі зарості верболозу, за ними темнів вільшаник.

Перейшовши болото, Гервасій відчув під копитами піщану твердь. У ніздрі йому вдарив такий ядучий запах кінської сечі, що теж закортіло випустити воду, якої він нажлуктився, перепливаючи Гірський Тікич. Кирик так поспішав, що забув про нужду свого товариша й жодного разу не зупинився. Гервасій не любив робити це на ходу, він був чемним охайним конем.

Невдовзі Кирик зрозумів, чому ординці заїздили через болото в гушавину. Тут вони залишали у сховку запасних коней, бо завжди брали в далеку дорогу по два-три скакуни, щоб, коли один вхоркається, пересісти на свіжого. Витоптана у вільшині місцина, обгризене гілля, клубки кіз'яків показували на те, що тут довший час стояв табунець прив'язаних бакеманів. Самі ж верхівці спочивали недовго, багаття не розпалювали, об'їдених кісток не лишили. Пересіли на бадьоріших коней, а стомлених повели на поводах за собою. Рушили знов на полудне, як за квадрантом, і Гервасій, випорожнивши міхура, теж пішов веселіше, ніби спочивав у вільшанику цілу ніч.

За лісистим острівцем і болотом знов розлягався степ, сліди у траві були ще видніші, бо їх тепер топтало удвічі більше коней. Навіть коли споночіло, Кирик з Гервасієм бачили столочений прослідок; якщо по правді, то Гервасій бачив його навіть краще за Кирика, він копитами чув уторований бакеманами путівець, легко вгадував, де вони мчали галопом, де тюпки, а де йшли повільною ступою чи пристоявали на короткій передих.

Зоряним небом услід за Кириком котилося колесо повного місяця, присвічуючи дорогу, але ще більше йому годили хмари, які час від часу застували повню, бо тоді й вершника не так далеко було видно в степу. Високо вгорі посеред неба слався Чумацький Шлях, і Кирик подумав, що тепер татарам не потрібен навіть нюрнберзький квадрант — ця дорога, густо посипана сіллю, вела прямісінько в Крим.

Іноді він зупинявся, наслухаючи ніч, що дрібно тремтіла від стрекоту цвіркунів і дзумріння коників. Тут під кожною травинкою і бадиліною ховалася якась невсипуща комаха, що ткала свою пісеньку крильцями, а не голосом, і в повітрі безугавно стояв кришталевий подзвін.

За пів версти до Мокрого Омельника, коли було вже далеко за північ, Гервасій притишив крок, а потім зупинився й, роздуваючи ніздрі, тривожно сапнув повітря. Кирик дістав із тороків повстані накопитники, взув у них Гервасія, й він пішов далі тихою, як у рисі, ходюю. Але сажнів за триста зупинився знову. Кирик його зрозумів: скочив з коня, торкнувся руків'я ножа, притороченого до пояси поруч з короткою шаблею у шкіряних піхвах. Щось шепнувши Гервасію на вухо, він залишив його і тихо пішов у бік річки.

Ще здалеку побачив у березі табун коней. Стриножені, вони неквапом скубли траву. Отже, татари облюбували собі місцину для короткої ночівлі на березі Мокрого Омельника — біля води. Кирик по-пластунському підкрався ближче. А он і він — чатовий. За його спиною темніли верби, і десь там... була Христуся. Обігнувши на животі півколо, Кирик ліг горілиць за кільканадцять кроків від чатового. Місяць-повня здмухнув із себе хмару, ясніше освітив татарина в шкіряній

гостроверхій шапці, легкій сорочині й рудих нанкових шароварах. Він те й робив, що смішно ляскав себе по щоках, відганяючи комарів. Чи боровся зі сном?

— Минда кель¹, — тихо покликав його Кирик не своїм, гортанним голосом.

Бусурмен повернув до нього лице з ріденькими ховрашиними вусами й слухняно підійшов до Кирика. Ще й нагнувся, щоб краще розгледіти, хто його кличе, але не встиг — під ту мить залізні лещата вхопили його за горлянку й вона хруснула, як суха очеретина.

Щоб далі було веселіше, Кирик заткнув свою шапку за пояс і зодягнув шкуратяну. Вона була замала на його голову, та, затріщавши у швах, якимось налізла. Кирик зігнувся в колінах, прибравши зросту чатового, що заснув мертвим сном, і тихо пішов до вербняка, дивуючись, чого ці сплюхи виставили одного стійчика, якщо їх мусило бути щонайменше двоє. Ага, он же і другий, все правильно. Стійчик сидів на круглому камені-валуні, впустивши голову на груди, й безсоромно похропував. Кирик легенько плеснув його по плечі: прокидайся, азіз достум², бо й не знатимеш, який дідько тебе вхопив, і, коли той підвів голову, кліпаючи на Кирика червоними очима, залізні лещата прищикнули йому горлянку майже безболісно, без жодного хрусоту. Кирик притримав його за комір, щоб сонько безгучно сповз із валуна, і хотів було приміряти його начебто більшу шапчину, але передумав: не вік же йому ходити в бусурменському ковпаку. Кирик накрав тією шапкою вирячені очі мурзяка й рушив далі.

¹ Іди сюди (*татар.*).

² Любий друже (*татар.*).

Решта ординців хропли трохи далі між вербами, такими старими й грубими в стовбурі, що з них можна було робити човни-довбанки. Спали драпіжники врозкидь на кінських попонах хто як — долілиць, на боку, горічерева, калачем, затуливши обличчя якимось ганчір'ям чи машкарою від комарів, і те дрантя тріпотіло на їхніх писках від гучного хропіння.

Лише одна душа тут не зімкнула й ока. Притулившись спиною до верби, Христуся сиділа зв'язана по руках і ногах на розстеленій кошмі й дивилася перед себе невидючими очима. Вона була точнісінько така, як жила в Кириковій уяві, приходила в його сни, кликала в дорогу, але досі не знала, що він уже поруч, і розпач чорною тінню лежав на її самоцвітному личку. Побік Христуся розлігся той здоровань, про якого казав її батько, і це справді був велетень, такого мотца Кирик ніколи не бачив ні серед кримчаків, ні межі османів. Він думав, як його краще зробити, щоб не налякати Христуся. Десяток татарчуків Кирик міг би передушити, як сонних курчат, не давши їм писнути, міг би нанизати їх на шаблю і ніж, влаштувати веселу хурделицю чи кривавий гопак, але він хотів це зробити тихо й без крові, щоб не перелякати до смерті й без того настрашену пташку. А ще ж Кирик мусив любенько побалакати з велетнем, якщо той буде не проти.

Він тихо підійшов до Христуся й долонею замкнув їй уста, відчувши у грудях шалений поштовх. Десь на плесі Сухого Омельника скинулася велика рибина. Другою рукою Кирик легко, без ножа розв'язав на Христуся реміння. Її сіро-зелені очі ожили, стали такими великими, що можна було втратити серце.

Впізнала? Ще ні, але вона хотіла, щоб це був Кирик.

Він зірвав із себе незугарну чужинську шапку — дивися, це я! — і Христуся ледве стримала зойк. Кирик підхопив її на руки й відніс далі у вербову гущавину. Ступав так тихо, наче не торкався землі. Приклавши пальця до губ, він не сказав ні слова, але Христуся зрозуміла, що мусить нишком дождити його саме на цьому місці.

Кирик повернувся назад, намагаючись більше про неї не думати, і замість того щоб відразу, знаскоку вирізати сплячих, впав у шаленство. Він нахилився над здоровилом: де ж ти вродилося, таке чуперадло? Під головою — кінське сідло, лиця не видно за чорною машкарою, яка від хропіння то надималася, то прилипала до носа. Плечі немов кульбаки, на поясі палаш, кресало, нюрнберзький квадрант, сигнальний дюдюк, і саме ця татарська дуда привабила Кирика. Він зняв її з пояса здоровила і голосно засурмив тривогу.

Татарчуки підхоплювалися на ноги, і саме в цей мент рубати їх було найзручніше. Кирикова шабля, мов ламана блискавка, за одним махом пересікала дві-три шиї, і дев'ять голів покотилися з пліч в одну мить. Здоровило теж схопився на рівні, та ще не встиг висмикнути з піхов палаша, як вістря шаблі торкнулося його борлака. Він заточився і вперся плечима у стовбур верби, під якою ще недавно сиділа Христуся.

Це справді був велетень із велетнів; на що вже Кирик удався зростом, і той дивився на нього знизу догори, гостряк шаблі підпирав такого тлустого борлака, наче там у горлянці застрягло бараняче коліно. З-під бриластих надбрів'їв на Кирика зирили більш здивовані, ніж перелякані очі, бо здоровило бачив перед собою татарина, який і спитав по-татарському:

«Хто ти такий?»

«Асан-ага, — спогорда відповів здоровило. — Мечоносець ханського двору. А ти?»

«Я Кирило Лупиніс, козак Запорозького Війська Низового», — зізнався Кирик.

«Кажі, чого ти хочеш, і ми домовимося», — запропонував Асан.

«Хто вас навів на цю дівчину? — запитав Кирик. — Якщо скажеш правду, я подарую тобі життя».

Асан-здоровило відповів, що ніхто не наводив: вони випадково її прислідили, коли дівчина вийшла до коноплиця. Вона була така вродлива, що вартувала сотень бранців, тому вони не гаяли часу на більший ясир, взяли її і відразу подалися на Крим.

«На Майдан сліз?¹» — вістря Кирикової шаблі ледь не вп'ялося в його горлянку.

Ні, зізнався драпіжник, таких вродливиць він не морить на кафському ринку, відразу доправляє їх у Стамбул до султана.

Кирикові майнуло перед очима таке видіння, що рука з шаблею ослабла. Асан відскочив убік, вихопив двосічного палаша і з диким риком кинувся на зухвальця, що так легко обезголовив його найкращих нукерів. Кирик вчасно підставив шаблю, та від могутнього удару в лице йому сипонув сніп іскор, засліпивши очі. Він упав на землю, відкотився чимдалі, зачіпаючись за відрубані голови, й притьмом підвівся. Здоровань у два скоки опинився так близько, що не було як розмахнутися. Кирик ухопив його попідсилки, але не звалив — вони зчепилися в скаженому борюканні. Такого суперника Кирик ще не мав. Бусурмен відірвав його від землі, підняв і жбурнув у стовбур верби — старе

¹ Так називали невеличкий ринок у Кафі.

дупласте дерево повалилося з тріском, наче вражене громом.

— Га-га-га! — моторошно засміявся здоровило.

Кирик подумки його похвалив: сміх — рідний брат сили.

Але самому йому було зовсім не смішно, і з розпачу він завив по-вовчому:

— У-у-у-у-у!..

Похитуючись, Кирик підвівся, дивуючи бусурмена, що досі живий, і поволі став задкувати в той бік, звідки прийшов.

— У-у-у-у-у! — знову подав він голос.

«Накликаєш вовків? — здогадався Асан. — Ти, шайтане, здохнеш разом із ними!»

«Небо розсудить, хто з нас помре», — сказав Кирик.

«Де дівчина?»

«Зараз покажу».

Він ледве не перечепився об камінь, біля якого лежав задушений ним чатовий. Щось таки скаламутило Кириків дух — все пішло не так весело, як хотілося. Щоб відволікти увагу драпіжника, він показав поза його спину:

«Он же вона!»

Здоровило озирнувся. І треба ж такому статися! Звідти, з-за верб, до них справді скрадалася Христуся. Почула крик і не всиділа на місці, як їй було велено. Кирик знов розгубився, бо це змінювало його намір. З досади він ухопив камінь і щосили підкинув його високо вгору.

Асан зрадів, що красуня знайшлася, відчув приплив сил і ще з більшим запалом кинувся на Кирика. Вони знову зчепилися голіруч, та цього разу ненадовго. Кирик підштовхнув бусурмена так, щоб його покарало

небо. Камінь упав Асанові на голову, той, хитнувшись, закотив очі під бриласті надбрів'я, розм'як, і тієї миті Кирик випростаними пальцями завдав драпіжникові такого кинджального удару, що рука майже по лікоть увігналася в його груди. Жаский передсмертний крик покотився над Мокрим Омельником.

Кирик висмикнув руку, затиснувши в п'ятірні закривавлене серце, і пожбурих його далеко в кущі. Ні, йому не почулося: десь там, у шалині, клацнули зуби й зімкнулися вовчі щелепи.

Кирик озирнувся на Христуся. В очах йому розвиднився інший світ, наче він повернувся з якоїсь дикої далини на ясні зорі й тихі води.

— Ти зраний? — спитала Христуся.

— Ні, це чужа кров, — сказав Кирик. — Як ти?

— Тобі треба вмитися. Там за вербами річка.

3

Вода в Мокрому Омельнику була тепла, як парне молоко, і вони обоє купалися в ньому з несамовитою втіхою, мов дві голі рибини, що запливли в тепловоддя на нерест. Христуся не соромилася Кирика, дозволяла, як колись на лісовому озерці, розглядати її всю до грамини, тільки тоді в неї на грудях було два пуп'янки, а тепер вони розквітли тугими півоніями й пахли солодко-щемко, як ті півонії, і губи її налилися соковитою пружкістю — пий не нап'єшся, а найбільша таємниця ховалася під шовковою кіскою, схожою на кукурудзяне рильце; цього разу й Христуся, хай навіть сором'язливо, але торкалася Кирика, немов ненароком, і він не витримав, узяв її на руки, виніс на берег і злився з Христусею, як зливаються дві річки в одну.

На березі Мокрого Омельника під повним місяцем Кирик спізнав розкіш третього, досі не знаного ним світу і вперше побачив священну кров — своєю твердою плоттю він добув із Христусі непорочну калину.

— Ти відвезеш мене додому? — спитала вона.

— Ні.

— Відпустиш саму?

— Я на такого схожий?

— А як?

— Тобі не можна додому. А що, коли ці людолови мали спільників. Орда завжди розбігається малими загонами, а потім сходиться докупи. Якщо їх шукатимуть, то можуть знов наскочити на Гордашівку.

— Але ж мої там місця собі не знаходять!

— Через два дні вони знатимуть, що з тобою все добре. Я подбаю про це, повір.

— Куди ж ти мене подінеш? — спитала Христуся. — Мені ж не можна на Січ.

— Ні, звичайно.

— Може, перевдягнемо мене на козака? Я обстрижу волосся. Все одно дівочий віночок згубила. Оселедець у мене буде довший за твій.

— Ні, — сказав Кирик. — Таких вродливих козаків не буває. А в нас є запорожці, що бачать людину наскрізь.

— Це як?

— А так. Зодягни на дівчину троє шаровар, він все одно побачить, що там під ними, — Кирикові гострокрилі, як ластівка, вуса зламалися в усмішку.

— Ти теж такий? — спитала Христуся.

— Такий. Тільки з тобою. За п'ятсот верст я бачив бруньки на твоїх цицях.

— А що ти ще бачив, безсоромнику?

— Все. Мені немає чого соромитися. Тепер ти моя дружина.

— Невінчана?

— Ми обвінчаємося.

— Хіба козаки одружуються?

— Аякже! Навіть кошовий Сірко має жінку й четверо дітей. У нас буде більше. Я маю знайомого лелеку, він приноситьиме нам по маляті щороку.

— На Січ? — підкусила його Христуся.

— Ми житимемо на своєму хуторі, — сказав Кирик. — Нічого не бійся. Ти віддала свій віночок тому, хто любить тебе всім серцем.

— Я цього хотіла, — сказала вона. — І ні за чим не шкодую. Іди до мене. Ще...

Уже розвиднялося, коли Кирик став лаштуватися в дорогу. На його посвист весело прибіг Гервасій, котрий не лише відпочив і напасся, а й побавився, шельма, з татарськими кобилицями. Кирик розтри-ножив коней — нехай біжать, куди хочуть, потраплять швидше за все до козацьких зимівників. Тільки височезного жеребця червоної масті він лишив для Христусі, але сідати на нього вона не схотіла, дарма що вміла правувати конем. Годі, Христуся на ньому наїздилася.

— Сядеш на Гервасія? — запропонував Кирик.

— Так, — сказала вона. — З тобою.

Він пішов у верби й позичив у мертвого бусурмена повід — кожен із них мав довжелезний сирицевий шнур для водіння запасних коней. Більше нічого Кирик у мертвих не брав — ні шабель, ні луків, ні сагайдаків зі стрілами. Погана прикмета. Жеребець червоної масті був живий, Кирик оглянув його сидельну сап'янову шальку й дістав із неї шкіряний кисет із

золотими червінцями. Акурат до діла! Та й сам огир вартував доброго зимівника.

Кирик висадив Христюсю на коня поперед себе й знову відчув тремке хвилювання, що вступало в самісіньку кров. Бісова мати! Ось вона, та єдина сила, проти якої безпорадний козак. Через неї можеш втратити серце, згубити голову, віддати життя без жалю і вагання. Кирик повернув Христюсю обличчям до себе й припав губами до її вже припухлих вуст.

Гервасій стояв ні в сих ні в тих, не знаючи, куди Кирик зібрався їхати.

Добре, хоч Христюся спитала:

— Куди ти мене везеш?

— На Великий Луг, — сказав Кирик.

— Куди-и-и?

— До Кміти.

Вони трохи відїхали від Мокрого Омельника, і Кирик озирнувся. Над вербами вже чорніла хмара вороння.

«Фортуна», — подумав Кирик.

Розділ X,

у якому побачимо веремію біля грецької хати, гнів кошового Сірка та початок надзвичайної козацької ради

1

Тільки після того, як Симеон, вилізши із хлібної діжки, обтрусив шаровари від борошна, до за-порожців дійшло, що царевич дивом уникнув смерті. У повітрі стояв порохований гар від випалу з пищалі. Не було найменшого сумніву, що сотник Чадуєв хотів убити государевого сина.

Козаки оскаженіли. Щоб не ризикувати життям царевича, вони веліли писареві Яковині відвести його до куреня, а самі дістали шаблі, пістолі, похапали дрючки й кинулися до дверей грецької хати. Дубові двері вже були на засувах. Козаки миттю оточили хату, стали попід вікнами, меткіші повискакували на покрівлю й заходилися розшивати сніпки.

— Виродки! — кричали січовики. — Хто посмів стріляти в царевича?!

— Тепер вам каюк!

На постріл із пищалі та неймовірний гвалт прилетів навіть Сірків півень Горлопан, котрий страх як любив криваві побоїща. Його червоні сережки і гребінь горіли вогнем, він з підстрибом походжав околяса між козаками, погрозово кресав об землю то крилом, то шпорами, висікаючи іскри.

Грецька хата ходила ходором. Посли зрозуміли, що їм надходить кінець. Стискаючи в руках мушкети, пишалі й шаблі, Чадуєв, Щоголев та всі їхні ратні люди чекали погибелі. Але вони, як безстрашні воїни, ще мусили дати останній бій, щоб не померти безславно, як барани. Щоб потім навіть онуки згадували, як воювали їхні діди. Від однієї цієї думки Чадуєву й Щоголеву клубок підкотився до горла й вони розчулено подивилися один на одного. Скільки пройдено, скільки пережито разом! Скільки здобуто перемог! У гарячому пориві послы міцно обнялися на прощання, розцілувалися, а ратні люди й собі злилися в братерських обіймах.

Тхорик, який першим проробив у стелі дірку й припав до неї жадібним оком, не міг зрозуміти, що там відбувається. На Чадуєва й Щоголева посипалася глина, вони задерли голови й побачили, що згори крізь отвір у стелі на них заглядає сама смерть. І раптом послы згадали, що вони мають захисну царську грамоту, яка повинна їх врятувати від розлючених запорожців. Он же вона лежить у скриньці, згорнута сувоєм, скріплена царською печаткою і власноручним підписом царя Олексія Михайловича! Грамота, яку їм, сотникові Чадуєву й піддячому Щоголеву, доручено прочитати на козацькій раді!

Вони обоє кинулися до скриньки і, стукаючись лобами, вхопили грамоту й піднесли до стелі, показуючи окові, що зазірало в дірку. Тхорик не дуже тямив у царських грамотах, але добре чув, що кричали послы, як чули їх і ті козаки, що стояли під вікнами. Чадуєв і Щоголев волали, що ось же вона, царська грамота, яку вони повинні зачитати на козацькій раді, а тоді вже нехай низове товариство вирішує, що далі робити. Тут, у цій грамоті, крім усього, є добрі вісті про царське

жалування для запорожців, яке вони отримають ближчим часом: гроші, харчові припаси, ломові гармати, ядра, порох, свинець, чайки, п'ятдесят бочок смоли, сукно на жупани, а також литаври й сипоші.

Почувши про таке щедre жалування, козаки трохи охололи, а суддя Білий сказав, що воно так і годиться — вислухати на раді царську грамоту, а тоді вже вирішувати, кому на шибеницю, а кому до сиквестру. Суддю, хоч і знехотя, але підтримали значні військові товариші та діди-райці.

— А якщо царевбивці втечуть ще до ради? — спитали Тхорик, Іваник і Вовкотруб. — Хіба ви не знаєте, що москалі — як в'юни? Уміють із рук вислизати.

Їх заспокоїв осавул Харко Білецький: він виставить таку сторожу, що ніхто не вислизне навіть у каглу. І Харко сам узявся командувати вартою — поставив чатових із мушкетами на причілках, біля вікон, позаду грецької хати з боку Чортomla, сам же заховався з пищаллю в сінях, до яких таки висадив двері.

Тхорик виліз на покрівлю й сів на комині. Звіддалік він був схожий на бузька з мушкетом, що змостив собі гніздо на грецькій хаті і щомиті готовий битися за це гніздо й за хату.

Нарешті козаки розійшлися по куренях.

Бузьчисі, що сиділа в гнізді на ганебному стовпі, звисока було добре видно грецьку хату, тому вона дуже схвилювалася, побачивши там бузька з мушкетом. Чи не її чоловіка він піджидає, коли той вертатиметься з жабенятами від болота? Сьогодні взагалі був тривожний день, багато в чому незрозумілий бузьчисі. Чому, коли всі побігли до грецької хати, Сірко залишився сам у курені царевича? Потім кошовий пішов до себе, а Симеона привів додому писар Яковина. Тим часом біля

грецької хати діялося казна-що. Там навіть стріляли. Бузьчиха хвилювалася за чоловіка. Та, коли на Січі все затихло й послуло, бузько прилетів і приніс у дзьобі десяток дрібних жабенят. Він сказав, що затримався, бо літав аж на третє болото. Одне жабеня з того болота варте десятох великих жаб, що водяться на ближніх луках. Бузьчиха одненьке проковтнула відразу, і воно, ще живе, так приємно полоскотало їй всередині, що вона відразу знесла велике тепле яйце. Бузьчиха похвалилася яйцем бузькові, він зрадив, пригорнув її до себе крилом і поцілував у щоку. Сказав, що завтра теж полетить на третє болото.

Так вони ще трохи погомоніли, поки не побачили Кирика. Бузьчиха з чоловіком дуже любили цього молодого козака. Він знав їхню мову. Іноді зупинявся під ганебним стовпом і, задерши голову, клакав до них, бузьків, питаючи, як їм ведеться. Вони клакали до нього, що все більш-менш. Кирик, задоволений, ішов далі до Пластунівського куреня або до Сірка. Сьогодні він біля них не пристояв, бо вже була ніч. Чемний хлопець. Та, незважаючи на пізню годину, Кирик пішов до Сірка.

2

Вранці кошовий відрядив до грецької хати суддю Білого, писаря Яковину, курінних Добривечора й Саливона Гапочку, аби вони серйозно побалакали з послами. Годі, мовляв, дратувати козаків лихослів'ям проти царевича, беріться за розум, бо все погано закінчиться.

Ідучи до послів, вони ще здалеку побачили, що на грецькій хаті сидить бузько з мушкетом, а біля вікон, на причілках і далі до Чортмлику стоїть у поготівлі сторожа.

Курінний Добривечір помахав кулаком своєму кальніболотському гайдамаці. Тхорик на знак привітання хотів зняти шапку-бирку, мацнув себе за голову й згадав, що його шапка вчора полетіла невідь-куди разом із кулею.

У сніях суддя Білий перечепився через осавула Харка Білецького, який закуняв після безсонної ночі, підклавши під голову пищаль.

— Стукати треба, — невдоволено буркнув Білецький. — Бо в потемках міг би смальнути, не питаючи хто.

— Як вони там? — поцікавився Білий.

— Хто? — не зрозумів Білецький.

— Посли.

— Посли сумирні. Ратні люди трохи шумлять. Вони вічно голодні та злі.

— А ви що — не давали їм їсти? — спитав Білий.

— А вони що — заробили? — здивувався Білецький.

— Ну, ми ж наче годуємо полонених, — сказав Білий.

— А вони не полонені, — заперечив Білецький. — Вони самі прийшли, щоб убити царевича.

— Це не послы, а душогуби, — докинув Добривечір.

Суддя Білий, пам'ятаючи зауваження Білецького, чемно постукав у двері, але ніхто не обізвався.

Суддя, писар, Добривечір і Гапочка зайшли на ту половину хати, де жили Чадуєв і Щоголев. На другій половині шуміли голодні ратні люди. Почувши, що хтось прийшов, вони притихли, сподіваючись, що кашовари принесли їжу.

Послы сиділи за столом, як сичі. На столі не було нічого, крім царської грамоти. Суддя Білий налаштований був рішуче.

— Ви прийшли від царя, але без царя в голові, — гнівно промовив він. — Чим ви думали, і ти, Василю Чадуєв,

і ти, Семене Щоголев, коли вчора на очах у всього товариства наважилися застрелити царевича?

Посли вперто стояли на своєму — вони сказали, що запорожцям затуманив голови самозванець.

— А хіба ж ви не бачили вчора у щілину, що це ви-капаний великий князь і цар Олексій Михайлович? — спитав суддя Білий.

Сотник і піддячий відповіли, що вони приїхали сюди не дивитися в щілину на самозванця, а забрати проїдисвіта до Москви.

— Погано, — зітхнув суддя Білий. — Я думав, що за ніч ви наберетеся розуму. Взавтра буде козацька рада, на яку прийде і царевич Симеон Олексійович. Роздивитеся на нього завидна ближче. Тепер уже ні від кого не приховаєш, що ви хотіли його застрелити. І якщо царевич накаже козакам покарати душогубців, вас зітруть на мак.

Чадуєв і Щоголев мовчки сопіли у бороди.

— Тому вихід у вас один, — сказав суддя Білий. — Не буду приховувати, нас послав сюди кошовий отаман Сірко і велів передати, що ви ще можете врятувати собі життя. Щоб виправити свою страшну помилку, ви повинні прийти на раду, впасти на коліна перед царевичем і благати, аби він вас не карав, а милував. Ваше щастя, що ви вчора не вийшли до царевича, бо він би посік вас на капусту. Йому тяжко й незвично слухати наклепи, він-бо людина шляхетна, царської крові. Навіть з лиця його видно, що там, під шкірою, тече блакитна кров. Тому, якщо ви вклякнете перед царевичем на коліна та покаєтесь, він вас помилує.

Посли дивилися на суддю Білого риб'ячими очима і мовчали. Писар Яковина теж узяв слово.

— У царевича Симеона зіло добре серце, — сказав він як чоловік, що навчався в Київській академії. — Якщо

каяття буде щирим, а не токмо для спасіння живота свого, то царевич вас простить.

Добривечір і Гапочка схвально кивнули на такі зіло переконливі слова. Вони чомусь думали, що послі й зараз стануть навколішки, дякуючи за мудру пораду.

Натомість сотник Чадуєв узяв зі столу царську грамоту, згорнуту сувоєм і скріплену печаткою царя Олексія Михайловича, притиснув її до серця й сказав:

— В велику кручину бросаете де нас напужанієм своїм, паколь ми щіталі вас своїмі радішими братішками младшімі де вернімі дондже...

Суддя Білий спантеличено подивився на одукованого писаря Яковину.

— Ти щось утнув із того, що він белькоче?

— Каже, що їм краще кинутися з великої кручі у Чортотлик, — переклав курінний Добривечір. — А далі, кили-бирди, я не втяв.

— Може, покликати нашого Товмача? — запропонував писар Яковина.

— Та ні, — сказав Добривечір. — Він, кили-бирди, вміє токмо по-татарському, турецькому, польському й німецькому. А по-московському так, як і ми.

— Нехай своїх товмачів за собою возять, якщо хочуть, щоб їх розуміли, — обурився загалом тихий і чемний Саливон Гапочка. — А то одне слово не втнеш і гаплик.

— Їхніх товмачів наші кальниболотські гайдамаки вже всіх перетопили, — нагадав суддя Білий. — Ото Снетін був останнім, той, що його з послом Лодигенським упокоїли.

Тхорик, який увесь цей час припадав вухом до коми-на і чув, що говорилося в грецькій хаті, так усміхнувся, ніби йому помазали медом пузо.

— Може, Карпо Вишенька вміє? — спитав писар Яковина. — Той, що з ними приїхав.

— Та який Вишенька? — розсердився Добривечір. — З Вишеньки такий товмач, як із мене батюшка. Ви ще Наливайченка покличте!

— Добре, нехай пасталакають далі, — вирішив суддя Білий. — Гуртом якось утнемо.

Чадуєв і Щоголев, ретельно добираючи слова та доповнюючи одне одного, сказали, що запорожці втратили глузд, повставши проти волі царя. Бо де ж тут глузд, скажіть, будь ласка, якщо на милість і любов государя вони відповідають цілковитою зневагою. Замість того щоб прислухатися до послів Олексія Михайловича, козаки слухають якогось прибуду й вірять у його брехні, як у нагорну проповідь. Як же їм не соромно, з якою совістю після цього вони братимуть з десниці царя грошове жалування, харчові припаси, гармати, ядра, свинець, сукна, сипоші, зілля?

— Яке ще зілля? — насторожився Саливон Гапочка.

— Ну, яке зелья¹, — ретельно добирав слова Чадуєв. — Серко просі.

— Чого ти чіпляєшся з тим зіллям? — дорікнув Гапочці суддя Білий. — Хіба це головне?

— Ну, зілля буває і ліками, й отрутою, — образився Гапочка.

— Ніхто тебе не збирається труїти, — заспокоїв його суддя Білий і обернувся до послів. — Ми вас слухаємо далі.

Сотник Чадуєв і піддячий Щоголев сказали, що государ послав їх у Січ на радість і звідомлення про

¹ Вогняним зіллям москвини називали порох.

царську милість, а не на смерть. Тому козаки повинні схаменутися.

— Це ми повинні схаменутися? — вражено спитали Сіркові посланці. — Це ми називали царевого сина самозванцем і волоцюгою? Це ми в нього стріляли з пищалі?

Суддя Білий сказав, що до козацької ради лишився один день, ще є час одуматися і покаятися.

Чадуєв і Щоголев попросили прибрати від них сторужу, адже вони не якісь колодники, а царські послы. Суддя Білий відповів, що цього не може зробити навіть кошовий, адже взяти їх під варту постановило все низове товариство. Сам осавул Білецький пантрує у сінях із пищаллю, ви думаєте, йому дуже хочеться стовбичити там без сну і спочинку? Чи, може, козакові Тхорику велика радість сидіти на комині?

Тут Тхорик не витримав, стромив голову в комин і крикнув:

— Сидітиму, доки треба!

Послы злякано подивилися в стелю: почулося?

Відтак попросили принести їм щось попоїсти. А та кож ратним людям, звичайно, бо ті голодні і злі, ще перекинуть хату.

— Грецька хата перестояла ще не таких, — сказав писар Яковина. — І вас перестоїть. А їсти — дурне, натще-серце думається краще. Як на мене, вам би годилося постувати. Бо завтра...

— Амінь!!! — знов долинув голос згори, послы аж зіщулилися.

— Чьо ета за глас марабу із ньоба пакі?¹ — спитав Щоголев.

¹ Що це за журавлиний крик знову згори? (москов.)

— Бузько, Божа пташка, — відповів суддя Білий. — Її голосом часом промовляє Господь.

Щоголев гикнув, мерзлякувато пересмикнувши плечима. Чадуєв дивився на стелю, в ту діру, звідки вчора на нього зирило чиєсь око. Посли вперше подумали неоднаково. Щоголев істерично реготнув, а Чадуєв перехрестився.

Сіркові посланці вийшли надвір повз виструнченого Харка Білецького. Поки вони розмовляли з послами, Харко встиг відіспатися.

Тхорик гордо стояв біля комина на одній нозі.

— Може, прислати Іваника чи Вовкотруба, щоб тебе підмінили? — спитав у нього Добривечір.

— Не треба, — відмовився Тхорик, поправляючи на плечі мушкет. — Я краще ногу зміню.

Добра служба завжди винагороджується. Уже затемна, коли зморений Тхорик на хвилю задрімав, на нього війнуло теплим вітром, що пах пташиним пір'ям. Прокинувшись, він побачив, що біля нього лежить його шапка-бирка-зверху-дірка. Тхорик дуже здивувався, бо не знав, що теплий вітер йому не приснився, — то, повертаючись із полювання, біля нього пролетів січовий бузько. Тхорик узяв шапку, щоб зодягнути на голову, і з дірки випало жабеня з рожевим пузцем. Такі водилися тільки на третьому болоті. Тхорик трохи погрався з ним, перекидаючи з долоні на долоню, потім вкинув у комин. Не буде ж він його їсти тільки тому, що сидить на комині, як бузько на гнізді? Жабеня опинилося аж у покої, де спало двоє бородатих чоловіків. Один хропив, а другий гикав уві сні. Жабеня не любило ні хропіння, ні гикавки, тому не знало, в який куток йому забитися. Зрештою воно вискочило на стіл і залізло в сувій дорогого олександрійського паперу.

3

Хто ніколи не був на козацькій раді, тому не уявити, яка це велична подія! Спершу задзвонили церковні дзвони, потім гримнув залп із найбільшої ломової гармати, за ним почали гупати, аж здригалася земля, тулумбаси, тоді заклично засурмили сипоші — легкі бойові ріжки. Від кожного куреня барвистими струмками стікалися на майдан запорожці в найновіших жупанах, черкесках, кунтушах, шароварах, сап'янових чоботях, дорогих поясах, при шаблях, але простоволосі. З поваги одне до одного вони перед радою завжди залишають шапки в куренях, хай там мороз чи вітер, дощ чи каміння з неба. Довелося залишити свою шапку і Тхорикові, хоч він тепер підозрював, що його бирка не проста і, можливо, вона бачила й знає більше за самого Тхорика. Виходило так, що шапка розумніша за голову, на якій вона сидить.

Спершу на майдан вийшла звичайна сіромашня та менш значні козаки, які стали широчезним колом, і тільки після них до кола вступили кошовий Сірко з легенькою, ніби й не залізною булавою, суддя Білий з великою срібною печаткою у правиці, писар Яковина зі срібним каламарем і пером (не всі знали, що перо те було не гусяче, а бузькове), осавул Білецький з довгою палицею. Після військової старшини в коло зайшли всі курінні отамани з трохи меншими ціпками, ніж у Харка Білецького, за ними — значні військові товариші, знатні козаки, діди-райці. Трохи збоку стояли гетьманський осавул Черняченко-Чорний, його джура Наливайченко, поводитир послів Карпо Вишенька.

Ієромонах отець Петро освятив зачин козацької ради, благословив запорожців на доброчесні розмисли

та богоугодні діла, які підуть на користь козакам, усьому Запорозжю та рідному краю по обидва боки Дніпра. Пройшовши колом, ієромонах щедро покропив кошового, старшину та все низове лицарство, а тоді рушив далі аж до валів; дяк Капуловський та хлопчики-джури насилу встигали підносити йому цеберки зі свяченою чортотлицькою водою.

Сірко повів довкола очима й побачив, що народу сьогодні зібралось не менше, ніж сходилося на виборні ради — майдан усіх не вмiстив, козачня сиділа на покрівлях куренів, на церковній дзвіниці, обліпила січові вали й частоколи, повилазила на оборонні башти. Двоє одчаяк примостилися навіть на шибениці, звисивши ноги по обидва боки петлі.

Бузько теж не полетів на болота, сидів разом із бузьчихою, обійнявши її крилом і притулившись дзьобом до бузьчишиної щоки, — споглядав це величне дійство, що, можливо, буде записане в книгу життя пером із його крила. Дійство справді було настільки зворушливе, що в декого на очах блищали сльози. Тхорик, соромлячись, так низько нахилив голову, що сльози капали йому за халяви чобіт.

Що хвилювало найдужче? Не дзвони, не залпи, не тулумбаси, не маяння корогов, а це живе море людей, яких священне побратимство об'єднало в єдину козацьку родину, де кожен за кожного готовий умерти і з усмішкою на устах перейти в інше, не менш щасливе життя. І добре це чи погано, але в жодному війську на світі немає такої зневаги до смерті, як у Запорозькому, тому тут кожен сірома стає лицарем шаблі й хреста, посвяченим у таємницю безсмертя.

Ієромонах отець Петро, окропивши козацтво п'ятдесятьма цеберками чортотлицької свяченої, повернувся

на коло, витираючи впрілого лоба вже сухим кропилом. Кошовий подав йому знак підійти до нього. Отець Петро підступив ближче, Сірко нахилився й щось зашепотів йому в самісіньке вухо. Обличчя ієромонаха витяглося від остраху і здивування, та цього ніхто не помітив. Отець Петро став біля кошового й, стримуючи дроз у грудях, разом з усіма споглядав ще одну цікаву okazaцію.

Двох чужинців вели на раду під вартою чотирьох дужих козаків — пластунівців Гирі й Костогриза та кальниболотців Іваника й Вовкотруба. Чадуєв ішов з гордо задертою бородою і царською грамотою в руці, а Щоголев, навпаки, похнюпився, впершись бородою у груди, і його голова підскакувала вгору тільки тоді, коли нападала гикавка. І як тут не похнюпишся і не гикатимеш, якщо перед тим, як вивести Щоголева і Чадуєва з грецької хати, їх, царських послів, принизливо обшукали з голови до п'ят і відібрали навіть ножі.

Сотника і піддячого під конвоєм повели в коло. Над майданом упала така тиша, що було чути, як під чобітьми Щоголева і Чадуєва скрипить свіжий жовтий пісок, яким посипали майдан якраз під козацьку раду. Послів не поставили, як годилося за козацьким звичаєм, поруч з військовою старшиною. Вартові відвели їх убік за десять сажнів від Сірка, від судді, писаря й осавула — кожен мусить знати своє місце.

Щоголев нерішуче підвів голову, щоб побачити того, кого він не хотів і боявся бачити: а раптом це буде справді викапаний цар Олексій Михайлович? Що й кому тоді казати? Хоч так, хоч сяк шибениці не минути. Не тут, то там прийде амінь, як провіщав той голос згори.

Щоголев боязко повів очима по запорожцях, котрі стояли ближче до кошового. Той, кого Сірко вважає царевичем, мав би стояти поруч із ним. Але нікого

схожого на Олексія Михайловича Щоголев не побачив, і йому трохи попустило. Біля кошового стояли переважно старшини, яких Щоголев уже бачив. Вуса, оселедці... Оселедці, вуса... Ворушаться на легенькому вітрі... А ген чи не Івашка Міюска? Той, що привів із Дону царевича... чи пак самозванця... чи кого? Щоголев гикнув.

Іван Міюський підставляв щоку ласкавому вітерцеві, який повівав із Дону, — у тому, що сьогодні дув «донець»¹, Міюський бачив щасливий знак.

Де ж він? — водив очима туди-сюди Щоголев. Якби глянути бодай здалеку, тоді можна щось думати і вирішувати. А так... і тут, і там амінь.

Чадуєв стояв із гордо піднесеною бородою і вже розгортав сувій. Військовий суддя Степан Білий оголосив усьому низовому товариству, що зараз буде зачитано царську грамоту.

Сотник Василій Чадуєв промовляв з написаного таким громовим та впевненим голосом, ніби це він був царем, а перед ним стояли його вірні слуги і підданці. Козаки слухали царську грамоту, затамувавши подих, намагалися не пропустити жодного слова, але нічого нового вони не почули. Государ писав їм про самозванця, про те, що вони чули вже від послів не раз, а потім суворо наказував видати лиходія і доправити його до Москви. Натомість він і надалі залишатиметься ласкавим до козаків за їхню вірну службу, за вдатні промисли проти неприятелів на суходолі та морських розливах і регулярно надсилатиме їм грошове жалування, хлібні припаси, ломові гармати та гармашів, які на-

¹ Запорожці називали вітри залежно від того, з якого боку вони віяли: південний вітер — бусурмен, північний — москаль, східний — донець, західний — лях.

вчатимуть козаків із них стріляти, а також ядра, свинець, порох, смолу, чайки, сукна, сипоші тощо. Чергове таке жалування уже в дорозі.

Ще не дочитав Чадуєв усіх титулів, якими величався наприкінці царських грамот великий князь і самодержець Олексій Михайлович, як над майданом прокотився голос Івана Міюського:

— Це не цар писав!

— Це бояри підробили грамоту! — закричали донці.

— Цар про таке й не чув!

Майдан завирував, заволав тисячами горлянок:

— Це послы-самозванці! Повісити їх!

— Втопити!

— Роздerti на очах у царевича!

Тут навіть хтось пригадав (чи не Карпо Вишенька проговорився), що Чадуєв і Щоголев, будучи в Кишеньці, нахвалялися привести на Січ воєводу Ромодановського з військом, щоб забрати царевича, а Січ спалити.

— Що? Спалити Січ?!?!

— Вирвати їм язика!

— Ми зараз покажемо, кого треба спалити!

Гнів затопив майдан. Здавалося, цього вогню вже не погасить ніхто.

Щоголев бігав очима по натовпу, але того, кого він шукав, поблизу ніде не було. Той, через кого закрутилася така веремія, стояв за п'ятнадцять сажнів від Щоголева, тільки не в натовпі й не серед старшин, а там, де його не бачив ніхто. Царевич стояв у церкві біля вікна, притулившись гарячим чолом до шибки, і спостерігав за всім, що відбувалося на майдані. На його юному свіжому обличчі нервово ходили жовна.

Тут вирішувалася його доля.

Розділ XI,

який звідомлює про рішення козацької ради, чудо перетворення Симеона та про порушення таїнства сповіді ієромонахом Петром

1

Вогонь гніву погасив Сірко чи, певніше сказати, його булава, яку він підняв угору ближче до сонця. Усі попередні кошові отамани, як-от Шкура, Ждан чи Шашіль, за символ отаманської влади мали довгу патерицю, як у священнослужителів, а в Сірка була «своя булава», невідь-де взята і з яких часів. Проту булаву ходило багато чуток та здогадів, бо звичайна на позір залізна куля з руків'ям завдовжки у лікоть видавалася в Сіркових руках легенькою, як пір'їна, а коли він підносив її угору, то наливалася неймовірним сонячним свіченням. Зберігалася Сіркова булава не в скарбниці чи церкві, як усі військові клейноди, а в курені кошового, хоч ніхто ніколи не бачив, де він її ховав.

Цього разу теж так здалося, що не Сірко підняв булаву, а вона сама злетіла вгору, піднявши його руку. Злетіла, засвітилася на молодому весняному сонці, аж бузьки пороззявляли дзьоби, а що вже казати про козаків. Завмерли всі як один — Сірко говоритиме. І він звернувся до них з такими словами:

— Братіє моя люба, отамани-молодці і все Військо Запорозьке Низове — від славного старого вояки до

молодого козачини! Ви багато всього набачилися в цьому світі, добре знаєте звичаї наші козацькі, тож скажіть мені по правді: чи бувало у нас на Січі таке диво, щоб ми когось комусь видавали?

— Не бувало, пане кошовий! — загукали козаки.

— Хто прийшов на Січ, той наш і більше нічий!

— Немає гіршої ганьби, як продати товариша!

Сірко опустил булаву, вона перестала світитися.

— Ми й сірому простого нікому не видали, — вів далі Сірко, — ані козака-голоту, ані баніту нещасного, а вони хочуть, щоб віддали їм царевича! Буде це, панове запорожці, тоді, коли рак свисне голосніше, ніж реве наш поріг Ненаситець!

— Не видамо, не видамо, пане кошовий!

— Хай нам пір'я виросте в роті, якщо ми візьмемо такий гріх на душу!

— Братіє моя мила та люба! — говорив далі Сірко. — Це ж таке діло, що тільки почни. Сьогодні ми видамо царевича, а завтра Москва нас усіх розтягне по одному. Їй що не дай, то мало, пащека там дна не має. Ви ось погляньте на цих двох бороданів-пестунів! Сидять тут у нас на всьому готовому, і все їм мало: їсти дай, випити дай, охорону дай, царевича дай... Та скільки ж вам влазить у пельку?

Сірко з докором глянув на московських послів. Сотник Чадуєв ніяково теребив у тремтячих руках царську грамоту, не знаючи, що з нею робити далі. Звичай велів кошовому давно її взяти і низько вклонитися послам, але він наче й не думав цього робити.

Щоголев, понурившись, дивився собі під ноги — біля його чобота метушився стривожений чорний жучок. Притрушуючи майдан свіжим піском, хтось засипав його нору, і тепер жучок не знаходив собі

місця. «Це знак! — подумав Щоголев. — Голову зітнуть як не тут, то там».

Жучок викарабкався на носок його чобота, поліз угору й пірнув за халяву.

Сірко, всміхнувшись навздогін жучкові, подивився на церкву. Лише він бачив на шибці вікна білу цятку від носа, що притиснувся до скла з того боку. Усмішка спала з лиця кошового.

— І на кого ж ви накинулися, як кровожерливі чокалки?¹ — з докором спитав Сірко у послів. — На оту дитину, що в неї ще й вус не посіявся під носом, а воно сидить тут бідне у нас, як осиротіла пташина у клітці? Що ж такого вам зробила царева кровинка, що ви цькуєте її, обзиваєте лиходієм і самозванцем?

Старі діди-райці зашморгали носами, чухаючи кулаками очі, значні військові товариші заворушили борлаками, та й дехто з молодших не міг стримати серця. У Тхорика від сліз уже хлюпало в чоботях.

А Сірко, як на те, і далі роз'ятрював їхні душі. Він сказав, що Симеон Олексійович ні перед ким не винен, бо є істинним сином царя, і, щоб розвіяти сумніви, кошовий розповів перед усім низовим товариством про страдницьку долю царевича. Про те, як і за що його хотіла звести зі світу рідна матінка Мар'я Іллівна, як утікали з Москви двоє калік — кривий і сліпий та безрукий — з візочком, у якому задихалося під ганчір'ям нещасне дитя.

— Ви ж, мабуть, знаєте, — звернувся Сірко до послів, — такого собі боярина Іллю Даниловича Милославського, государевого тестя? Ну, того, що малий царевич дзизнув по довбешці мискою?

¹ Точне значення слова поки що не з'ясоване, найімовірніше, це шакали.

— Помер не далее как пять годков взад, — відповів Щоголев. — Как істаскал єво царь-батюшка за власи намедні, так он де і окучурілся касатік¹.

— Помер, значить, — з жалем сказав Сірко. — А зі стряпчим Михайлом Савостьяновим ви ж, либонь, добре знайомі?

— Помер, — знов відповів Щоголев. — Давеча околел мілок стряпчій в ізнеможенії сінєм².

— Ну ось, ще один, — зітхнув Сірко. — Отруїли?

— Так-с.

— Стара пісня, — сказав кошовий. — А те, що цариця Мар'я Іллівна віддала Богові душу, я й сам знаю.

Сотник Чадуєв з презирством дивився на Щоголева, однак тому було вже байдуже, як на нього дивляться: голови зігнуть обом хоч із презирством, хоч без нього.

Сірко знов звернувся до товариства:

— Чули? Усіх свідків, які щось знали про малого царевича, отруїли.

— То робота бояр! — закричали козаки. — Від них усе зло на світі!

— Так, — погодився Сірко. — У Москві ніхто не помирає своєю смертю. Там конають або від отрути, або на лобному місці від сокири ката. А вони хочуть, щоб ми віддали їм царевича.

— Не діждуться! — загукали козаки.

— Доки ми будемо з ними панькатися? Відрубаймо їм руки і ноги, та й нехай чухрають у свою Москву!

¹ Помер десь тут недалечко п'ять років тому. Як потягав його священник-піп за чуприну мідну, то він і загнувся, бідака (*москов.*).

² Довічно замучений в судамах синюшних (*москов.*). Мілок — очевидно, якесь отруйне мило, якщо це не описка в актах Малоросійського приказу.

— Але спершу хай подивляться на царевича, тоді й знатимуть, який він ошуканець! Хіба ж ошуканці такі?

— Нехай подивляться йому в очі, недовірки!

— Може, вони самі пройдисвіти, а не посли, — на-шкрябали грамоту, зліпили печатку, підробили царевий підпис та й носяться з тим папером!

— А давайте закликаємо до них царевича, та й побачимо, якої вони заспівають!

Козаків знов остудив Сірко.

— Не царське то діло — по майданах та радах волочитися, — сказав він. — Надійде слухна година — й вони самі побачать його, тільки тоді вже нехай нарікають на себе. Кожному відплатиться по ділах його.

Розтривожені вкрай козаки наполягали, щоб показати пройдисвітів зараз, не чекаючи, поки царевич захоче з ними стрічатися. А шибениця, вона ж ось поруч, давно за ними плаче.

— Егей! — гукнув Добривечір до тих двох козаків, що сиділи, звисивши ноги, на шибениці. — Ану киш звідти! Там зараз без вас буде кому теліпати ногами!

Чадуєв і Щоголев цього разу не прощалися між собою, не обіймалися, не цілувались. Хоч Тхорикові дуже хотілося ще раз побачити те кумедне видовисько. Вітерець-«донець» давно висушив йому очі, Тхорик весело дивився на бородатих послів, до яких нарешті прийшов «амінь».

Чадуєв стояв з гордо піднятою головою, а Щоголев потупився, скис. До того ж піддячий побачив, як з-за халяви його чобота виповз жужок і вирячив на нього перелякані очі. Виходило так, що коли Щоголева зараз повісять, то й він, ні в чому не винний звичайний жук, загойдається на шибениці в чужому чоботі.

Жучка врятував Сірко. Він пояснив козакам, чому зараз не можна вішати москвинів.

— Братіє моя люба, славне Військо Запорозьке! — блиснув кошовий булавою, піднісши її ближче до сонця. — Я поділяю ваш справедливий гнів і також обома руками за те, щоб наклепників царевича покарати найлютішою смертю. Але ви забули про одну вельми поважну причину, через яку ми не можемо цього зробити. Песиголовці, передбачаючи, що від запорожців їм не буде прощення, задалегідь подбали за свої шкури. Вони ще в Кишеньці захопили в заручники наших з вами братів Панька Лучку, Гавруся Мережку та Гната Голоблю з двома військовими товаришами й відпровадили їх до гетьмана Самойловича. Крім того, гетьман ув'язнив ще кількох моїх посланців, аби всіх цих чесних лицарів стратити, якщо скоїться лихо з московськими послами. Тому моя рада така, щоб зараз не позбавляти їх життя, але й не відпускати, поки ми своїх не визволимо з гетьманського полону. Нехай сидять у нас під вартою, а далі побачимо, чий батько дужчий.

Козаки погодилися на таку отаманову раду, бо хто б же віддав на поталу своїх побратимів через якихось московських прибулуд.

Гиря, Костогриз, Іваник і Вовкотруб під командою Харка Білецького повели послів до грецької хати.

Сірко подав знак ієромонаху отцеві Петру, що він також може піти.

Після того кошовий знову звернувся до запорожців, чи не пора їм, лицарям славним, покликати в гості гетьмана Петра Дорошенка, щоб він привіз у Кіш те, що справедливо належить січовим козакам. Мова про військові клейноди — корогви й бунчук, що їх колись відібрав у Юрася Хмельницького воєвода Ромодановський,

а потім вони потрапили до Петра Дорошенка. Сірко нагадав товариству, що Дорошенко доводиться йому кумом, тому повинен послухатися запорожців і привезти клейноди, бо їм місце не в Чигирині, а в січовій скарбниці чи в церкві Покрови.

Сірко поглянув на Покровську церкву, але по той бік вікна не було вже нікого. Із церкви теж ніхто не виходив. Лише отець Петро зупинився на паперті, наче боявся переступити поріг своєї храмини.

— Мудре слово речеш, пане кошовий! — загукали козаки. — Без клейнодів ніяк не можна!

— Немає клейнодів — немає і волі!

— Без клейнодів ми ніхто!

— Вели, батьку, вже зараз писати листа до кума Дорошенка!

Сірко подякував товариству за довіру і знов поглянув на церкву. Отець Петро прочинив важкі двері й боязко ступив у притвор.

2

Зайшовши до храму, ієромонах подивився на вікно, де мав стояти Симеон Олексійович. Там нікого не було. Він роззирнувся довкола, але в сутіні також нікого не помітив. Отець Петро тихо, майже не торкаючись підлоги, підійшов до стасидії. Це було особливе місце у церкві святої Покрови — різьблений із дерева, пофарбований у зелене бокун, де вистоював службу кошовий Сірко. Отець Петро, сам не знаючи чому, насамперед придивився до бокуна. Нікого.

Його погляд побіг до тетраподу, солеї, зачепився за амвон, піднявся до царських воріт. Звідти на ієромонаха дивилися лише намальовані Матей, Марко, Лука та Іван.

Якби євангелісти знали, яке доручення загадав кошовий отцю Петрові, то дивилися б, мабуть, не схвально.

Де ж він? Невже пройшов за... Не може бути. Ворота хоч і називаються царськими, але за них не можна проходити ні царям, ні царевичам...

І раптом він його побачив розпластаного праворуч від царських воріт перед іконою Спасителя. Ієромонаха пробрав холодок. Спершу йому здалося, що Симеон Олексійович неживий. Та потім отець Петро зрозумів, що царевич молиться. Вклякнувши на коліна і припавши чолом до підлоги, він шепотів до Ісуса.

Отець Петро завмер біля стасидії-бокуна й боявся дихнути, щоб не сполохати Симеона Олексійовича. Він чекав, поки той завершить молитву. Це було дуже довго. Січовий ієромонах не знав жодної молитви, яка б тривала так довго.

Нарешті Симеон поволі підвівся, осіняючи себе хресним знаменням, й отець Петро міркував, як би так підійти до нього, щоб не злякати в сутіні храму, коли люди на ще вся поглинута розмовою з Богом.

Симеон Олексійович тихо відійшов ліворуч і вклякнун перед образом Діви Марії з дитятком.

Отець Петро і собі подумки прочитав молитву до Богородиці. Він попросив, аби козацька заступниця скріпила його на душі в нелегкому чині, що поклав на нього кошовий отаман Сірко. Ієромонах сім разів прочитав свою молитву, поки нарешті підвівся Симеон Олексійович. Підвівся, тричі перехрестився й пішов прямісінько до бокуна, де стояв і не дихав отець Петро. Просвітлений молитвою, царевич аж світився в сутінках храму, його одухотворене лице здалося отцю Петрові ще вродливішим, ніж було. Помітивши ієромонаха, Симеон засяяв усмішкою.

— Слава Ісусу Христу! — привітався він.

— Навіки слава Богу! — низько вклонився отець Петро. — Виджу, ви глибоко віруюча людина, ваша величносте.

— Та де! — якось так просто й по-галицькому сказав Симеон, аж тенькнуло серце ієромонаха — на Січ він утік з підпольського Рогатина, де його хотіли покатоличити.

— Не кажіт! — теж по-галицькому мовив отець Петро. — Віруючу людину по очах видно.

— Мені, отче, випала така доля, що я не мав змоги ні до церкви ходити, ні за віру дбати. У Москві був ще зовсім малий, а далі поневірявся, прости Господи, без хреста й молитви. Оце на Січі тільки й спізнав, що таке віра.

— А на Дону? — спитав отець Петро. — Стефко Разя наче ж був чоловіком набожним?

— Та був, звичайно, навіть їздив аж у Соловецький монастир гріхи відмолювати. Але тоді, коли мене забрав до себе, то вже тільки кров лилася. Не до церкви було.

— А так... Я туй-во... — отець Петро хвилювався. — Я... хтів би вас сі спитати, ваша величносте, чи не зволили б ви... цей-во...

— Кажіть.

— Тут ось уже великий піст сі зачинає, то я... туй-во...

— Ви, отче, хочете застерегти, щоб я не їв скоромного?

— Та де! Навіть козаки, прецінь, їдят все підряд, бо то люди військові! На війні посту немає. Але, видите, пане... ваша величносте, що вже конче тут неодмінне — то є сповідь. Висповідатися мусить кожна людина: і козак, і кошовий, і гетьман, і ца... цей-во...

Царевич його зрозумів.

— Ви закликаєте мене до сповіді? — уже холодніше спитав Симеон, скинувши з лица усмішку. Він здогадався, що дехто йому досі не вірить.

— Воно би сі годило, — сказав отець Петро. — Ви коли-небудь сповідалися?

— Де? — гостро глянув на ієромонаха царевич. — Коли мене викинули з царського дому на смітник, я не мав ще семи років. А до сповіді йдуть після семи, хіба ні?

— То є правда, — кивнув отець Петро.

— З малолітства, отче, мені судилися мерзенні митарства світом — сирітство, старцювання, бруд, воші, лишаї, короста, жебрацькі злидні та люті кривди. Від мене, отче, так смерділо, що не пускали до храмів, і я стояв хіба що біля церковних воріт з простягнутою рукою.

— Курча їхня мама, прости Господи, — перехрестився отець Петро.

— А на Дону — я ж кажу, тільки кров лилася, та вино, та брага, та піт і сльози. Поки Стефкові Разі, як ви його називаєте, не відрубали голову. Оце така судьба мені випала, отче. Поки що...

— О, тоді боржій вам треба висповідатися, ваша величносте, — сказав ієромонах. — Задля вашої ж благодаті.

— Залюбки, — погодився Симеон.

Ієромонах полегшено відітхнув — йому здавалося, що доручення кошового видасться тяжчим. Уклонившись, він показав царевичу місце біля аналою і попросив його хвильку зачекати. Десь із-за царських воріт приніс невеличкого столика та круглого дзиглика на трьох ніжках. Сівши на дзиглик, поклав на столик хреста.

Царевич стояв знічений, та не менш розгубився й отець Петро. Перш ніж сповідати царевича, він мусив поставити його біля себе на коліна.

— Туй-во... Ваша величносте... Цей-во... — не міг дібрати слів благочестивий ієромонах. — Може б, ви туй-во... Повірте, мені совісно... але церковний звичай велить сповідальнику стояти на колінах біля священника.

Симеон без вагань опустився на коліна. Отець Петро пояснив, що сповідальник повинен згадати свої гріхи, відверто про них розповісти, покаятися, і якщо кається буде щиросердим, то він, його духівник, дасть розрешення — відпустить йому ці гріхи.

Царевич з розумінням кивнув і поцілував ручного хреста, якого підніс до його вуст ієромонах.

— Ви сі не квапте... подумайте... я допоможу, де треба.

Симеон надовго замислився. З чого почати? Що є гріхом, а що ні?

— Чи доводилося вам коли-небудь брехати? — спитав отець Петро. — Кривити душею? Лжесвідчити? Когось обмовляти?

— Ні, отче, — відповів Симеон. — Все життя я хотів навчитися брехати, бо так легше на світі жити, але не зміг. Не та в мене кров.

— То, може, маєте якісь прогрішення?

Симеон знову замислився.

— Маю, — відповів він. — Три великі гріхи маю, отче.

— Які? — аж загорілися очі в ієромонаха. — Почніть із першого.

— Мало я сцяв боярам у чоботи, коли був дитиною, — сказав Симеон.

— Ну, що мало — то не є гріх, — заспокоїв його отець Петро. — Скільки ж там того сечового міхурчика в діввака? Як у крілика.

— Все'дно жалкую.

— А другий?

— Другий мій гріх у тому, що я боярина Іллю Милославського лише приглушив таріллю. Треба було так дзизнути супостата, щоб мізки розлетілися по всіх палатах. Хай би гинув на місці, — сказав Симеон і потор-

кав себе за розтягнуте праве вухо, щоб ієромонаху було зрозуміліше, на чиєму боці правда.

— А ви знаєте таку заповідь: не убий?

— Знаю. А хіба козаки не вбивають? — здивовано спитав Симеон. — Ви ж їх благословляєте на бій.

— То бої з ворогом.

— А хіба я з ким бився? З янголами? У мене своя війна, отче. Ще не завершена.

— Може, й так, може, й так, — погодився отець Петро. — А третій?

— Третій мій гріх непростимий, отче, — царевич замовк, щось пригадуючи, і тиха сльоза набігла йому на око. — Не знаю, як Бог, а я сам не можу собі цього простити.

— Кажіт. Стане легше.

— А що тут казати? Падлюка я послідня, — схлипнувши, мовив царевич.

Отцю Петрові тяжко було дивитися на це красиве шляхетне лице, скривлене щирим стражданням. Та він подумав, що, може, саме зараз почує щось таке, ради чого схилив Симеона до сповіді.

Той проковтнув клубок, що застряв йому в горлі, й подивився повними сліз очима в самісіньку душу ієромонаха.

— Не визволив я досі із соловецької в'язниці кривого Прокла, — сказав Симеон. — Він зробив мені стільки добра! Вивіз тоді разом зі сліпим Іллею з того московського гадючника, врятував життя, навчив правильно ходити й жити на світі. А я покинув його в біді й поїхав на Дон. Правда, ще тоді присягнувся собі, що витягну Прокла, розіб'юся, а визволю його з неволі, та ба! Спершу мав надію, що зі Стефком Разею, як ви кажете, отче, візьмемо Москву, я посаду корону, заберу Прокла

з тюрма і він буде першим серед царських райців. Але Стефкові відрубали голову, як тій курці, і надії мої розвіялися. Тому я й прийшов на Січ, отче. Прийшов збирати свої надії докупити.

— Ви ще визволите Прокла, ваша величносте, — розчулено сказав отець Петро. — Головне — вірте у це. Віра Божою силою творить дива.

— Я вірю. Тільки мені здається, отче, що хтось не вірить мені. Тому ще раз запевняю вас на цій святій сповіді, що я правдивий царевич Симеон Олексійович, син государя Олексія Михайловича.

Ієромонах благосно усміхнувся. Нарешті він виконав Сіркове доручення сповна. Царевич сам відповів на головне запитання, яке мусив йому поставити отець Петро.

Він накрив голову Симеона епитрахиллю, відпустив йому всі гріхи і допустив до святих таїнств причастя.

Та коли Симеон Олексійович вийшов із церкви, щось кольнуло ієромонаха в самісіньке серце. Він тільки зараз збагнув, що після сповіді царевич змінився на виду. І не тільки через просвітленість, що зійшла на нього разом із Божою благодаттю.

«А най мене шляк трафить, якщо помиляюся», — подумав отець Петро і швидко підійшов до вікна. Царевич розміреною ходою, до якої привчив його кривий Прокл, переходив спорожнілий після козацької ради майдан. Ні, звідси, з вікна, ієромонах уже не добачив того, в чому так хотілося переконатися. Якби він мав такий гострий зір, як бузьчиха, то неодмінно помітив би, що праве вухо царевича значно поменшало. Воно не стало таким, як і ліве, але це вже була не та варениця, що раніше.

Бузьчиха з висоти ганебного стовпа закрітила це відразу й від подиву роззявила дзьоба, відчуваючи, як з її лона викочується ще одне велике тепле яйце.

3

Пізннього вечора, коли Сірко вже хотів задуги каганець, щоб заховати в чобіт сережку, нічний метелик буцнувся ріжками в шибку, й вогник на каганцеві, підстрибнувши, погаснув сам у Сірка перед носом.

— Це ти, Кирику? Заходь. Тільки не наступи мені в сніях на пана Горла.

Кирик зайшов до куреня і злегенька вклонився в порозі.

— Кликали?

— Сідай, а я подрімаю, — сказав Сірко.

Кирик сів на ослін, а кошовий ліг на дерев'яне ліжко, поклавши голову на сніпок ковили, що правив йому за подушку. Так вони якийсь час дивилися один на одного, хоч у курені було зовсім темно. Кошовий бачив молодого Кирила Лупиноса, Кирик бачив Сірка таким, яким він був зараз: у білій полотняній сорочці, білих споднях і босий. У вусі тьмяно поблискувала двома перлинами сережка. Гранатовий камінчик напився темряви і злився з нею, ставши невидимим.

— Ти вже умієш більше за мене, — мовив Сірко.

— То просто жарти. — Кирик дивився на босі ноги кошового і думав, що в тих ногах заховано безліч до-ріг. — Хіба це вміння?

— А ти що хотів?

— Прибирати подобу іншого чоловіка.

— Ти вже це зробив. Ти став Кирилом Лупиносом.

— Кожен син з літами стає схожим на свого батька, — сказав Кирик.

— Ні, — заперечив Сірко. — Не кожен. Навіть подібним не кожен стає. А ти зробив так, що Кирило Лупиніс не вмер. Він став тобою.

— Я не про те. Іноді мені треба прибирати чужу личину.

— Навіщо? — спитав Сірко.

— Ви знаєте. Кміта казав, що декому це вдавалося сповна. Не відрізниш.

Сорочка на кошовому забіліла в п'їтьмі, як вичахлий попїл у жертovníку. Кирик подумав, що, може, Сірко ввійшов у подобу Велеса. Чи, навпаки, бог Велес прибрав подобу Сірка. У Кміти на Жаб'ячому острові Кирик читав Велесову книгу, вирізьблену на дубових дощечках.

— Коли ж ти бачив того Кміту? — спитав Сірко.

— Давно.

Кошовий поворушив вузлуватими пальцями нїг, щось собі прикидаючи в голові.

— Чую в тобі неспокїй, — сказав він.

— Який неспокїй?

— Так хвилює чоловіка дорога. Або жінка. Та, що стоїть у кінці тієї дороги і манить тоненьким пальчиком. Їдь. Тобі треба позбутися цього хвилювання.

— А тут?

— Зараз тут роботи тобі не буде. Усе почнеться трохи пізніше, — сказав Сірко. — Їдь, поки є час.

— Пізніше? Що почнеться пізніше?

— Я теж не все знаю, Кирику. І те, що згодом нам припече, зможеш зробити хїба що ти. Тому, коли повернешся, поїдеш ще далі. Дуже далеко.

— Часом не на Соловецькі острови? — чудно всміхнувся Кирик.

Сірко з темряви засвітив на нього такими очима, наче позичив їх у сїрка.

— А в Москву ти не хочеш? — спитав він.

Розділ XII,

де йдеться про оглядини знаків на тілі царевича, про погрози Сірка відірватися геть від Москви та про його перебування в столиці москвинів

1

Після того як отець Петро, беручи великий гріх на душу, відкрив Сіркові тайну сповіді, кошований заспокоїв ієромонаха, що Бог поставився з розумінням до цього вимушеного прогрішення. Господь простив і навіть подав добрий знак через чудо з вухом царевича, яке поменшало після сповіді та причастя. А щоб ще більше скріпити віру запорожців, Сірко попросив отця Петра, аби той, узявши одинадцять курінних отаманів, провідав царевича та чемно попросив його показати на своєму тілі Божі знамення.

Це було знов-таки неприємне доручення для ієромонаха, але він добре знав, що віру, як і дух, треба постійно зміцнювати. Він також подумки похвалив кошового, що той велів підібрати саме таке число отаманів, гейби одинадцять апостолів, котрі не зрадили Ісуса.

Після заутрені отець Петро взяв із собою курінних Добривечора, Гапочку, Срібного, Гавегу, Туркала, Лантуха, Криворучка, Покотьола, Сорочанського, Чичиркоза, а також Хитрика. Хитрик саме повернувся з Переволочної, куди їздив по рибу, й отець Петро подумав,

що буде непогано, якщо вони прийдуть до царевича не впорожні, а з доброю рибкою до великого посту.

Симеон Олексійович радо зустрів їх у своєму курені, він дуже любив гостей і вже хотів було частувати їх запіканкою, але ієромонах, дивлячись на праве вухо царевича, яке вочевидь поменшало, сказав, що вони прийшли в іншій справі, вельми делікатній і, можливо, не зовсім приємній для його величності. Річ у тім, що вони, одинадцять курінних на чолі з отцем Петром, змушені оглянути на тілі царевича віщі знаки, аби доконечно заткнути пельки московським послам.

— То це ви хочете, щоб я роздягнувся? — спитав Симеон.

— Не зовсім, — сказав Добривечір. — Тільки до пояса.

Царевич зашарівся, рожевий рум'янець проступив на його щоках.

— Прямо зараз? — спитав він.

— Та вже, — ніяковіючи, сказав отець Петро. — Потихоньку, полегоньку, та якось воно і буде.

— А ми, ваша величносте, тут рибки принесли, — не зовсім доречно промимрив Хитрик.

Симеон Олексійович обвів їх очима — чи не жартують? — потім розщібнув гаплики на вишневій черкесці, зняв її, кинув на ліжку. Стояв у білій атласній сорочці, все ще не вірячи, що ієромонах з одинадцятьма курінними-апостолами раптом підбрали охоту його роздивлятися. Пороззявляли роти й чекали дива.

Царевич легко стягнув із себе сорочку й недбало кинув на ліжку. Перед ними стояв голий до пояса худорлявий юнак, і дванадцять пар очей вп'ялися в його праве передпліччя та груди. Штовхаючись і стукаючись лобами, курінні щільно обступили царевича.

Є, є, є!!!

На смаглявому тілі Симеона вони побачили вісім природних знаків. Ні, це не були виразні відбитки двоголового орла, місяця, шаблі чи зірки, але на тих місцях, де вони мали бути, білили округлі цятки, наче залишені доторками Чийогось перста. Якраз на правому передпліччі й на грудях, зліва, де серце. І хай вони скидалися на лишаї чи якісь вроджені плями, та якщо добре приглянутися, там неважко було розгледіти й царський вінець, і місяць, і шаблю, і зірку.

Симеон їх запевнив, що про ці вісім знаків добре знає його матінка цариця Мар'я Іллівна.

— Цариця вже відійшла на той світ, — сумно сказав курінний Добривечір.

— Жаль, — спокійно мовив царевич. — Зате про знамення знає стряпчий Михайло Савостьянов.

— Спочив у Бозі, — схилив голову Добривечір.

— Хто? — зблід Симеон. — Стряпчий Савостьянов? Помер?

— Упокоївся, царство небесне, — перехрестився Добривечір.

Юнак безсило опустився на ослін і гірко заплакав. Він так невтішно ридав, що навіть товстошкурі курінні засмутилися через смерть боярина Савостьянова.

— Вбирайтеся, ваша величносте, — винувато мовив ієромонах Петро. — Хто не сліпий — побачить, хто не глухий — почує.

Царевич узяв сорочку, зодягнувся й жалібно подивився на курінних.

— То як щодо запіканки? — спитав він. — Може, пом'янемо мого спасителя, усопшого стряпчого Михайла Савостьянова?

Але Добривечір, Гапочка, Срібний, Гавега, Туркало, Сорочанський, Лантух, Криворучко, Покотьоло, Чичиркоз та Хитрик сказали, що хай іншим разом, і, не зодягаючи шапок, вийшли з куреня. Цього разу отаманам не було коли розсідатися, бо їх ждав Сірко.

Прийшовши до кошового, вони розповіли все як є.

— Тепер наша віра в царевича ще дужче скріпилася, — сказав Сірко. — А скріпилася віра — зміцнився і дух. Як там наші послы?

— А ось послы якраз похитнулися!

І Добривечір порадував кошового, що між Чадуєвим та Щоголевим пробігла скажена кішка, бо вони вже не думають однаково і не дмуть в одну дудку, як дули раніше. Ще коли їх привели після ради до грецької хати, то Харко Білецький чув із сіней, як Чадуєв закричав до Щоголева: «Зашібу!!! Ізувечу каналью!»

— Тобто я так розумію, — витлумачив ті слова Добривечір, — що Чадуєв нахвалявся витягти з вікна шибку й зарізати Щоголева за те, що той невпевнено поводився на вічі.

— Ви там дивіться за ними пильніше, — сказав Сірко. — Бо ще поб'ють вікна у грецькій хаті. А як ратні люди?

— Ратні люди голодні та злі. Вони вимагають їдла.

— Ви їм пояснили, що зараз великий піст?

— Аякже! — тріпнув оселедцем Добривечір. — Ми їм сказали, що такі грішники, як вони, мусять покутувати гріхи сорокаденним голодуванням. Але ж ви знаєте, пане кошовий, які добрі душі в наших козаків. Вони пронюхали, що в послів є чимало ефимків, то продають

їм висівки, помії, пташиний послід тощо. Думаю, що з голоду не помруть¹.

— Добре, — сказав Сірко. — Приведіть увечері до мене послів і приходьте самі. А ще покличте значних козаків, дідів-райців та гетьманового осавула Черняченка-Чорного. Йому буде що тут послухати.

2

Бузько сидів на гнізді і стривожено поглядав у небо, чи не вертається з полювання його жінка-бузьчиха. Вона вже знесла шестеро великих білих яєць, і тепер вони обоє по черзі висиджували пташенят. Сьогодні бузьчиха, розминаючи засиджені крила, полетіла далеко, десь аж на той бік Дніпра, тому бузько хвилювався. Адже рідко яка пташка долітала бодай до середини Дніпра. У такій далекій дорозі доводилося сідати перепочити на островах, у плавнях, де на птахів підстерігала не одна напасть: тут тобі і лиси, і виднихи, й чокалки, і невідь-яка звірина. Через те бузьки, перелітаючи Дніпро, вдавалися до свого давнього дідівського способу, вивіреного в перельотах через морські розливи. Вони брали у дзьоб снопик сухого очерету або сухенького пати́ка й, стомившись, кидали його на воду, а самі сідали зверху, як на човник, і так перепочивали. Якщо годив вітер, бузьки розставляли крила, немов вітрила, і так пропливали чимало дороги.

¹ У свідченнях із давніх московських актів про скруту послів на Січі записано зі слів Чадуєва і Щоголева, що вони там жили «купя светъ». Або це якийсь фразеологізм, що означає «скрутно», або козаки брали з них плату за користування каганцями чи свічками.

Усі добре знають, що ці птахи найрозумніші, оскільки вони походять від людей. Тільки й того, що не вміють розмовляти людською мовою. У бузьків навіть голосу немає: малими пущівірінками вони ще попискують, а як підростуть, то вже не можуть і цівкнути, лише клакають дзьобами або торохтять ними, коли сердяться чи хочуть сказати щось дуже голосно. Ну, й зрозуміло, чому ці птахи оселяються ближче до людей, часто мостять свої гнізда прямо на хатах. Тому про бузьків наплетено безліч байок та нісенітниць, дехто навіть каже, що вони приносять немовлят. Якби бузьки знали, де отак просто можна підбирати немовлят, то вони не сиділи б на яйцях.

Дивлячись у бік грецької хати, бузько побачив кумедне видовисько. Четверо козаків вели під вартою двох чужих бородатих приплентачів, а позаду йшло ще одинадцятьоро курінних отаманів. Чи не забагато честі? — подумав бузько. Костогриз сам дав би їм раду. Або Гиря.

Усі сходилися до куреня кошового. Сірків півень Горлопан, чи пан Горло, стояв на вході біля дверей, здіймав крила до своїх червоних сережок і голосно кукурікав — чи то приймав парад, чи повідомляв господареві, хто до нього йде. Бузько з повагою дивився на значних військових товаришів, особливо на бувалих у бувальцях дідів-райців з витіпаними на вітрах конопляними вусами. Це були настільки мудрі козарлюги, що наперед знали, де вони можуть впасти, і настеляли на тих місцях соломи. Так само бузько поважав пана Горла, який ніколи не завдавав клопоту кошовому, сам давав собі раду: Сірків півень не чекав, поки йому сипнуть жменю зерна, а літав далеко на луки і там, гребучи лапами, шукав собі поживу, як усі порядні птахи. Воду він також не пив з якогось черепка чи корита —

Горлопанові вистачало сто помахів крил, щоб напитися свіжої з Чортотлика. Пролітаючи повз гніздо бузків, він ніколи не кукурикав на знак привітання, а тільки чемно кивав червоним породистим гребенем.

Пропустивши Чадуєва і Щоголева до кошового, вартові стали біля дверей на чатах, а курінні отамани зайшли всередину. Всі вже були в поготівлі до старшинської ради. Послів посадили окремо на лаві. Вони помітно схудли, Щоголев геть спав з лиця, а Чадуєв ще гороївився, гнув кирпу. Якщо їм тут хтось співчував, то хіба що гетьманський осавул Черняченко-Чорний.

Сірко ж дивився на послів з неприхованим гнівом.

— Багато лиха ви накоїли — і ти, Василю, і ти, Семєне, відколи приїхали на Січ, — сказав Сірко. — Такого наколобродили, що не знаю, як вас ще земля носить. Ви замахнулися на життя самого царевича, стріляли в нього з пищалі й за це самі заслуговуєте смерті.

Козаки закивали головами: заслуговують. Діди-райці Черкас, Кваша, Гнилиця, Покришка, Щобтискис, Перепічка, Лисокобилка схвально тріпнули витіпаніми конопляними вусами.

Підбадьорений такою підтримкою, Сірко заговорив пишномовніше. Він сказав, що саме небо послало їм на Запорозжя коштовну перлину, чого тут не бувало, відколи стоїть Січ. Так, бач, розсудив сам Господь, що привів цього гнаного і скривдженого царєвого сина не куди-небудь, а саме до них. Послав, видно з усього, для якоїсь особливої мети. І Сірко ще раз нагадав москвинам історію Симєона, аби вони зрозуміли, на кого підняли руку. Кошовий оповідав так зворушливо, що не лише діди-райці чухали очі, а навіть Щоголев, відвернувшись від Чадуєва, змахнув сльозу на тому місці, де сліпий із кривим хотіли покинути Сьомку серед поля.

Нагадав Сірко і про те, що одного разу на Дон приїздив якийсь посол із Москви, котрий мав на в'язах голову, а не капустину, бо визнав у Симеоні царевича, хоч той звався тоді Матюшкою. Впізнав його і щедро обдарував. Симеон передав тим послом листа до царя, та бояри його перехопили.

Сірко зізнався товариству, що він, аби декого не мучили сумніви, взяв на душу гріх і підмовив отця Петра, щоб той закликав царевича до сповіді. Симеон перед Богом сказав, хто він є. Затим отець Петро та одинадцяттеро курінних отаманів, хоч як це було їм нелегко й совісно, оглянули Божі знаки на тілі Симеона і ще раз переконалися в тому, хто насправді прийшов на Січ. Усі курінні, котрі бачили царевича роздягнути, тут присутні й можуть посвідчити.

— Свідчу! — підвівся Добривечір й осінив себе хресним знаменням.

— Свідчу! — встав Саливон Гапочка.

За ними так само посвідчили Срібний, Гавега, Туркало, Сорочанський, Лантух, Криворучко, Покотьоло, Чичиркоз та Хитрик.

Сірко теж підвівся, перехрестився й сказав, що ніхто не похитне ні його, ні козаків у вірі в царевича, у те, що це плоть і кров їхнього государя Олексія Михайловича. А тому не лише запорожці, але й Симеон Олексійович має синівське право просити від царя належне їм жалювання. А саме: присилати щороку по десять аршинів кармазинного сукна на три з гаком тисячі козаків, грошове жалювання, порох, свинець, ломові гармати, ядра до них, майстрів, які тими ядрами вміють стріляти. А чайок не треба, чайки запорожці вміють майструвати краще за москалів, і сипошів не треба, таку абищицю, як сипоші, вони роздобудуть самі.

Тут озвався сотник Чадуєв, сказавши, що цар і так щороку посилав на Запорожжя жалування і зараз при-
шле всього що треба, тільки ж і вони, запорожці, повин-
ні слухатися царя.

Сірко відповів, що так, цар милостивий до козаків, але ж і посли, Чадуєв та Щоголев, добре знають, чому та царська милість не доходить на Запорожжя, чому ні платні, ні хлібних та військових припасів вони не отримують вчасно і вдосталь. Це тому, що захланні бояри все те перехоплюють і не пускають на Січ, а як пропустять якусь там дещицю, то соромно їм людям казати. Ось минулого разу прислали — сміх і гріх — шептухового сукна, як старцям: по півтора лікті на козака. Тому дехто скуповував у товаришів по клаптю, щоб пошити собі якусь жупанину, а решта шили з того сукна торбинки на кремені й кулі чи на онучі пускали.

Діди-райці підтвердили Сіркові слова, показуючи послам червоні сукняні торбинки, в яких вони носили кресала, кремені, люльки, тютюн та всяку всячину. Хотіли ще роззутися, щоб показати шептухові онучі, але Сірко махнув їм: не треба, завелика честь для недовірків — роззуватися перед ними.

Чадуєв стояв на своєму: якби запорожці перестали вpirатися та віддали їм царевича, чи пак самозванця, тоді побачили б, яким жалуванням обдарував би їх цар — по зав'язку було б і грошей, і сукна, і харчових припасів, і гармат, не кажучи вже про ядра, зілля, сипоші...

— Ви вже заколупали мене тими сипошами, — скипів Сірко. — Кажу, що дудки нам не потрібні і чайки ми робимо ліпші, ніж ви!

Чадуєв погодився, що запорозькі чайки найкращі у світі, але якби їм видали Симеона та ще дали сотню

козаків для охорони, щоб його не відбили по дорозі до Москви, тоді б Січ купалася в розкошах. Вони отримали б усе, що їм треба, з доважком — від грошового жалування до найдорожчих сукон, і, хочуть козаки чи не хочуть, їм би прислали навіть чайки й сипоші, бо для такої раті, як Військо Запорозьке, цареві нічого не шкода. А те, що самозванець і на сповіді богохульствує, то це ж зрозуміло! На те він і самозванець, шахрай, ошуканець, учень боговідступника й лиходія Степана Разіна. Розбійникові Разіну голову зітнули, так само й цьому зітнуть за святотатство й нахабну брехню.

Сірко сказав, що навіть якщо він дасть тисячу козаків охорони, то все одно бояри вишлють проти них ціле військо, щоб відбити Симеона й не допустити до батька-царя.

— Але знайте — і ти, Василю Чадуєв, і ти, Семене Щоголев, — вів далі Сірко, — що коли раптом прийдуть сюди бояри з ратними людьми, коли посуне на Січ, як ви нахвалялися, воевода Ромодановський із військом, то й тоді ми не віддамо царевича, бо такий наш звичай і така наша честь. Ви називаєте його шахраєм, лиходієм? Нічого дивного. Москва і нас, козаків, називає шахраями, лиходіями і гультьями!

— Називає! — закивали головами діди-райці, і їхні вуса захвилювалися, як ковила на вітрі. — Називала і називає гультьями та розбишаками!

— Чули? — наїжачив брови Сірко на послів. — Ось ціна вашому слову! А ми добре знаємо, хто ми такі та звідки пішли.

— Знаємо! — загули запорожці. — Кожен із нас відає, де він узявся і ким є насправді!

Кошовий, вдячно кивнувши товариству, сказав, що Москва завжди влаштовувала запорожцям прикросці

й перешкоди. Козаки пам'ятають, як ще недавно з намови Москви попередній гетьман Демко Многогрішний заборонив пропускати на Січ хліб та інші харчові припаси. Сірко не здивується, якщо й тепер цар з намови бояр накаже гетьманові Самойловичу не пропускати на Запорозжя харчі, щоб козаки тут вимерли з голоду.

— Нехай наказує, — махнув рукою Сірко. — А ми як тоді не вимерли, так і тепер не вимremo. Буде в нас хліб і до хліба. Ми підшукаємо собі іншого царя! Таких лицарів, як запорожці, кожен прийме під своє крило.

— Підшукаємо! Підшукаємо! — потвердили значні товариші.

— Перед нами кожен розкриє обійми, — погодилися діди-райці. — І турок, і лях, і швед.

— Кримчаки вже й зараз готові давати нам хліб, — запевнив усіх Сірко. — Даватимуть з радістю скільки ми схочемо, так само як за гетьмана Суховія возили нам хліб з Перекопу. Кримський хан уже знає про царевича і прислав до мене гінців запитати, чи то правда. Я відповів, що така людина на Січі є. Навіть дозволив їм подивитися на царевича. Турецький султан також про нього знає і вже ближчим часом збирається йти на Київ і далі. Але то не наше діло, нехай царі між собою квітаються, а ми подивимося, чий батько дужчий, та й вирішимо, до кого пристати.

— Хто дужчий, до того й підемо! — загули запорожці.

— А далі може по-всякому повернути, — сказав кошовий. — Я вже знаю дорогу на Сибір, показали, спасибі, то, може, й туди заглянемо. Тоді москалі довідаються, який вояка Сірко. Чи не так, товариство?

— Заглянемо на Сибір і далі! — зраділи, як діти, запорожці. — А по дорозі і в Москву навідаємося.

Тут дійшла черга і до гетьманового осавула Черняченка-Чорного, який сидів у кутку тихо, як миша під вінником. Сірко звіддала помацав його колючими бровами й спитав:

— Усе намотав на вус? Добре мотай, щоб передати гетьманові-поповичу, нехай знає, як ми його любимо. Вам, галушкам полтавським, не соромно, що ви такого вайла на гетьмана вибрали? Він своїх навмання побиває, а воювати не тямить. По Дніпру покрутився, як гівно в ополонці, та й назад повернувся ні з чим. Тепер маємо аж чотири гетьмани — Самойловича на лівому березі, Дорошенка, Суховія та Ханенка на правому. І ні від кого пуття немає. Зубами за гетьманство тримаються, за маєтності, за млини та угіддя свої печуться. Замість того щоб Крим руйнувати, вони кров християнську проливають, як воду. Ще й кличі один у одного крадуть разом з клейнодами. Дорошенко, кум мій, під зелену хоругву схилився, бо свій хосен у тому побачив. Каже, що під турком нам буде краще, бусурмен не змішає козацький народ із собою, бо дуже різні в нас мова, віра, ну, і військо козацьке не сплутаєш з іншим.

І тут Сірко, поблискуючи бурштиновими зіницями, розтлумачив усім, як гетьмани крадуть один в одного кличі й гасла, тримаючи носа за вітром та підлизуючись до темного поспільства. Але не завжди їх те виручає, бо позичені заклики до добра не доводять. Хіба не так було з Івашкою Брюховецьким? Він, щоб міцніше утвердитися на гетьманстві, року 1666-го в осені попер до Москви продавати Україну, хоч москвини й не підбивали його на таке віроломство. Самохіть поїхав, чорна кров ударила в голову. Ще й підмовив своїх генеральних старшин — обозного Івана Цесарського, суддю Петра Забілу, писаря Захара Шийкевича, де-

яких значних полковників, хоч би й того-таки лубенського Грицька Гамалію. Поїхали вони до Москви, вдарили чолом перед царем Олексієм Михайловичем, що давайте, мовляв, укріпимо владу московську по всій Україні. Настановимо по малоросійських містах государевих воєвод, щоб вони скрізь верховодили, до Києва привеземо московського митрополита, нехай справи церковні під Москву рівняє.

Цар зрадів такому жертовному підданству, щедро обдарував Івашку Брюховецького червінцями, давши йому ще й високе звання боярина, а старшин наділив дворянством. Лише писаря Захара Шийкевича заслали в Сибір, бо той в останню мить схаменувся, що тут щось не те. Стряпчий Тяпкін та думний дяк Коровін запитали в наших старшин, чого це вони дванадцять літ із Москвою дружать, а досі не розмовляють по-їхньому? Шийкевич образився, слово криве сказав Брюховецькому, й відразу заgrimів на Сибір. А самого Івашку швиденько оженили на дочці боярина Шереметьєва Дар'ї, і він гуляв по Москві ще не один медяний місяць, втішаючись родичівством з дворянською кров'ю та забувши про справи гетьманські.

Тим часом в Україну посунули московські воєводи й стали чинити великі утиски козацькому люду і посполитим, застогнало поспільство від їхнього здирства й наруги. Люди зненавиділи гетьмана, котрий і в листах своїх став підписуватися «вірний холоп і найнижчий підніжок пресвітлого престолу московського Івашка Брюховецький». Козаки та чернь стали хилитися до Петра Дорошенка й бунтувати проти Брюховецького та його московських наїзників. Побачивши таке діло, Івашка почав задкувати і, щоб прихилити люд на свій бік, перехопив Дорошкові кличі. Зібравши у Гадячі

раду старшин, він проголосив його заклик «Геть від Москви!», геть московських воєвод та їхніх здирників податей. Мовляв, у нас є своя віра і церква, є мова козацька і військо, а Москви ми зрікаємося й будемо жити по-новому, сиріч по-своєму. Та вже пізно було влещувати народ, який не забувся, хто привів тих воєвод і тих здирників у нашу землю. І коли в Україну посунуло московське військо, щоб придушити повстання, козаки схопили Івашка біля Диканьки й роздерли на шматки.

Сірко тоді звернувся до кума свого, правобережного гетьмана Петра Дорошенка, щоб він очолив Україну по обидва береги Дніпра, і все пішло так, як треба. Окрилений Дорошенко попер москвинів від Котельви аж до Путивля, але тут його перейняла одна прикрість. Соромно й говорити, та наздогнала гетьмана в переможному поході лиха вість: жінка його Пріська, поки він воював далеко від дому, зайнялася блудом у Чигирині. Петро, взявши те близько до серця, передав військо під команду чернігівського полковника Дем'яна Многогрішного, а сам розвернув коня на Чигирин. Ну, а якщо гетьман замість вирішення деленосних справ починає возитися з жінкою, то відомо, чим усе це закінчується. Демко Многогрішний, швидко змикитивши, як перехопити булаву до своїх рук, став любенько перемовлятися з воєводою Ромодановським, і все пропало. Фортуна повернула в інший бік. Ромодановський для постраху спопелив Ніжин і звелів Многогрішному та його старшинам просити в царя прощення за те, що Малоросія збунтувалася. Попросили. Милостивий цар простив, Демко Многогрішний став гетьманом, Петрові ж Дорошенку довелося починати все спочатку.

— Ось такі в нас гетьмани! — сказав Сірко. — Такий і Самойлович-попович, що відібрав булаву в Демка Многогрішного. Всі вони многогрішні!

Діди-райці осудливо захитали конопляними вусами, кладучи голови то на одне, то на друге плече.

— А якби мені дали булаву хоч на рік-другий, — вів далі кошовий, — то побачили б, як треба гетьманувати. І був же час, коли наше Військо Запорозьке на гетьманство мене висувало, але заноза Ромодановський зробив так, щоб московський підніжок Самойлович узяв булаву. А мене замість гетьманства боярин у безодню кинув, на Сибір заслав замерзати. Хіба так лицарі роблять? Гнида він московська, а не лицар! Чув я, що деякі міста з правого боку попросилися під руку Самойловича, серед них і лис Лизогуб підлизався. Може, воно й на краще, бо Лизогуб як лизне, то в п'ятах гаряче стане. Ну добре, дідько з ним, тим гетьманством, та хай би мені Самойлович дав хоча б чотири козацькі полки — Полтавський, Миргородський, Лубенський і Прилуцький, тоді побачили б, що я зробив би.

— А що? — по-котячому засвітив очима осавул Черняченко-Чорний.

— Що? Спершу весь Крим звоював би, — сказав Сірко. — І приєднав би його до нас. Крим був би наш!

Чадуєв здивовано запитав, що як же він був би ваш, якщо там і мова не ваша, і люди чужі. Ось коли вони, москвини, заберуть Крим та насадять у ньому своїх людей і мову свою, тоді Крим буде їхній.

— Це кацапчі вміють, — погодився Сірко.

— Кто-о-о? — не зрозумів Чадуєв.

— Кацапчі — різники-салгани, — пояснив кошовий. — Так вас, москалів, називають османи за те, що,

заходячи в чужий край, ви, кровожери, вирізаєте жінок і дітей, старих і немічних. Кацапчі, ось ви хто.

Чадуєв сказав, що османи не кращі.

— Вони нехристи-іновірці, а ви ж, які не є, християни, а кривцю християнську точите вже років двісті, відколи на світ прийшли.

Чадуєв дорікнув кошовому, що ніхто й тепер не вважає йому приєднатися до московського та гетьманського війська і діяти на свою руку. У воєводи Ромодановського сорок тисяч ратних людей, нехай кошовий стає з ними і воює де йому заманеться.

Сірко відповів, що більше його не обдуриш. Він уже раз був повірив бояринові Ромодановському, котрий обіцяв йому царську милість, а чим закінчилося? Сибіром. Ні, тепер Сірко діятиме зовсім інакше, і сам Бог подав йому знак, пославши на Січ царевича. Десь із Господнього піднебесся вже летить та зозуля, що його не забула.

Тут знову вилізла миша з-під віника. Осавул Черняченко-Чорний сказав, що спливає термін, визначений гетьманом Самойловичем, щодо затримки московських послів у Січі. Якщо завтра їх не відпустять, то хай кошовий вибачає: заручники Лучка, Мережка, Голобля і ті Сіркові посланці, що ходили до гетьмана, будуть страчені.

3

Запала мовчанка.

Запорожці сторожко презирнулися. Вони ніби лиш тепер згадали про козаків, які сиділи в заручниках у Самойловича.

Сірко пам'ятав це добре, але сказав, що Черняченко-Чорний почує їхній рішення завтра, а поки що він вільний. Посли також нехай під вартою повертаються до грецької хати. Запорожці радитимуться далі.

Вони довго обговорювали погрозу гетьманського осавула. Чи то правда, чи він тільки страхає? І як тут повестися, щоб не пошитися в дурні?

Сірко, стуливши повіки, дрімав. Гранат у його сережці то зблискував, то пригасав або й зовсім робився темним, як вуглина. Кошовий згадував Москву, коли після повернення з Тобольська йому довелося пожити в цьому містечку. В тюрмі — не в тюрмі, але й не на волі.

Сіркові заборонили повертатися на Запорожжя, поки цар не видасть якусь особливу грамоту. Під вартою його не тримали, жив Сірко у кремлівському Гостинному дворі, де мав окремий pokій. Вільно ходив містом, робив що хотів, щоправда, в супроводі приставленого до нього поводиря Савелія. Цього бугая виділили кошовому зі стрілецької царської охорони начебто як камердинера чи денщика, та, крім лакейських повинностей, Савелій насправді мусив пильнувати, щоб Сірко нікуди не щез.

Із царської казни кошовому видали жалування — десять срібних рублів (дві річні платні Савелія), щоб він, знявши лахміття заслання, придбав на свій смак нове вбрання і жив на широку ногу. Сірко перейшовся торговими рядами, яких було вдосталь прямо на Красній площі, і в турецькій лавці знайшов зелений жупан, синні шаровари, жовті сап'янові чоботи та смушеву шапку. Він полюбляв прогулятися московськими базарами — від Охотничого ряду до Китай-города, любив заглянути

на Кінську площу, де торгували кіньми, чи на Іванівську, де продавали людей — кріпаків, бранців, повій, невідь-кого. На Москві-ріці за собором Василя Блаженного збирався рибний базар на льоду, і Сірко сам бачив, як уже в березні, під відлигу, той лід не витримав скупчення базарувальників і всі вони, царство небесне, пішли під воду на радість щукам та судакам, які з торгових прилавків знов потрапили в річку.

Одного разу, проходячи у м'ясному ряду, кошовий побачив цікаву okazію: якийсь чолов'яга поцупив з лави свинячі тельбухи, а різник, потупивши очі, не сказав йому ані слова. Савелій пояснив Сіркові, що то відомий на всю Москву майстер заплічних справ, тобто кат, Казатул. Це він стинає голови найбільшим лиходіям та ворам, як зітнув зухвалу довбешку і самому Стеньці Разіну. Брати гроші з руки ката вважається великим гріхом, тому, користуючись забобонами темного люду, Казатул гребе з прилавків і рундуків що йому впаде в око. Савелій шепнув Сіркові, що Казатул отак задурно поцупив собі навіть жінку на Іванівській площі, де торгують живим товаром. Узяв собі шльондру, звичайно, але в них народився, як то часто буває в непевних людей, гарний здоровий хлопець, котрий теж навчається у свого татуся на ката.

Ще Сірко був не від того, щоб позаглядати по московських кабаках, яких було натикано, здавалося б, у найсвятіших місцях. Особливо його дивувало, що кабаки тулилися навіть коло кам'яних помостів, на яких стояли гармати для оборони Кремля. Один із них гудів прямо біля лобного місця й називався «Под пушкою». Сірко часто сюди заходив не стільки випити, як подивитися на хмільний народець. Випити чогось пунного тут не було, москвинам не вистачало терпцю

дочекатися, поки брага виграє на горілку, вони випивали ще не вистояну, кислу бормотуху. Тож обачний Савелій, коли вони заходили «під гармату», завжди діставав із глибокої кишені червоного стрілецького каптана пляжку горілки. До їхнього столу підтюпцем підбігав догідливий «половой человек» у засмальцьованій охабні з масною бородою і, кланяючись, промовляв:

— Щас ублаготворім-с.

Загинаючи пальці, він перелічував усі найкращі страви, якими б не мусили бридитися царський стрілець Савелій та його пишний супутник — чи не малоросійський гетьман? — у розкішному козацькому вбранні. Щі, розтягаї, стерлядь, бліни, уха, кулебяки, коров'ячі очі, рублені телячі вуха з огірковим розсолем. Сірко терпіти не міг щі, якими смерділа вся Москва, не уявляв, як можна їсти коров'ячі очі, на нюх не зносив розтягаїв та кулебяків, начинених якоюсь собачатиною. Савелій запихався тими наїдками, а Сірко брав собі лише печену стерлядь і запивав горілку огірковим розсолем, який тут вважався особливою лакоминою — подавався до страв як підлива.

У просмерділому кислими щами, брагою і собачатиною кабаку «Под пушкой» збирався цікавий народець — ратні люди, ряжені, міщани, коробейники, скоморохи. Заходили й купці, котрі більше налягали на квас, оскільки залагоджували тут свої гешефти на твезу голову.

Одного разу, коли Сірко із Савелієм, підобідавши «під гарматою», слухали скоморохів-балалаєчників, раптом у кабаку впала тиша, а на одній балалайці обірвалася струна. Всі повернули голови до дверей, у які щойно зайшов здоровий, м'язистий чолов'яга. Сірко

впізнав ката Казатула. Той тихо, з похиленою головою пройшов у темний закутень за чорну завісу. Савелій пояснив Сіркові, що там стоїть стіл, за яким обідає кат, бо йому не дозволено сидіти в кабаку серед людей. «Половой человек» заніс за чорну завісу велику миску коров'ячих очей та жбан червоного вина. Але Савелій сказав, що то не вино. То свіжа, ще тепла свиняча кров.

Згодом Сірко побачив Казатула в роботі. На лобному місці, тут-таки, поруч із кабаком «Под пушкой», страчували якогось розкольника. За наказом царя старообрядців частіше спалювали, а цьому вирішили відрубати голову. Незважаючи на тисячі роззяв, що стовпилися на Красній площі, Сірко добре бачив, як Казатул сам, без варті, вивів нещасну жертву з підкліті¹, де містилися караульні приміщення царської охорони та камера смертників. На примості лобного місця на широкому дубовому кругляку вже стриміла важезна округла сокира з довгим дерев'яним топорищем. Казатул був зодягнутий у руду хламиду з каптуром, але відлога на його голові навіть не закривала обличчя. Всі добре знали, хто такий Казатул, і він не збирався ні від кого ховатися. Навпаки, йшов із якоюсь виключною погордою, підтримуючи розкольника попід лікоть, наче близького приятеля. Вивів його на лобний поміст, і, поки глашатай зачитував з царської грамоти вирок, що ось, мовляв, такий і такий лиходій-богохульник замахнувся на єдність московської церкви, Казатул майже обняв свою жертву, шепочучи їй на вухо, куди і як треба покласти голову, щоб довго не мучитися. Розкольник його зрозумів: перехрестився двома пучками, показуючи, що він стоїть на своєму до скону,

¹ Напівпідвальне приміщення.

поклав голову щокою до деревини, витягнувши, як гусак, шию, і широко розплющив очі. Мабуть, боявся прогавити момент, коли його праведна душа опиниться перед брамою в рай.

Казатул, досвідчений майстер заплічних справ, закинув сокиру за плечі, а потім одним махом відрубав розкольникові голову, і вона, та богохульна голова, так і покотилася на поміст із розплющеними очима під схвальні вигуки натовпу. Забризканий кров'ю Казатул гордо пішов із помосту...

— Чи правильно ми міркуємо? — спитали в кошового військові товариші й діди-райці, повертаючи його з Красної площі до свого куреня.

Однак Сірко ще на хвилю затримався там, біля лобного місця: привиділася йому відрубана голова Симеона. Він поволі розплющив очі й сказав:

— Правильно, товариство. Царевича ми їм не віддамо.

Розділ XIII,

який оповідає про Кирикову поїздку на Жаб'ячий острів з ієромонахом Петром, про несподіваний козацький двобій та ще одне таїнство

1

Кирик з великою радістю скористався Сірковою порадою погасити спрагу дороги (за нагальними замороками він непросто давно не бачив Христуся) і, збираючись на Жаб'ячий острів, умовив ієромонаха отця Петра поїхати разом із ним для особливого чину. Вирушили вони на конях опівночі, щоб на ранок бути у Кміти.

Кирик після того, як відбив Христуся у бусурменів, таки завіз її до старого вчителя, хоча знав, що на Жаб'ячий острів, як і на Січ, ще не ступала жіноча нога. Поява такої кралі наробила неабиякого переполоху серед тамтешніх мешканців: із густих плавнів визирали насторожені лисячі писки, жаби верещали, як на шлюбних грищах, ящірки губили хвости, змії міняли шкіру, а вухаті їжаки поховалися, наче їх тут ніколи й не було.

Старий Кміта був вельми здивований, що Кирик навідав його з дівчиною, хоча виду не подав. Він саме сидів на призьбі, весь білий, і лущив білу квасолю.

— Учителю, це Христуся, — сказав Кирик, зсадивши її з коня.

— Бачу, що не Християн, — буркнув Кміта і зміряв дівчину таким поглядом, що її щоки взялися вогнем:

цей старий, певна річ, був із тих козарлюг, котрі бачать людину наскрізь — плахтою від них не затулишся.

— Вона моя наречена, — знічено мовив Кирик.

Кміта запалив конопляну люлечку, що висіла на шнурочку в нього на шиї, пихнув білим димом, зміряв очима ще й Кирика.

— Давно? — спитав він.

— Змалечку.

— Як змалечку? — не зрозумів старий. — Ти посватав її, коли ще й молоко на губах не обсохло?

— Покохав, — сказав Кирик.

Замість того щоб пояснити старому, що це таке, він запитав, чи не змогла б Христуся перебути на острові, поки Кирик повірише деякі справи. Це Кміту здивувало вкрай.

— А ти не боїшся? — спитав він.

— Кого?

— Мене, — сказав старий. — Не боїшся полишати наречену з таким парубком, як я?

— Я вам вірю, учителю, — ще дужче знітився Кирик.

Довелося розповісти, яка лиха пригода спіткала Христуся.

Кміта слухав з цікавістю. Кирик не хвалився, як він знищив драпіжників, але старий запитав:

— Як ти завалив того здоровила?

— На нього впав камінь з неба.

— Непогано, — сказав Кміта. — Але я зробив би інакше.

— Як?

— Там стояло шкіряне цебро, з якого татари напувають коней. Треба було надіти його бусурменові на голову, прорізати дірку навпроти рота й допитати прискіпливіше. А ти, Кириле, кудись дуже поспішав, еге? Куди?

Жаби попритихали в саджавці, здувши свої білі міхурі, й наставили вуха на Кирика: еге, куди ти, хлопче, поспішав, скажи, будь ласка?

Христуся знов спалахнула маковим цвітом.

— До вас, учителю, — незворушно відповів Кирик.

— До мене! — насмішкувато мовив Кміта. — Так я тобі й повірив. А тепер мусиш знов гнати на Гордашівку, щоб там не журилися. Катай!

Кирикові здалося, що старий хоче чимшвидше його здихатися, аби лишитися вдвох із Христусею.

— Може, дасте хоч води напитися?

— От ти відразу сердишся, — Кміта витяг з рота люлечку й сплюнув. — Хіба я дурне кажу? Он повчися у них.

Старий показав на Гервасія з червоним огирем, які вже розлякали жаб і так цмулили з саджавки воду, що було видно, як вона осідає в берегах.

— Добре, ходімо до хати, — пом'якшав Кміта.

У сінях на кабиці вже допікалася тлуста дрофа, у казаночку впрівала квасоля, і Кирик здогадався, що Кміта гостей виглядав, він їх почув за багато верст. У Великому Лузі, де наближення людини звіддала вгадує звірина,птаство і всяке водяне створіння, тривога пробігає над плавнями й островами швидше за вітер, і Кміта, який знав Великий Луг, як власну долоню, уловлював його порухи й хвилювання від краю до краю.

Кирикові любо було згадати, як вони з Гирею і Костогризом проходили тут веселу Кмітину науку, як одного разу хотіли посміятися з учителя і вкинули йому в чобіт вужа, а старий дістав з чобота не вужа, а нагайку, і так нею похрестив збитошників, що вони довго чухали шаровари. Кміта часом був нещадний до своїх учнів, тижнями не давав їм ні їсти, ні пити, а потім до-

зволяв житися лише тим, що вони вполюють голіруч, і Кирик, Гиря та Костогриз швидко навчилися ловити руками не лише рибу, а й диких качок, гусей, припутнів, стрепетів чи ось таких дроф, котрі начебто й неповороткі, а проте збіса полохливі й оглядисті. А яким капосним було випробування морозом! Кміта вигонив їх у чому мати народила на лютий скипень, дозволяючи бігати лише на одній нозі або на руках та розтиратися снігом, щоб не залякнути на кізак. Часом він заганяв їх в ополонку, і ти мусив випірнути в іншому місці, пробивши лід головою. Усі ці вправи старий лагідно називав «соминий вус», «вовча п'ятка», «комариний ніс», «соколине око» чи «лисячий хвіст».

Ну ось тобі, маєш: Кміта ще не заходив до хати, а на столі біля сулійки з ожинівкою стояли три поставці — вгадав старий знатник, що двоє людей їдуть до нього, — призволяйтеся з дороги! — і навіть Христуся пийнула тої ожинівки, що лоскотала серце (Кирик із Гирею і Костогризом називали цю ожинівку, вистояну на м'яті, кмітівкою), а підрум'янена дрофа після їхньої буйної ніченьки була така ласа, що Кирик одразу відірвав ціле стегно, у нього залящало за вухами, й коли Кміта запитав, чи надовго він залишає у нього Христуся, Кирик з напханим ротом сказав:

— М-ня!

— Ого! — здивувався старий. — А як там Гиря і Костогриз? Вони теж стали бабовалами?

— М-м-м, — відповів Кирик.

— Ну й хвала Богові! Бо той, хто прилипає до жінки, рано чи пізно робиться гніздюком¹.

¹ Або ще сидні. Козаки, що жили не на Січі й займалися господарством.

— Ням, — сказав Кирик.

— Не бреши, — заперечив Кміта. — Я знаю, що кажу.

— Им-ко? — спитав Кирик, перемелюючи зубами дроф'яче крило.

— Сірко? Сірко живе третє життя, він уміє і так, і с'як. Але скільки разів він бачив свою Настю? Прикинь. Ото скільки дітей у нього, стільки разів і бачив, — єхидно реготнув Кміта.

Христуся зіщулилася від того сміху й так жалісно подивилася на Кирика, що він не посоромився сказати при Кміті:

— Му-м-бл!

— Любить він! — перекривив його старий. — А ти хоч знаєш, що таке любов?

— И-о, — сказав Кирик.

— Диво? Яке?

Кирик дожував крило, проковтнув, запив його поставцем ожинівки і сказав:

— Диво воскресіння. Те, з якого народиться ще один Кирило Лупиніс. І це буде його і моє третє життя.

Увечері він ніжно попрощався з Христусею, вклонився учителю, сів на Гервасія й погнав на Гордашівку.

2

Кирик з отцем Петром тільки-но вибрюхалися з очеретів на острів, як назустріч їм виїхав козак на цибатому коні. Кирикові це не сподобалося. Кміта казав, що більше нікого тут не прийматиме. А як же Христуся?

Козак зупинився кроків за п'ятдесят.

— Хто такі? — спитав басом.

— Свої! — відповів Кирик.

— Чим доведеш?

— А чим тобі треба?

— Подумай своєю макітрою!

Він, сучий син, збиткувався.

Кирик узявся за пістоль, хотів було збити з нахаби шапку разом із пихою, але передумав.

— Шаблею! — сказав він.

— Тоді виходь сам на сам!

Кирик вихопив з піхов шаблю і підстрожив Гервасія.

Ієромонах перехрестився. Він уже бачив не раз, як такі забави між козаками закінчувалися кров'ю, а іноді й смертю. Спершу заводії ніби граються, хто кого, а тоді, як розпалять себе, впадають у сказ і рука чинить те, про що голова не думає.

— Припиніть! — крикнув отець Петро, підганяючи ближче коня. — Нині не час для розваг, шляк би вас трафив!

Та їхні шаблі вже схрестилися.

«За дівку сі б'ють когути, — подумав ієромонах. — Не розборониш».

Але ж билися так, що любо було дивитися. З такими вивертами та хитрими штуками, як уміють лише пластуни-галдовники, коли шабля гуляє з руки в руку, а часом її зовсім не видно, тільки брязкіт стрясає повітря, і коні під козаками не гуцають, а бісові душі, танцюють, ще й бадьорять своїх вершників закличним іржанням, вишкірюють зуби, теж готові кусатися й битися до кінця.

Кирик прецінь був удатнішим шаблюківцем, він химерно крутнувся в сідлі й зробив те, що хотів, — косовим змахом шаблі таки збив зухвальцеві шапку, дивно, що не стесав її разом з макітрою. Смушева

бирка, майнувши карміновим шликом, злетіла чисто, на тім її козака навіть уцілів оселедець, що в'юнко розвіявся вгору над поголеною головою, наче піднятий вихором. Мабуть, саме в тому оселедцеві-вихорі ховалася сила галдовника, бо Кирикова шабля враз повисла в зів'ялій руці і він, схитнувшись, посунувся із сідла, впав на землю, й отець Петро побачив, як по волі склепилися його повіки.

Така нагла непритома вразила не тільки ієромонаха, а й козака з вихором на голові, — він, спантеличений, зіскочив з коня, нахилився над Кириком і, не побачивши на ньому ні рани, ні знаку від шаблі, раптом припав губами до Кирикового рота, щоб вдихнути в нього життя, як це роблять із потопельниками, вішальниками або тими, кого вдарило сонце чи блискавка.

Отець Петро почав шептати молитву до козацької матері Богородиці, яка часто рятувала запорожців на землі, на воді, у вогні, захищала від усякої напасті, і минуло чимало часу, поки ієромонах розгледів таку содомію, що його самого ледве не трафив шляк. Він побачив, що Кирик, окаянный, теж припадав губами до рота галдовника, себто вони цілувалися на очах у нього, січового ієромонаха, привезеного сюди для особливого чину.

Але ж і сам Кирик, їдучи на Жаб'ячий острів, не знав, що химородник Кміта знічев'я навчить Христусю вояцьких хитрощів, зробить із неї козака, а Христуся не лише зодягне шаровари і шлик, а й постриже-поголить своє довге волосся, лишивши на голові в'юнкий оселедець-вихор. Навіть Кирик не впізнав її звіддалік і, тільки зійшовшись у герці, розгледів Христусю очима і серцем, хоч вона змінила подобу та голос. Упізнав він і жеребця червоної масті. А що трохи погрався з Хрис-

тусею на шаблях, то тільки для того, щоб побачити, чого навчив її Кміта.

Отець Петро не належав до тих ясновидців, які бачать крізь шаровари, і Кирикові довелося ще довго йому пояснювати, хто цей козак, з яким він цілувався, а коли в голові ієромонаха нарешті розвиднилося, він запитав у Христуся ображено:

— І ти його любиш?

— Кого? — спитала Христуся.

Ієромонах пустив очі під лоба.

— Цього урвителя, кого ж іще!

— Ненавиджу, — сказала Христуся.

— Я сі дивую вам, — знизав плечима ієромонах. — Ну, ще є час троха подумати.

— Про що? — спитала вона.

— З тобою говорить священник, — сказав Кирик. — Будь чемною.

— Священник? — здивувалася Христуся, бо отець Петро був зодягнутий по-козацькому.

— Я привіз тобі хустку покрити коси, а ти їх відрізула¹, — з прикрістю мовив Кирик. — І що ж тепер нам робити, отче?

— Сповідь покаже, — відповів ієромонах.

Вони втрюх під'їхали до Кмітиної хатини. Старий сидів на призьбі й посмоксував конопляну люлечку. Біля нього стояв кадїбець із квасолею.

— Учителю, — сказав Кирик. — Я приїхав з отцем Петром, щоб він обвінчав нас із Христусею.

— А вона згодна? — чудно спитав Кміта. — Подивися, якою вона стала. Чи потрібен їй шлюб?

— А ви як думаєте?

¹ Покрити коси, тобто взяти шлюб.

— Думаюю, що кохання, як і дурість, не приховаєш, — сказав Кміта.

— Отче! — звернувся Кирик до ієромонаха. — Чи можу я взяти шлюб з дівчиною, яка стала козаком?

— Козачкою, — виправив його Кміта. — Козачкою, яка варта десятих козаків. Ти ще в цьому переконаєшся. Знаєш, чим жінка сильніша за чоловіка?

— Чим же?

— Таких козирів у неї аж три.

— Ого! Вперше від вас чую, — здивувався Кирик. — І які ж вони, ці козири?

Кміта подивився на отця Петра, котрий дістав із дорожнього мішечка Євангеліє, ризу, епитрахиль, свічки, чашу зі святими дарами й, переминаючись із ноги на ногу, чекав моменту, щоби вставити своє слово.

— Кажіть, панотче! — чемно звернувся до нього Кміта.

— Де би я міг висповідати наречену? — спитав отець Петро.

— Ідіть до хати. Там на скрині розкладетеся.

Коли ієромонах забрав Христусю до хати, Кміта сказав:

— Сила жінки у тому, що вона чоловіка переінакшить, а він її ні.

— Чого це?

— Така заклята порода. Тут-таки і її друга перевага. Жінка дужча в чаклунстві. У кожному селі є чарівниця, та рідко в якому є чародій.

— А третій? — спитав Кирик. — Ви казали про три козири жінки.

— Третій? — Кміта витяг люлечку з рота і плюнув через ліве плече. — У тому-то й річ, що третього ніхто не знає.

— Навіть ви, учителю?

— Навіть я, Кирику. Якби знав, то був би колись оженився. І спробував би все зробити по-своєму. Але як можна боротися з тим, чого ти не знаєш, га?

Тут раптом вибіг із хати ієромонах, спалахнув проти сонця срібними ризами й закричав до неба й до Кирика:

— Наречена готова!

3

Отець Петро відбув чин вінчання коротко, як те дозволяли умовини поза храмом — з одним свідком Кмітою, в якого попід ребрами билося два серця, без шлюбних обручок, бо святе таїнство не вимагало окільцювання людей. Усе решта було згідно з Божою волею.

Престол отець Петро облаштував на старій мальованій скрині, де перед тим сповідав Христуся, а тепер вони стояли тут удвох із Кириком, тримаючи в руках запалені свічі, — обоє такі просвітлені, що навіть зачерствілий Кміта не міг відірвати від молодят зволожених очей, хоча Христуся була вже у довгій сорочці, корсетці і плахті, а розпушений оселедець покривав усю її голову.

— Чи згідний ти, Кириле, узяти собі за жінку Христу, яку видиш перед собою? — запитав ієромонах у Кирика.

— Так, отче.

— Чи згідна ти, Христе, узяти собі за мужа Кирила, який стоїть оце перед тобою?

Христуся зашарілася, самоцвітні маки спалахнули на її щоках. Вона трохи помовчала, сором'язливо опустивши голову, й тихо-тихесенько мовила:

— Згідна.

Отець Петро промовляв, як по писаному, й лише раз спіткнувся, коли заговорив про перетворення Ісусом води на вино. Тут старий Кміта підморгнув до Кирика і сказав чи, радше, воно само сприснуло з його язика:

— Ну, це ми теж уміємо!

Пломінець свічки застрибав у Кириковій руці, мов під вітром, а ієромонах з осудом подивився на старого.

— Що вмієте? — прикро спитав він.

— Нічого, — схаменувся Кміта й потупив очі.

— Так отож, — сказав отець Петро і запросив наречених до спільної участі у святій євхаристії.

Спершу Кирик, потім Христуся випили вина з однієї чаші, і то вже було доконечне єднання їхніх душ і тіл, хай би там що не казав старий химородник Кміта, який ніколи не був у Галілейській Кані, де на весіллі Ісус учинив своє перше чудо.

Але Кміта за душею лихого не мав, після завершення святого таїнства, коли Христуся була вже в хустині, він змахнув щиру сльозу й промовив:

— Ех! Якби оце Кирило Лупиніс встав та побачив!

— Він бачить, — сказав отець Петро і звернувся до молодих із напутнім словом, щоб вони навпіл ділили радість та горе, й саме тоді на столі сталося чудо — там невідь-звідки з'явилася ожинава кмітівка, солонина із хроном, вуджений огар, завітчаний чебером¹, в'ялений сом, у якого жир стікав аж по вусах, яйця, схожі на курячі, але поцятковані брунатною крапкою, і величезна миска з червоними, завбільшки по лікоть, раками.

¹ Рослина, сучасна назва якої поки що не встановлена. Можливо, чебрець.

Ієромонах вражено дивився на те диво весільної трапези, і, коли просив у Бога благословення на їжу й питво, в його очах було більше остраху, ніж здивування. Зате Кирик не бачив у тому жодного дива і після поставця ожинівки накинувся на огаря, аж залящало за вухами.

— То це ти тепер забереш у мене Христусю? — спитав Кміта.

— М-м-м, — відповів Кирик із повним ротом.

— Побуде ще трохи в мене? — зрадів старий.

— Мн-н.

— Це добре. Бо ми багато чого ще не встигли. А коли приїдеш по неї?

— Км-м-м.

— Я так і знав, — сказав Кміта.

Розділ XIV,

у якому запорожці відпускають послів до Москви, царевичу сідлають трьох коней із двома пістолями на кожному, а воєвода Ромодановський виносить суворий присуд Сіркові

1

Вранці кошовий знов закликав до себе старшин, курінних та послів і повідомив Чадуєву й Щоголеву, що запорожці вирішили відпустити їх додому. Чадуєв замість того, щоб уклонитися Сіркові й усьому товариству в ноги, раптом надув щоки: вони ж прийшли на Січ забрати самозванця, а не поговорити й вернутися до Москви без нього. Щоголев, почувши, що їх відпускають, ожив, збадьорився і теж заспівав старої: ми ж, мовляв, по ошуканця прийшли, а не відсиджуватися під арештом у грецькій хаті.

— Про царевича забудьте, — сказав Сірко. — Якщо не хочете накликати лиха, то їдьте з Богом і більше нікому не кажіть, чого ви тут з'явилися. Бо з вами ще поїдуть і наші люди.

Запорожці вирішили разом із Чадуєвим та Щоголевим відпровадити до Москви і своїх посланців, аби вони розповіли государеві з перших вуст усю правду про царевича, а не ті брехні, що розпускають бояри. Симеон Олексійович також напише листа до батенька,

запорожці напишуть свого, і тоді нехай цар сам скаже козакам, як їм бути, а вони повернуться на Січ і перекажуть його волю всьому товариству.

— А вашим розумом ми жити не будемо, — сказав Сірко. — Ми свій маємо.

Наступного дня було скликано козацьку раду, куди московських послів не допустили. Писар Яковина зачитав листи, писані до царя Олексія Михайловича від усього низового товариства та окремо від царевича Симеона. Такі ж листи було написано й до гетьмана Самойловича, щоб потім хитрий попович не казав, що хтось водив його за носа і він нічого не знав.

По тому запорожці обрали посланців, які поїдуть до царя разом із москвинами, — підписаря Перепелицю та значних військових товаришів Процика Золотаря й Трохима Троцького. І тільки після цього покликали Чадуєва й Щоголева в курінь до Сірка й сказали, що можна вирушати в дорогу. Козаки навіть нагодували послів та їхніх ратних людей, аби їм веселіше їхалося. Але й тут вийшла затримка. Відїхавши зо три версти від Січі, Чадуєв і Щоголев зогляділися, що вслід за ними не їдуть запорозькі посланці, як було домовлено. Посли вже чекали на якусь нову каверзу від козаків, але обійшлося.

Невдовзі Перепелиця, Процик і Троцький наздогнали їх, щоправда, з чудними новинами. Вони сказали, що їдуть без листа царевича, бо той в останню хвилину розгнівався: чому кошовий і запорожці не дозволили йому попрощатися з послами, адже він хотів не лише з ними побачитися, але й провести в дорогу? У гніві царевич пошматував свого листа.

Чадуєв і Щоголев зметикували, що тут щось не те. Запорозькі посланці, швидше за все, заховали того

листа, щоб, уловивши слухний момент, вручити його цареві, інакше бояри зроблять так, аби лист до государя не потрапив. І чому вони затрималися в Січі? Що тут іще за хитрість?

Відповідь Перепелиці, Процика й Троцького приголомшила послів. Виявляється, кальніболотські гайдамаки Іваник, Тхорик і Вовкотруб осідлали для царевича трьох коней із двома пістолями на кожному¹, аби він таки наздогнав послів і попрощався з ними, як личить зневаженому царевичу. Страшно подумати, що то було б за прощання. Лише завдяки Сіркові вдалося зупинити кровопролиття.

Приостроживши коней, вони рушили далі, але Чадуєв зі Щоголевим весь час оглядалися, чи не наздоганяють їх гайдамаки. І не даремно. Невдовзі далеко в степу позад них з'явилися три чорні цятки. Вони дедалі більшали, і незабаром стало зрозуміло, що до них зближаються три вершники. Сотник Чадуєв спершу хотів подати команду «В галоп!», та, спохопившись, що біля нього десяток ратних людей, наказав спішитися й зайняти оборону. Ратні люди позіскакували з коней і залягли, тримаючи наготові мушкети й запалені гноти.

Коли вершники вже були зовсім близько й мала пролунати команда «Агонь!», сотник Чадуєв в останню мить упізнав гетьманського осавула Черняченка-Чорного. Поруч з ним гуцали його джура Гурко Наливайченко та давній приятель послів Карпо Вишенька. Усі троє поверталися до свого гетьмана Самойловича.

¹ Так у документі, хоча тут не зовсім зрозуміло, як це — пістолі на конях? Напевно, з царевичем поривалися поїхати і двоє кальніболотських гайдамаків.

2

На зворотному шляху московські посли обминули містечка Келеберду й Кишеньку, хоча їхали вони понад Дніпром і Ворсклою. Спочити та погодувати коней зупинилися в Кобеляках, де за земляними валами стояла мурована фортеця. Тут обійшлося без лихих пригод, козаки кобеляцької сотні Полтавського полку навіть почастивали подорожніх юшкою з пузатих, переповнених кашкою карасів. Риболовля в нерест була заборонена, але осавул Черняченко-Чорний сказав, що карася ловити не гріх, бо його розвелось стільки, що вже задихаються річки.

Справді-бо, Ворскла, посмугована білою піною, знемагала від нерестових гульбищ. Чадуєв і Щоголев, смакуючи гарячою юшкою під ласкавим квітневим сонечком, разом подумали, що жити на світі гарно, особливо ж після того пекла, яке вони перетерпіли на Січі.

— Студно менє пред тобой, Васілій, — сказав розчулений Семен Щоголев. — Поклябнувся маленько, одпуц. Слова государєва не брусні¹.

— Тому глаз вон, кто давішнее помяня, — поблажливо відповів сотник Чадуєв. — Чай я не брат твой, поді?²

Із Кобеляків вони подалися прямо на Переяслав, де московських послів уже виглядав сам гетьман Самойлович. Він зустрів їх із розпростертими обіймами і пообіцяв, що зухвалий глум та ослушенство запорожців відгикнеться їм неминучою карою.

¹ Соромно мені перед тобою, Василю. Похитнувся я трохи, даруй (*москов.*). Словосполучення «слово государеве» в ті часи серед москвинів означало «донос». Очевидно, Щоголев просить Чадуєва, аби той не доносив на нього.

² Хай тому, хто згадує давнє, видеруть око. Хіба ж я не брат твій? (*москов.*)

У Переяславі сотник з піддячим відчули ще більшу полегшу, адже саме в цьому місті малороси на чолі з їхнім вождем Богданом Хмельницьким присягали на вірність Москві. Тому посла насамперед зажадали, аби їх провели до Свято-Успенського собору, де відбувалося це присягання. Вони, сотник Чадуєв і піддячий Щоголев, хочуть помолитися та скласти подяку Богові за те, що вирвав їх із пазурів харцизників-запорожців. Тих гультаїв, котрі двадцять літ тому відмовилися присягати московському цареві.

Гетьман Самойлович, знітившись, запропонував послам помолитися в Покровській церкві. Чому ж не в Успенській? — не зрозуміли його москвини. Зніяковівши ще дужче, гетьман сказав, що Свято-Успенський храм згорів невдовзі по тому, як відбулася Переяславська рада. Тоді вже й сотник Чадуєв та піддячий Щоголев почулися ніяково, бо після тої ради скоїлося чимало лиховісних пригод. Узяти хоча б і головного царського посла боярина Василя Бутурліна, як виявилось згодом, великого здирника і хабарника. Ще по дорозі до Переяслава його почали переслідувати підозрілі невдачі. Ні сіло ні впало з гетьманської булави, яку цар Олексій Михайлович передав Хмельницькому разом із грамотою, хоругвою та шапкою, щезли найбільші коштовні камені. Поки замість них вставляли нові, чи не фальшиві, десь поділася й шапка з дорожезною золотою брошкою, всіяною перлами і самоцвітами. Хто її поцупив — невідомо, хоча підозра падала й на самого боярина Бутурліна. Але тоді посол Бутурлін ще був у царській милості, йому багато чого прощалося за наполегливість у переговорах із малоросами. Непохитним він був і в Успенському храмі, коли гетьман Хмельницький та його старшини раптом зажадали, аби Бутурлін також

присягнув від імені царя Олексія Михайловича на вірність Гетьманщині. Боярин, криво всміхнувшись на таку простоту, пояснив гетьманові, що московський цар своїм підданим не присягає. А якщо тут є маловіри, то вони мусять затямити істину: царське слово перемінним не буває. І навіть найменший сумнів у правдивості государевого слова заслуговує суворого осуду.

За таку стійку та мудру дипломатію Олексій Михайлович пожалував бояринові Бутурліну розкішну шубу з соболями на оксамиті, окремо чотири сороки¹ соболів, золотий кубок та сто п'ятдесят рублів на додачу до його платні. На зниклі камінці з гетьманської булави і вкрадену шапку цар поки що заплющив очі. Але, на відміну від неперемінного слова царя, мінливими були його милість і гнів. Уже через рік, коли боярин Бутурлін на чолі московського війська пішов разом із Хмельницьким супроти ляхів, хабар² повернувся до нього озаддям. Невдала облога Львова і недолугий похід на Тернопіль розлютили Олексія Михайловича вкрай. Дізнавшись, що сучий син Васька Бутурлін брав посули³ з мешканців міст за «щадящу осаду» та займався крутійством з військовою казною, государ швидко згадав і щезлі камінчики на булаві для Хмельницького, і вкрадену шапку. Він негайно викликав боярина до Москви. Відчуваючи, що цього разу замість щедрого жалування йому відрубують голову, Бутурлін ще в дорозі випив хмільного меду, приправленого скупюю дрібкою миш'яку. Навіть для самогубства жмикрут пошкодував достатньої дози отрути і через таку заощадливість дуже довго корчився в судамах, аж поки

¹ Чотири сороки — за тодішніми мірками чотири рази по сорок.

² Слово «хабар» на той час у москвинів означало «удача».

³ Хабарі.

захлинувся блювотиною. Не пішло йому на користь приєднання Гетьманщини.

Може, й Хмельницького отруїли невдовзі по тому братанню? — думали московські послы, б'ючи поклони в Покровській церкві.

Услід за гетьманом Богданом вони не могли не згадати і самозванця Тимошку Анкудінова, авантюриста, якого колись пригрів біля себе Богдан Хмельницький. Більшого пройдисвіта світ не знав. Урядник московських приказів, піддячий, він наробив стільки боргів та афер, що мусив тікати з Московії. Замітаючи сліди, Тимошка Анкудінов спалив свій дім разом із рідною жінкою Акуліною, яка необачно пригрозила вивести його на чисту воду. Аферист, обійшовши брехнею весь світ, із православного перекинувся на католика, потім був протестантом, мусульманином, іудеєм, хоча достеменно невідомо, за якої саме віри він погодився на обряд обрізання. Видаючи себе за царевича Івана, сина московського царя Василя IV Шуйського, шахрай з неймовірною легкістю входив у довіру королівських дворів, найвищих державних сановників і самого турецького султана. Був-бо неперевершеним златоустом, лицедієм і віршописцем. У Трансільванії князь Ракоці доручив Лжеівану домовлятися з Богданом Хмельницьким щодо військового союзу супроти Польщі. Так Тимошка Анкудінов прибився до гетьмана, який швидко розкусив ошуканця, але вирішив якомога довше потримати його біля себе. У Москві дізналися, де пробуває самозванець, і цар Олексій Михайлович звернувся до Богдана Хмельницького з вимогою видати злочинця. Гетьман, хоч і шукав прихильності государя, несподівано знехтував його волею. Ті, хто зичив Московії смуту й занепаду, завжди хапалися за самозванців, як за месій. Мав тут свої міркування

й Хмельницький, проте Лжеіван як прийшов, так і щез, опинившись аж у Голштинії. Та його й там вистежили московські шпиги. Голштинський герцог врешті-решт видав Тимошку Анкудінова Москві, і його стратили так, як страчували всіх самозванців, — четвертували.

І хай Чадуєв та Щоголев поки що впіймали на Запорозжі облизня, вони були впевнені: така ж люта смерть чигає і на самозванця Симеона. Молячись у Покровській церкві, вони просили Бога, щоб це сталося якомога швидше.

У храмі враз потемніло. Чи не всю пройму дверей затулила огрядна постать у чорній киреї.

— Вас кличе до себе князь Григорій Ромодановський! — звідомив осавул Черняченко-Чорний.

3

Посли знали, що князь, боярин і воєвода Ромодановський верховодив над усім Лівобережжям. Від нього найбільше залежало, хто тут стане гетьманом, а кому скрутять в'язи. З волі Ромодановського булаву брали Івашка Брюховецький, Демко Многогрішний і теперішній гетьман Іван Самойлович. У значніших містах по сей бік Дніпра князь мав надійно облаштовані пристановища, тримав свій осідок і в Переяславі. До цього міста двадцять літ тому, ще молодим, він приходив у складі посольства Бутурліна, брав не останню участь у Переяславській раді. Тому князь це місто любив, на відміну від Конотопа, де через п'ять літ після приєднання Гетьманщини до Московії Ромодановський зазнав найбільшої ганьби — його військо вкупі зі 150-тисячною раттю під командою князя Трубецького розтрощив гетьман-відступник Виговський.

Була в тому певна провина й воєводи Ромодановського. Вступивши до Конотопа, він побачив хресну ходу жителів міста на чолі з духовенством, яке попросило воєводу не чинити розбою. Ромодановський, як вірний православний, теж помолився разом із конотопцями, та, осінивши себе хресним знаменням, сказав, що війсьсько треба винагородити за тяжкий похід, а винуватця Бог знайде. Москвини так поглумилися з міста грабунками й гвалтом, як не глумилася жодна орда. Щоправда, Бог знайшов винуватців.

Щоголев і Чадуєв заходили до світлиці Ромодановського теж не без остраху: ану як воєвода вибухне гнівом через те, що вони повернулися з Січі ні з чим? Не зуміли, кривоязикі, переконати Сірка й запорожців, яку вони гадину пригріли в своєму Коші. Сотник і піддячий добре знали гарячковиту натуру Ромодановського, на якого часто нападав сказ. Хоча обличчям цей дебелий, статурний полководець скидався на перестарілого малюка, що досі ссе мамину цицьку: кругленькі рожеві щоки, губки зав'язані бантиком, маленьке підборіддя випнуте дулькою.

Правобіч від воєводи сидів в обтягнутому парчею кріслі Іван Самойлович, напустивши під брови і вуса похмурі тіні. Але їхня злість, як виявилось, була не супроти послів. Вони обоє розуміли, що справа тут зовсім не в хисті Чадуєва й Щоголева. Бестії запорожці вирішили показати Москві свій гонор, усю широчінь козацької вольниці. І якби ж тільки це! Швидше за все, Сірко затіяв якусь небезпечну гру. Своє нутро кошовий давно показав презирством до переяславської угоди, тому Ромодановський йому ніколи не вірив і зробив усе, щоб Сірко не став гетьманом. Князь пішов на відвертий підступ (хай винуватця шукає Бог) і, зама-

нивши кошового в пастку, наказав схопити його та спровадити до Москви. Він був певен, що Сірко, незважаючи на славні перемоги над мусульманами, давно заслужив, щоб його згноїти в Сибіру, а ще ліпше — відрубати голову й назавжди забути, що такий був. Щоб ні сліду, ні знаку.

Князь підозрював, що Сіркова опіка над самозванцем — це ще й помста його за Сибір. Зловтішна відплата. І якби ж тільки це... Якби ж...

Ромодановський, показавши послам, аби сіли на лаву попід стіною, попросив розповісти про все, що вони бачили й чули на Січі. Чадуєв і Щоголев, доповнюючи один одного, були чесними, як на сповіді.

Князь їх слухав дуже уважно, зав'язавши на бантик мокрі рожеві губи. Гетьман Самойлович лише крутив головою, аж хрустіло у шії.

Посли не шкодували слів, оповідаючи про свої поневіряння на Запорозжжі, де їхнє життя постійно висіло на волосині. Голодні, холодні, вони жили там «купя свет». Сотник і піддячий порадували гетьмана Самойловича, що ті сорок карбованців, які вони позичили в нього на купівлю коней, пішли на скупі харчі — помиї та всілякі недоїдки, а також на відкуп від козаків, котрі постійно заходили в грецьку хату, щоб їх убити, а як ні — то давайте ефимку. Спершу ефимку, тоді два, тоді три. Це не Січ, а демонське тирло, — нарікали Чадуєв і Щоголев, — там у комині чути людські голоси, там якийсь чоловік літав, як той птах, а птах, навпаки, сидів на грецькій хаті — точнісінький тобі чоловік. Це якісь упирі, а не люди, не бояться вони ні чуми, ні царя, ні третього болота. На одне слово «самозванець» козаки здійсмають таку бучу, що готові перетерти тебе на мак. І Чадуєв та Щоголев один поперед одного стали жалітися, як їх

хотіли повісити, втопити, спалити в смоляній бочці, пошаткувати на капусту.

— Опас нам бил смертний, пакель не ослобонілись, — сказали вони. — А ти уж, гетман, за должок не серчай¹.

— Не чьол я таво², — догідливо мовив Самойлович по-їхньому.

— За нами не увядаєт. Одулеєм твою деньгу³.

— Мекаю⁴, — заспокоїв їх гетьман.

— Не волинтьє! — раптом спаленів Ромодановський. — Ви царевича... тобішь самозванца, плута едакаво, зрелі?⁵

Посли зіщулилися, але сказали так, як уже звикли казати: мовляв, цар послав їх не дивитися на самозванця, а забрати його в Москву.

Щоголеву закралася думка, що Ромодановського теж точить черв'як: чи не справжній царевич прибився на Січ?

Князь звівся з крісла, підійшов до вікна, заклавши за спину пухкі руки. Він довго дивився у вікно, туди, де на сторожовій башті біля в'їзної брами стояв чорногуз. Точнісінько як чоловік, подумав князь. На башточці у птаха не було ні гнізда, ні прихистку, а він сів на її дах, мовби спочити, й зирив довкола цікавим оком. Вивідувач. Треба буде нагнати з пищалі.

Згадавши за пищаль, Ромодановський відійшов од вікна і з підозрою глянув на Чадуєва. Він запитав, як же так вийшло, що сотник стріляв у самозванця й не бачив

¹ Загроза смертна висіла над нами, поки не звільнилися. А ти, вуж гетьман, за борг не дивися на нас сірком (москов.).

² Я того не рахую (москов.).

³ За нами не пропаде. Дулю побачиш, а не свої гроші (москов.).

⁴ Розумію (москов.).

⁵ Не тягніть. Ви царевича, чи пак самозванця, заплутаного, бачили? (москов.)

його? Чадуєв відповів, що тоді було темно і він бачив лише силует самозванця, який погрожував послам шаблею. Сотник був би його застрелив, раз і назавжди покінчивши з ошуканцем, але саме тоді сталося неймовірне — в повітрі пролетів чоловік, ухопив лиходія за попереk і зчезнув разом із ним невідомо куди.

Князь склав рожеві вологі губки в куряче гузно й зацмокав, наче просив цицьки.

— Відьмаки, — сказав уже по-своєму Самойлович. — Серед запорожців завжди водилися ось такі характерники, що заморочували й найсвітліші голови.

Ромодановський пропустив гетьманові слова повз вуха. Він ще з більшою підозрою зиркнув на Чадуєва й поцікавився, де та пищаль, з якої сотник стріляв у самозванця. Той закліпав очима й сказав, що пищаль тепер у Сірка. А коштувала вона вісім карбованців.

Втратити власну зброю живим було великою ганьбою для стрілецького сотника, але Ромодановського зараз непокоїло інше. Він би пожертвував не тільки пищаллю, аби лиш глянути хоч одним оком на молодика, який називав себе сином царя Олексія Михайловича. Ще не було жодної людини, котра бачила зблизька і государя, і Симеона. Хоча... один такий чоловік був. Сірко. Заклятий ворог не лише Москви, але й ненависник самого князя. І що тепер у кошового на думці — не вгадає ніхто. Та немає такого гріха, на який би не відважився воєвода Ромодановський заради блага Московії. А винуватця хай шукає Бог, то його клопіт.

Однак спершу він запитав у Самойловича, що той мислить про наміри Сірка й запорожців.

— Якщо бестії вірять у царевича, як поганці в Дажбога, — сказав гетьман, — то вони не віддадуть самозванця нізащо. З Січі його ніяк не видряпаєш. У когось

непохитне слово, у когось мета, а в козаків непохитна віра. А що в голові у Сірка — знає лише Сірко.

Гетьманова відповідь з якимось недобрим натяком не сподобалася князеві. Його знудило, аж закрутило в животі — припекло до захожої ями¹. Тому він швиденько сів у крісло і, посукавши ногами, вирішив довго не розводитися.

— Всяка беда завсе ізбивна, — сказав Ромодановський. — Аще в целі спасенія, то все средства... Как там дальше, ясновельможний Іванушка?

Він насмішкувато глипнув на Івана Самойловича, відплативши йому «Іванушкою» за недобрый натяк. Гетьман шпильку впіймав, але відповів з гідністю:

— *Finis sanctificat media*. — Він-бо теж навчався в Київській академії.

Князь, скривившись, попросовив не говорити французькою, з нього досить малоросійського наріччя, в якому теж дідько ногу вломить. Самойлович пояснив, що це не французька, а латина: мета виправдовує засоби.

От-от, саме так. Ромодановський сказав, що з кошовим Сірком нема чого панькатися: якщо той повстав проти самого царя, то його треба скрутити в баранячий ріг. А як це зробити — князь бачить єдиний шлях. І тут особлива місія знову лягає на Чадуєва й Щоголева.

Посли зморщили носи, але не від того, що їх налякало чергове доручення. Заворушив вусами і Самойлович — хтось спідтишка зіпсував повітря.

— Не бздеть! — сказав Ромодановський. — Отзде вам інтіть к царю без зазора².

¹ Нужник.

² Не бійтеся! Звідси ви підете до царя не осоромлені (*москов.*).

Він підвівся з крісла й, дрібно перебираючи ногами, пішов до дверей. Попросив, щоб його почекали, поки він «напужаєт клювача»¹ і зараз повернеться. Князя не було довгенько, всі здогадалися, що він побіг до захожої ями.

Раптом надворі гримнув постріл. Сотник, піддячий і гетьман злякано презирнулися: який ще клювач? Де він тут узявся? Але князь не вбив чорногуза, щоб не накликати лиха. Взявши в камардинера мушкета, він пострілом тільки сполохав птаха. Ці довгоногі кривд не прощають.

До покою князь зайшов твердою, широкою ступою. Рішенець його був нехитрим, але безжальним. Він доручив послам переконати Олексія Михайловича, щоб він прищемив розгнузданому Сіркові хвоста. А саме: прислав у Малоросію урядників з таким указом, щоб вони все майно кошового відписали на государя.

— Це Сірка не зупинить, — похитав важкою головою Самойлович.

Ромодановський подивився на гетьмана як на дурника й попросив його не перебивати. Затим сказав, що є засоби більш надійні: схопити в Мерефі Сіркову жінку Настю й привезти до Переяслава, а також забрати його дочок Галю й Марусю, зятів — двох Іванів, Сербина та Артемича, замкнути їх у фортеці й тримати доти, поки Сірко не віддасть самозванця. І саме життя Сірка та його зятів треба відписати на государя разом з їхніми житлами та всеньким майном. Нехай знає зрадливець, чий він слуга і підніжок. Нехай повзає на колінах та благає пощади.

Самойловича вразила обізнаність Ромодановського з усією родиною кошового. Навіть він, гетьман і давній

¹ Чорногуза.

недруг Сірка, не знав, як звуть його дочок чи обох зятів. Дивись, як цікаво: сам Іван і зяті його обидва Івани. Але Самойлович радів, що князь цупко взявся за всю сімейку; видно, давно сушив голову, як загнудати цього щасливця, котрий не знав жодних поразок у військових промислах і тому не боявся ні турка, ні ляха, ні навіть царя, з якого брав жалування на все Запорожжя, як данину. Дивом не вихопив, бестія, булаву з-під носа у Самойловича, спасибі князеві Ромодановському, що підставив плече. І тепер, підлещуючись до боярина-воєводи, Самойлович (теж-таки Іван) запитав навпрямки, не зважаючи на послів:

— А хіба слова самого воєводи Григорія Ромодановського тут не достатньо? Навіщо ж зволікати й дожидати царського указу, якщо все це можна зробити негайно?

Князь оцінив гетьманове зізнання в підлеглості йому, воєводі Ромодановському, але, поцмокавши бантиком-губками, відповів, що йому не потрібні Сіркові нарікання та скарги цареві. Вже раз було, коли кошового із його зятем Іваном Сербином та мурзою пов'язали свої, щоб спровадити до Москви, а винним зробили кого? Князя Ромодановського. Мовляв, він здихався Сірка, щоб заволодіти його майном. А гетьман же пам'ятає, що це було зовсім не так, — нагадав князь з уїдливою усмішкою, бо що-що, а Самойлович добре пам'ятав, як і завдяки кому він узяв булаву з усіма клейнодами.

І ще одну каверзу придумав Ромодановський для запорожців. Чадуєв і Щоголев повинні переконати царя, щоб він видав указ для гетьмана Самойловича, аби той перекрив хлібні шляхи на Січ. Щоб не пропускав нікого на Запорожжя ні з борошном, ні з будь-якими іншими харчовими припасами. Тоді й побачимо, якої заспівають запорожці разом зі своїм царевичем, чи пак самозванцем.

Самойлович, забігаючи поперед батька в пекло, сказав, що він уже зараз, не чекаючи указу, пошле свого хорунжого з товаришами в Переволочну на перевіз, де всілякий люд з харчами та різним крамом переправляється через Дніпро на правий берег до Запорожжя. Нехай там затримають перевози, а тим часом надійде і царський указ.

Застав дурного Богу молитися, — подумав князь. Але хай! Хай розбиває свого дурного лоба, не велика втрата. У Малоросії гетьманів не бракує — вибирай, який догідливіше затанцює під твою дудку.

— Алі я не право мерекаю?¹ — запопадливо спитав по-московському Самойлович.

— Ціхо! — Ромодановський звів догори вказівний перст і наставив до вікна вухо. — Нешта ватарба?²

Десь іздалеку долинав людський гомін. Він поволі наростав, і невдовзі Ромодановський зрозумів, що в середмісті галасує натовп.

Самойлович з того не здивувався і не стривожився. Він пояснив князеві, що в Переяславі ще від ранку почав збиратися майдан. Загалом стихійні майдани — річ неприємна, вони нагадують чорну раду, але нинішнє людське стовповисько безпечне. Багато запорожців та городових козаків зголосилися до Переяслава, щоб також їхати до царя. Так-так, вони хочуть їхати разом з Чадуєвим, Щоголеєвим та запорозькими посланцями Перепелицею, Троцьким і Проциком до Москви, аби почути царське слово на власні вуха. Бояться, щоб їх не обдурили. Вони кажуть, що коли козаків буде багато, то ніякі бояри їм не задурять голови.

¹ Чи я не правильно думаю? (москов.)

² Тихо! Якась веремія? (москов.)

Ромодановський розгублено дивився на Самойловича: і що ж тут доброго? Майдан є майдан, він завжди небезпечний. Будь-який натовп віщує бунт, лишень викреши іскру.

Та гетьман був іншої думки: він дозволить, аби це юрмисько вибрало з-поміж себе сотню козаків і хай собі їдуть до царя, якщо так закортіло. А потім, коли вони будуть у Москві, нехай государ накаже кількох відпустити додому, а всіх інших тримають в арешті під загрозою страти, аж поки запорожці не видадуть самозванця.

— Я право мєрекаю? — спитав Самойлович і, задоволений, теж стулив губи бантом, ніби для поцілунку.

— Ай да Іванушка, ай да сукін щень! — зацмокав князь Ромодановський. — Чай думним боярам до те далече поді!¹

— Аще в цілі спасенія, то все средства оправдани, — нагадав князеві його ж приказку Самойлович. Утішений похвалою князя, він навіть не образився за «Іванушку».

Ромодановський так не радів. Його рум'яне лице навіть поблідло.

Піддячому Щоголеву закралась непрохана думка, що про царєвого сина князь може знати більше, ніж будь-хто.

¹ Ну й Іванко, ну й сучий син! Либонь, думні бояри не такі жорстокі, як ти! (*москов.*)

Частина третя

Розділ ХІІ,

*у якому лихі події збігаються докупі, за-
порозькі посланці доповідають у Москві,
а государ, отримавши дивним чином листи
від кошового і царевича, заганяє Сірка
в безвихідь*

1

Випровадивши московських послів, Сірко вже наступного дня відрядив суддю Білого з товаришами в Чигирин до гетьмана Дорошенка, аби залагодити підозри та непорозуміння, що вряди-годи виникали між ними. Зважаючи на тривожні часи, кошовий просив Петра Дорошенка триматися одностайності і згоди, щоб серед городових козаків та міст українських не було ніякої колотнечі чи братовбивства. Він засуджував Самойловича, котрий вовком дивився на Дорошенка й не пускав людей у Чигирин не тільки до гетьмана, а навіть провідати родичів, наче те славне місто стало йому чужиною. Виказуючи Дорошенкові свою приязнь, кошовий закликав його триматися цілості в обороні козацьких вольностей і не віддавати матір Україну під московську зверхність, бо йому, Сіркові, достеменно відомо, що царські посланики знову протоптують стежку до Чигириня.

Дорошенко зрозумів, що Сірко виношує якусь каверзу проти Москви, й перепитав у Степана Білого, чи то правда, що на Січі переховується вигнанець-царевич? Білий відповів ствердно: у тому, що до них прийшов

справдешній син царя Олексія Михайловича, їх ще більше переконали сотник Чадуєв і піддячий Щоголев, котрі вимагали видати їм Симеона, а доставши облизня, хотіли його вбити на очах у всіх козаків. Звідси неважко здогадатися, яку загрозу вбачають москвини в царевичі.

— Дістануть вони гарбуза й від мене, — сказав Дорошенко.

— Хто? — не зрозумів Білий.

— Маю вість, що посланець Ромодановського сотник Терпигорєв уже в дорозі до мене. Схиялятиме до присяги государеві. Але передай Сіркові, що від моєї клятьби під ними загориться земля.

Підбадьорений такою відповіддю, яку привіз Степан Білий на Січ, кошовий послав знатного запорожця Ярему Квашу з товаришами до гетьмана Самойловича, щоб і того закликати до братолюбства та єднання всіх сил супроти ворогів України, хай то будуть далекі османи чи ближні сусіди.

Тоді, ще не відаючи, які хмари збираються над його головою, Сірко вирішив трохи перепочити. Стояла гожа квітнева пора, саме час був заглянути в Грушівку, де кошовий розвів свій бджоляник — після військових походів, щоб не «втратити серце», набирався тут супокою від Божих комах. Цього разу він узяв із собою Симеона Олексійовича, бо той, коли відїхали послы, помітно занепав духом. Було видно, що царевича напосіла якась гризота, він цілими днями просиджував у своєму курені, а то раптом виходив за вал і простоював там до смерку, наче когось виглядав чи й сам збирався податися бозна-куди. Сірко, завваживши таку неприкаяність Симеона, велів козакам, щоб за ним наглядали пильніше, бо ще, чого доброго, десь повіється разом із донцями.

Іван Міюський зі своїми товаришами досі сидів на Січі, навіть не думаючи куди-небудь іти без царевича.

Та хай там що, а з лица Симеон навіть погарнішав. Після сповіді його праве вухо меншало день у день, стало майже таким, як ліве, а під носом висіявся чорний вус. Це перетворення неабияк вразило й порадувало козаків, адже тепер і сліпому було видно, що на Січ прийшов Божий помазаник. І прийшов, треба думати, не для того, щоб даремно їсти козацький хліб.

До Грушівки попливли водою: двоє завзятих джур, Вавило й Муха, сіли в байдак на весла і швидко — там якихось п'ять верст — доправили Сірка з Симеоном на пасіку, де в садку попід грушами стояли на дерев'яних підніжках колоди-борти, а поміж ними походжав старий Соловій, котрий наглядав за пасікою, бо Сіркові рідко траплялася така нагода.

Приземкуватий бджолиний пастух Соловій і сам був схожий на бортъ — над ним роїлися Божі комахи, що мовби вилітали з його вух, носа, рота, як із викручених у колодах льотків, а вицвілий бриль старого мало чим відрізнявся від очеретяних дашків, що накривали бджолині дуплянки.

— Підоспів акурат на обліт, пане кошовий! — сказав Соловій, здмухуючи бджолу, що заплуталася в його вусах. — Сідай і дихай.

Дихати було чим: груші викидали перший біло-жовтавий, як молозиво, цвіт і розливали довкіл теплу медвяну пахощ. У чашечках того цвіту копошилися бджоли, перелітали з квітки на квітку, шукаючи, де солодша.

Голосно щебетали пташки, яких у Грушівці гніздилася тьма, і Сірко не міг надивуватися їхньому співу: щиглики, очеретянки, деркачі, горлиці, бугайчики, одуди, всяка мала чи велика пташина ніколи не перекрикували

одне одного — котресь співало, а всі інші слухали, чекаючи своєї черги. Зовсім не так, як люди.

Соловій із цікавістю поглядав на незнайомого молодика; він уже чув, що на Січі пробуває царевич, і щось підказувало Соловієві, що оце ж він і є, але спитати не наважувався.

— Зозуля ще не прилітала? — збив його з думки Сірко.

— Яка зозуля?

— Та, що мене не забула.

— Десь уже в дорозі, — сказав Соловій. — Оце якраз її пора.

— А соловейко?

— Хіба я тобі хто? — Бджоляр напнув нижню губу і так затьохкав, що все птаство довкола занишкло, навіть бджоли перестали густити.

— Є ще порохня в порохівниці, — похвалив його Сірко і сів на пень, яких тут чимало було розкидано замість ослонів. Розхриставши легенький весняний кунтуш, він дістав люлечку.

— То ти приїхав дихати чи обкурювати пчулок? — спитав Соловій.

— Приїхав, бо приїхав, — сказав Сірко. — А ти розпали кабицю та зготуй нам якусь юшку.

— Добре. Тільки скажи мені спершу, хто розумніший: чоловік чи бджола?

— Чоловік, — відповів кошовий.

— А я думаю, що бджола.

— Ні, якби вона була розумніша, то ми з тобою, Соловію, сиділи б у борті, а бджола гуляла б на волі.

— А от і ні, — заперечив Соловій. — Якби бджола була дурніша за чоловіка, то вона б зараз варила юшку, а я сидів би на квітці.

— Така суперечка не має кінця, — сказав Сірко. — Берися до кабиці.

Соловій, узявши в поміч Вавила і Муху, пішов до бурдюгу¹.

Сірко сам на сам zostався із Симеоном. Бачив, що той і тут не знаходив собі місця. Не помічав бджіл і грушевого цвіту, не чув пташок, не відчував медвяної пахощі. Буває: коли на душі камінь, то від краси, що навколо, тягар тільки важчає. Сірко щиро співчував царевичу. Він уже прив'язався до нього, а може, й полюбив. Це юне обличчя випромінювало внутрішню волю й рішучість. Навіть під печаттю зажури й сум'яття, як ось тепер, у його міцно стулених устах, у відкритому чистому погляді вгадувалася одержимість.

Сірко розкурих люлечку і показав чубуком на сусідній пеньок. Симеон сів, теж дістав уже натоптану носогрійку, довго викрешував вогню, поки зайнявся трут.

— Кажі, — підохотив його Сірко.

— Що?

— Усе, що думаєш.

— Думаю я багато, — сказав Симеон. — Але мушу щось і робити. Для початку хочу написати листа на Дон.

— Кому?

— Козакам. Не старшині, а голоті. Я через те й пішов із Дону на Січ, що тамтешні старшини зрадили Степана Разю й продалися боярам.

Десь при березі у вільшині голосно заспівала вівільга, чий голос був схожий на солов'їний, і Симеон притих, наче він був пташкою і чемно чекав своєї черги на спів.

¹ Напівземлянка, хижа зі стінами, сплетеними з хмизу та обмазаними глиною.

Він сказав, що хоче написати донцям листа, скріпленого царською печаткою, тією, що зробили йому запорожці. Звернеться до сіроми, до козаків, які мають неспідкупні душі, аби заручитися їхньою підтримкою. Нехай вони переб'ють усіх зрадців та недовіроків, поклоняться йому, царевичу, і тоді він, зібравши по містах якомога більше людей, піде на Москву. Там відкриє цареві очі на правду, погромить бояр, відплатить кожному по ділах його, а козаки дістануть заслужену винагороду.

Сірко остудив цей запал: навіщо ж збирати людей, якщо він, кошовий, може хоч зараз дати йому надійну охорону і нехай іде до царя.

Симеон стояв на своєму: ні, йому небезпечно йти без великого війська. Бояри його вб'ють.

— Тоді наберися терпіння, — сказав Сірко. — Всьому свій час. Якщо Бог уберіг тебе в таких іспитах долі, то виходить, намітив тобі особливе призначення.

І тут вона прилетіла. Та розумниця, що підкидає свої яечка в чужі гнізда. Прилетіла, сіла на вершечку старої груші, щоб її було добре видно, ще й легенько вклонилася.

— Чую, — мовив Сірко.

Зозуля кукукнула шість разів, вклоняючись йому за кожним «ку-ку», й полетіла рівно-рівнесенько понад Грушівкою, наче тягла за собою нитку життя.

— Шість літ — це не мало, — сказав Сірко. — Ще повоюємо.

2

Шорстокі удари долі часто підстерігають чоловіка якраз у годину його найсвітліших сподівань. На самому початку травня до Січі примчав на змиле-

ному коні Костогриз, який їздив на вивідки до Переяслава, і приніс приголомшливу звістку. Гетьман Самойлович осатанів. Замість того щоб після звільнення послів відпустити Голоблю, Мережку, Лучку та інших ув'язнених козаків, цей московський прихвостень зважився на ще одне віроломство. Кинув до холодної сивого Ярему Квашу з товаришами, яких кошовий недавно відрядив до нього на братолюбну розмову.

Веретено подій закрутилося з лиховісним свистом. Того дня, коли Сірко гомонів із царевичем на грушівській пасіці, Чадуєв і Щоголев уже доповідали государеві про свої муки на Запорожжі, а Сіркові посланці Перепелиця¹, Процик Золотар, Трохим Троцький та ще триста козаків, котрі самовільно пристали до них у Переяславі, тупцювали біля Спаських воріт Кремля, куди їх не велено було впускати. Не те, що до самого царя, а навіть до Малоросійського приказу, бо ця посольська палата містилася на дворищі Кремля, як і всі урядницькі прикази, — вони тяглися рядком від Спаських воріт до Архангельського собору.

До того ж боярин Артамон Матвеев, котрий заправляв Посольським, як і Малоросійським, приказом, оголосив, що на казенне утримання цар бере лише тридцятьох козаків, а всі решта повинні проживати в Москві на власному хлібі. Мовляв, їх сюди не запрошували, тож нехай самі дають собі раду. А до палати Малоросійського приказу можуть пройти для звіту лише троє запорожців, присланих кошовим Іваном Сірком.

Та сталося диво. Поки завбачливий Перепелиця під ім'ям Прокопа Семеніва розповідав приказним суддям,

¹ В актах Малоросійського приказу Перепелицю чомусь названо Прокопом Семеновим. Можливо, він сам так назвався з якихось хитрих міркувань.

дякам та підтячим про царевича Симеона (Процик Золотар і Трохим Троцький тільки підтакували), через Соборну площу промайнув молодцюватий стрілець у вишневому виряді ринди¹ й вільно зайшов до Теремного палацу, де пробував государ Олексій Михайлович. Стражники на ганку навіть не ворухнулися, щоб його зупинити. Вони здивовано дивилися на Малоросійську ізбу², куди безнастанно заходили бояри, спішно підтягувалися думні люди й урядники чи не з усіх приказів — Земського, Розбійного, Панахидного, Судного, Таємних справ, Хлібного, Чолобитного. Врешті-решт до Малоросійської палати напхалося стільки чиновних людей, що на втіху Перепелиці вони мусили слухати його стоячи.

Вість про самозваного царевича давно гуляла поміж боярами, зачіпаючи кожного. Найдужче вона непокоїла того ж таки Артамона Матвєєва, давнього приятеля Малоросії, котрий був і на Переяславській раді, і ходив на підмогу Ромодановському брати Конотоп на чолі Третього стрілецького полку під рукою князя Трубецького. Але не через те його хвилював Симеон. Штука була в тому, що після скону Мар'ї Іллівни государ знайшов собі другу супружницю Наталію Нарішкіну в домі її опікуна Артамона Матвєєва, й ось тепер, коли родичі небіжчиці та живої цариці змагалися за государеву ласку, раптом з'явився ще один син Олексія Михайловича. Той, якого Артамон Матвєєв бачив у домовині.

І він, перебиваючи Перепелицю, раптом поцікавився: а скільки ж тому самозванцеві років?

Перепелиця, він же і Прокіп Семенів, не втямив запитання і подивився на товмача Малоросійського при-

¹ Царський охоронець.

² Прикази у москвинів ще називалися ізбами.

казу Фролку Грязіна, котрий тлумачив боярам його розповідь. У душній, напханій людьми палаті вже не було чим дихнути. Закушкані в соболині каптани з довжелезними, закинутими за спину порожніми рукавами, в гостроверхих шапках з горностаєвими опушками, бояри стікали потом, але слухали Перепелицю з відкритими ротами.

Фролка Грязін розтлумачив запитання: скільки самозванцеві років? Однак Перепелиця знов не допетрав.

— Кому?

— Симеону! — сказав товмач Грязін, у якого вже змокрила руда борода.

— А, царевичу... — Перепелиця замислився. — Може, сімнадцять... Може, менше...

— Блядь!¹ — вигукнув Артамон Матвеев і нервово зареготав.

Тим часом стрілець у виряді гринди перейшов ще одні сіни, де також вартували жильці², і потрапив до царських покоїв. На вході до Золотої палати його чекала несподіванка: старший жилець сказав, що государ не може зараз прийняти навіть ангела-вісника, оскільки він миється в мильні³. Кирика це трохи розчарувало. Він сподівався застати царя на троні в золотій діадемі, а тут якась мильня. Обвівши жильця кругом пальця, Кирик тінню пройшов у дальні покої. Мильню він легко взяв на нюх. Зупинився, прислухався й почув, що там хтось вошколупиться. Кирик, не вагаючись, прочинив двері.

Це був невеличкий передмильний покій. Олексій Михайлович саме вийшов із парильні, сидів за

¹ Брехня! (москов.)

² Царські охоронці, вихідці із дворянських родин.

³ Лазня царя містилася в дальньому покої Теремного палацу.

мармуровою стільницею перед свічадом у споднях та срачиці¹ й розчісував костяним гребенем мокрого чуба. Кирик бачив царя зі спини живого, а спереду — його відображення.

Цар також угледів Кирика перед собою в зеркалі й, не вірячи ні своїм очам, ні зеркалу, озирнувся. Поява в мильні незнайомого ринди нічого доброго не віщувала. Але страху на лиці Олексія Михайловича не було. Кирика здивували його лагідні, як в оленя, очі, що свідчили про тиху незлобливу вдачу. Не даючи государеві опам'ятатися, він сказав:

— Возбніся, царю! Ліха лєсть і блазнь окрєст тіб'я!²

Кирик дістав із пазухи два згорнуті у стовпці листи й подав цареві. Олексій Михайлович узяв їх, оглянув печаті, одна з яких належала Війську Запорозькому, а друга була точнісінько його власна, печатка великого князя, володаря Великої, Малої та Білої Русі. Що за чортівня? Хто посмів?

Олексій Михайлович звів темні оленячі очі на вістуна, але перед ним уже нікого не було. Привид у вишневому виряді ринди щез. Проте цар тримав у руках два листи, а в щойно вимитих вухах досі дзвеніло: «Ліха лєсть!»

Змова! Зрада!

Він тут-таки, у передпокої мильні, зірвав царську печатку й розгорнув листа. Уже після перших рядків йому стало недобре. Олексій Михайлович зблід, до горла підкотилася нудотна млість. Господи, яка скверна, яке святотатство! Він зіжмакав цупкий папір і жбурнув на мармурову стільницю. Зірвав другу печатку — Війська Запорозького.

¹ Спідня сорочка.

² Прокинься, царю! Підступна змова та обман довкола тебе! (москов.)

Сірко, цей баламутний шаман, котрий заслуговував трьох спалень на московському кострищі, але був незамінний у війні з мусульманами, звертався до царя, як ніколи, улесливо. Називав його щедротним небесним світлом, Божим посланником, диханням Війська Запорозького, а далі повідомляв, що на Січі об'явився юнак, який назвався Симеоном Олексійовичем, тобто сином великого государя.

Не шкодуючи слів, кошовий оповідав про велику кривду, що її зазнав малий Симеон від своєї матінки через боярина Іллю Милославського, про нелюдські страждання й митарства царевича до того часу, поки ласкава фортуна не закинула його на Січ. Але нехай цар-батенько не хвилюється, — писав цей сучий син Сірко, який заслуговував уже четвертого спалення на кострищі, — царевич перебуває під надійною опікою запорожців, вони люблять і шанують його, як самого царя, бо це ж його плоть і кров, тільки, звичайно, хочуть дізнатися від самого государя, чи то все правда, що розповів їм Симеон?

Та він же знущається!

Олексій Михайлович роздратовано відкинув і Сіркового листа. Яке блюзнірство! Ну хай би назвався хоч позашлюбним сином, а то ж узяв собі, виродок, ім'я його покійного сина. Посмів збиткуватися не лише над царем та світлою пам'яттю Симеона, а й над самим Провидінням, чиєю волею приходять у світ володарі. Він четвертує безбожника!

Великий князь Олексій Михайлович був дуже набожний, він терпіти не міг глумлень над святинями, а тут ось таке святокрадство! Однак звичайна людська цікавість таки взяла гору, він узяв зіжмаканого листа, розгладив його на мармуровій стільниці й дочитав до

кінця. Нечестивець звертався до нього як до рідного батька, називав себе доброчесним царевичем Симеон-Олексійовичем, нарікав на бояр, які хотіли вкоротити йому віку, тому він і не йде до Москви, хоч усім серцем поривається до свого вітця. Бо як іти? Ті ж таки бояри перестрінуть його на шляху і вб'ють. Уже була така неприхована спроба, коли на Січ прийшли сотник Чадуєв та піддячий Щоголев і підступно стріляли в нього з пищалі, не побоявшись запорожців. А козаки зустріли його щонайтепліше, вірно служать йому, як і належить служити царевому синові, тому він, Симеон, просить государя милостиво винагородити Військо Запорозьке за його вірність.

Далі цей безумець нічтоже сумняшеся перелічував усе, що Олексій Михайлович мусить надіслати на Січ, а саме: якомога щедріше грошове жалування, хлібні припаси, ломові гармати, ядра, порох, свинець та чимбільше доброго сукна на жупани і шаровари, бо тієї мізерії, що надходила раніше, вистачало хіба на онучі й торбинки; видно, бояри десь у дорозі переполовинювали все, що цар жалував козакам. А вони ж, славні лицарі запорозькі, просять таку заемогу не для власної забаганки, а на те, щоб іще завзятіше воювати з бусурменами. Адже він, царевич, відколи перебуває на Запорожжі, сам пересвідчився, що козаки постійно воюють на суходолі й на морських розливах, через які дістаються чайками аж на турецький берег.

Дочитавши листа, Олексій Михайлович задивився в зеркало, ніби хотів спитати поради у свого відображення, і вглядався так довго, що йому стало моторошно. Кожному чоловікові, чи то цар, чи не цар, якщо він довго вдивляється в себе, каламутиться розум і завми-

рає дух від страху перед власним єством, перед таїною свого існування в ось такій подобизні. І якщо вчасно не зупинитись, тоді настає божевілля.

3

Гетьман Самойлович, окрім того, що ув'язнив багатьох запорожців, заборонив під загрозою смертної кари будь-кому йти на Січ, тим більше їхати туди з харчовими припасами.

Сірко хапався за кожну соломину, щоб врятувати становище. Він наступив на свій гонор і написав листа до князя Ромодановського, б'ючи чолом, щоб той присадив гетьмана, котрий замість зерен братолюбства сіє полу духовної ворожнечі поміж своїми. Нехай випустить з неволі сивочолого Ярему Квашу, Голоблю, Лучку, Мережку та інших бранців, що без вини караються в переяславській в'язниці, і нехай не боронить нікому ходити на Січ ні так, ні з хлібними припасами, бо як же запорожці воюватимуть із бусурменами на тщесерце?

Кошовий присягався в непохитній вірності цареві і запевняв воєводу Ромодановського, що посилав своїх людей до Петра Дорошенка не для лихої змови, а закликав правобережного гетьмана до об'єднання під надійною рукою царя. То безсоромна вигадка наклепника Самойловича, що начебто він, Сірко, домовлявся з Дорошенком про мир з татарами та османами, аби разом іти проти Москви. Самойлович постійно шле доноси Олексію Михайловичу й Ромодановському на кошового, хоч усі бачать і знають, з ким безнастанно стинаються запорожці. Тож він, Сірко, та все низове товариство чекають добрих новин від князя,

сподіваючись на швидке звільнення своїх військових товаришів із гетьманського полону.

Звернувся Сірко з листовним проханням і до брата Івана Самойловича, роменського священника отця Тимофія, щоб той, яко душпастир гетьмана, відтулив йому око розуму та напоумив не множити розбрату в козацькій отчизні, відпустити в'язнів і дозволити людям усякого стану вільно проходити на Запорожжя, як то споконвіку велося в Україні.

На початку літа, коли із гнізда січових бузків вистромили голівки п'ятеро чорнодзьобих пташенят, Сірко замість сподіваних добрих вістей отримав царську грамоту, яка вкинула його у ще більшу скруту. Загнала у сліпий кут.

Олексій Михайлович обсипав кошового докорами, що той, голова безчельна, знехтував царською милістю і прихистив на Січі дурисвіта, котрий назвався царевичем. Замість того щоб відразу звістити про нього в Москву та з'ясувати, як воно є насправді, Сірко надав ошуканцеві царську печатку, хоругву, підбив священника до порушення тайни сповіді, а значних козаків намовив оглядати на тілі лиходія якісь непевні знаки. І навіть тоді, коли на Січ прибули царські послы, ніхто не прислухався до їхнього правдивого слова; навпаки, сотника Чадуєва та піддячого Щоголева Сірко тримав під арештом, збиткуючись над доброчесними людьми, котрі не зичили запорожцям нічого поганого. Так міг поводитися лише вбогий розумом марновір, адже царевич Симеон Олексійович народився третього дня місяця квітня року 1665-го, а помер вісімнадцятого дня місяця червня 1669-го в чотирирічному віці, переживши свою матінку царицю Мар'ю Іллівну на два місяці: вона відійшла того ж таки року 1669-го. І якщо навіть

вірити, що царевич не вмер, а якимось дивом лишився живий, то нині йому виповнилося б дев'ять років і він би не приїхав на коні з Дону на Січ.

Дорікав государ кошовому і за зносини з лютим вогором Дорошенком, нагадуючи, що для нього, царя, все таємне є видиме. Тому нехай Сірко тепер нарікає на себе — і за ув'язнених запорожців, і за ту халепу, яка нависла над його родиною. А поки що він, Олексій Михайлович, наказує кошовому негайно закувати самозванця в кайдани і доправити його під надійною вартою до Москви разом з відомим розбійником Іваном Міюським та його поплічниками, що втекли з Дону на Запорожжя. Запорукою тому будуть військові товариші, які прийшли до царя у справі самозванця, — їх триматимуть у Москві, допоки тут не з'явиться пройдисвіт, котрий посмів назвати себе царевичем.

Насамкінець Олексій Михайлович любенько сповіщав, що він завчасно послав запорожцям щедре жалування — грошове, військове, хлібне, сукняне, ба навіть новенькі чайки, але наказав затримати все те добро в місті Севську, поки йому не привезуть лиходія.

Остання погроза схвилювала Сірка найменше.

Розділ XVI,

у якому кошовий викликає Симеона на відверту розмову, козацька рада вирішує його долю, а Сірко з козаками захоплюють у полон щасливця, позначеного Божим перстом

1

Потрапивши у безвихідь через невідворотну загрозу родині та козакам-полоняникам, Сірко змушений був розпрощатися зі своїм далекозорим замислом. Він закликав до себе Симеона і без будь-яких недомовок спитав навпростець, яке в того справжнє ім'я.

Запитання не застало хлопця зненацька. Рум'янець зійшов із його щік, але він відповів, не затнувшись:

— Семен.

— А ще? — спитав Сірко.

— Семен Горобець. Чи, може, Горобченко. Батько мій Іван Горобець.

— Звідки ти?

— З Лохвиці.

— Якого стану?

— З міщан.

— Я від самого початку знав, що ти не царевич.

— Звісно, — спокійно мовив Семен Горобець. — Головне, що в царєвого сина повірили всі старшини і козаки.

— Хто тебе підштовхнув на таку відважну і небезпечну стежку? — запитав Сірко. — Іван Міюський?

— Ні.

— А хто?

Семен Горобець, дивлячись кошовому в очі, відповів незворушно:

— Отаман Сірко.

— А це ж як?

— Я знав, що по-справжньому струсонути Москву зможе тільки він.

— Чому ж спершу подався на Дон?

— Так було правдивіше. Не міг же царевич прийти на Січ із Лохвиці.

— Про кривого й сліпого сам вигадав? — спитав Сірко.

— Так було десь на світі, — сказав Семен Горобець. — Не може чоловік намалювати в голові те, чого не буває.

— А Міюський Іван? Він знає правду?

— Іван щиро товаришував мені в цьому задумі. Хтось мусив збоку допомагати, аби швидше повірили. Донці, що з нами прийшли, не відають.

— Ти знав, що царевич молодший за тебе? — спитав Сірко.

— Що більша брехня, то люди швидше в неї вірять.

— А сам цар? Ти ж написав йому листа.

— Лист до царя не дійде, бояри його перехоплять.

У Семені й далі сидів Симеон Олексійович.

— Дійшов, — сказав Сірко.

— Дійшов? Як?

— Один спритний козак ухитрився його передати в руки цареві.

Відповідь кошового здивувала Семена Горобця, але з пантелику не збила.

— Коли спалахує бунт, ніхто не питає правди ні в царя, ні в самого Бога, — мовив він трохи охриплим голосом. — Та я серцем чую, що фортуна моя спіткнулася. Кажі, пане кошовий... Я готовий.

Сірко дивився на його юне, та вже змужніле лице, що подорослішало за пів року, відколи Семен прибився на Січ, і ловив себе на тому, що він устиг полюбити цього хлопчину, одержимого не так плодом своєї вигадки, як рвійністю до шляхетної цілі. Не хотілося завдавати йому жалю, але діватися було нікуди, і Сірко сказав про царську грамоту з вимогою закувати самозванця в кайдани й доправити до Москви разом з Іваном Міюським та його спільниками з Дону.

Це також не стало несподіванкою для Семена, хоч на його обличчі не лишилося ні кровинки. Те, що хвилину тому було для нього метою, враз обернулося чорною прірвою.

Та він тільки спитав:

— Івана, донців... теж?

Його поблідле обличчя стало ще шляхетнішим.

— Івана Міюського розшукують давно, — сказав Сірко.

Він визнав, що видача Семена з донцями не додає запорожцям честі, оскільки вони ніколи і ні за яких умов не видавали зайшлих до них утікачів, але цього разу змушені порушити одвічний козацький звичай через надто високу ціну. Вони не можуть важити життям ув'язнених побратимів. Про своїх рідних Сірко змовчав. Лише додав, що останнє слово скаже не він, а козацька рада, яка, певна річ, не віддасть заручників на загибель. То більше, що мова вже йтиме не про царевича, а про людину, яка назвалася сином царя.

— Мені прикро, — сказав Сірко, — але так повернула фортуна. Знаю, що ти й сам не погодився б рятувати своє життя такою ціною.

— Ніколи. Для того, хто стає на прю зі злом, шибениця є не ганьбою, а славою, — з гідністю мовив Семен Горобець.

Він попросив кошового, щоб його, якщо можна, не кликали на козацьку раду. Йому не соромно за свій вчинок, але він не хоче виходити до козаків і до від'їзду в Москву буде на самоті.

— Добре, іди, — мовив Сірко. — Але скажи мені наостанок... що то було з твоїм вухом?

— З вухом? Нічого особливого. Звична пригода як на теперішні часи.

Семен Горобець розповів, що це сталося кілька років тому. Він був недолітком, коли в Лохвицю зайшли москалі, зігнали людей на майдан і там воевода боярин Мишецький звіщав про нові порядки, які буде заведено в їхньому краї. Тоді він, ще зелений хлопчина, побачивши, як лохвиччани понуро повісили голови, вигукнув, що їм не зрозуміла навіть та мова, якою говорить боярин. Його схопили зайшли червонокаптанники й кинули до катівні. Боярин Мишецький, як виявилось, возив за собою і ката, котрий усмирив непокірних, і той живоїд — Семен навіки запам'ятав його всміхнену кривороту твар — нагаєм вибивав з нього глупство й дерев'яними щипцями розтягував вухо, щоб недоумок ліпше дочував і тямив, що говорить боярин.

— То цей езекутор був не з ратних людей? — поцікавився Сірко. — Справдешній заплічний майстер?

— Саме так, — кивнув Семен. — Він був зодягнутий у темно-руду хламиду з каптуром і мав примусію для тортур: канчуки, малахаї, всілякі кліщі, лещата, швайки, горнило й залізо для припікання. Під час тортур цей катюга посміхався широким жаб'ячим ротом; видно, любив свою роботу. Якби я зайшов у Москву так, як хотів, то йому першому відрубав би голову.

— А він... — Сірко хотів було ще про щось запитати, але затнувся: бездушно говорити про ката з людиною, котра невдовзі зустрінеться з ним.

— Дякую, пане кошовий, — тихо мовив Семен.

— За що?

— За те, що стояв за мене до кінця. Я ж бачив.

— Чоловік міркує, а Бог моцує, — сказав Сірко. — На все Його воля. Вибачай.

2

Козаки були вкрай розчаровані, коли довідалися, що Симеон виявився лжецаревичем, але — от дивина! — серця на нього не мали. Вони ні так ні сяк не віддали б москвинам свого міченого прихोдька, якби їхні побратими не опинилися під смертельною загрозою.

Козацька рада була, як ніколи, коротка і тиха. Бридливі до облуди та лицемірства, січовики з розумінням поставилися до відчайдушного наміру Семена Горобця, бо й самі були не від того, щоб заглянути до Москви та полоскотати шаблями бояр, котрі дурили царя й не пускали на Січ жалування, заробленого козацькою кров'ю і потом. Тож замість обуритись запорожці лише дивувалися удатному перевтіленню «царевича» та гірко зітхали з жалю, що змушені з ним розпрощатися, віддаючи на певну загибель.

Діди-райці довго не йняли віри, що Семен Горобець не царевич, казали, що, може, воно ще й брехня, може, то бояри підробили царську грамоту. Але яка ж тут брехня, — заперечив їм Сірко, — якщо Семен Горобець сам у всьому зізнався.

І кошовий велів писареві Яковині зачитати уже підготовлені два листи, що їх мало підтримати чи відхи-

лити низове товариство. Перший лист був до царя Олексія Михайловича, де Сірко від імені всього Запорозького Війська пояснював, чого ж воно так вийшло, що козаки пригріли коло себе самозванця. Мовляв, вони ж не знали, що й до чого, а якщо людина назвала себе царевичем, то як можна було її зневажити чи обійти щирою увагою? Адже запорожці віддавали прибульцеві честь тільки тому, що в його жилах начебто текла царська кров, тобто вони виявляли пошану насамперед до государя, що є їхнім світлом і диханням. (Щодо «світла і дихання», то це вже писар Яковина умів так вихляти мислю, як вивірка по дереву, — видно, навчився красномовства в Київській академії.) Тепер же, відаючи все достеменно, Сірко відсилає самозванця під вартою до Москви разом із його спільниками, що прийшли з Дону, і ще раз запевняє царя у своїй довічній вірності.

Відтак кошовий виправдовувався перед Олексієм Михайловичем за свої зносини з Дорошенком, наголошуючи на тому, що робив це з єдиною метою — схилити правобережного гетьмана під руку його царської величності. Врешті-решт, уласкавивши государя «довічною вірністю», Сірко м'яко переходив до того, щоб запорожці якомога швидше отримали належне їм грошове жалування та необхідні припаси, затримані в Севську, а також нарікав на гетьмана Самойловича, що той не дає їм перевозу Переволочної, з якого козаки мали б вигоду не для власного зиску, а для військового промислу.

Сірко давно вже просив той перевіз для Війська Запорозького, і цар був не проти, але впоперек дороги завжди ставав Самойлович. Так само, як і з Келебердою, — кошовий не раз бив чолом государеві, аби той пожалував йому це містечко на лівому березі Дніпра

недалеко від Переволочної для проживання з родиною. Бо він же за своїми походами на ворогів хреста не бачить ні жінки, ні дітей, то хай би вони перебравися ближче до нього, та й мав би де голову прихилити на схилку літ.

Другий лист був до воєводи боярина Ромодановського. Потерпаючи за рідних, Сірко спішно йому звіщав, що людину, котра називала себе сином великого князя Олексія Михайловича, він висилає, закуту в ланцюги, разом із його дев'ятьма поплічниками до Москви.

— Стривайте! — озвався курінний Добривечір по тому, як було прочитано обидва листи. — А як же ми віддамо їм Лучку й Мережку, якщо вони сидять під арештом у гетьмана?

— По дорозі підсядуть, — сказав Сірко.

Ще якби не ті ланцюги, то, може, не так тяжко було б запорожцям прощатися з Семеном, — ну, поїхав собі, то й поїхав, ніби до царя в гості, — а так не одне серце защеміло й не один козак втер сльозу, коли Семена Горобця заковували в заліззя біля січової кузні, за валом, недалечко від грецької хати. Ще й день видався на славу — щедро припікало літнє сонечко, бузьчиха на гнізді розгорнула крила, щоб її пташенята були в холодочку, але вона добре бачила, що багато січовиків поховалися в куренях, аби не ятрити душу; пішов до себе й Сірко, а чимало цікавих таки вийшли до кузні, стали біля возів, на які висаджували одного по одному закованих у кайдани донців.

Ось уже й Іванові Міюському наділи на ноги й на руки залізне обіддя, Іван, «хохлач по рожденію»¹, весь

¹ Так про Міюського свідчить звіт Малоросійського приказу.

час осміхався, якимось так загадково осміхався у вуса — не тепло й не холодно, а так ніби вибачливо, з розумінням, що доля є доля і від неї не втік ще ніхто, відколи сонце світить у небі.

До супроводу трьох підвід із колодниками приставили десятьох козаків Кальниболотського куреня на чолі з їхнім отаманом Добривечором; серед них були Іваник, Вовкотруб і Тхорик, який уже виплакав усі очі й тепер тільки шморгав червоним носом. Дивно, що такий хоробрий і кріпкий козак мав чуле, незачерствіле у кривавих сутичках серце.

Окрім кальниболотців, Сірко приставив до конвою зовні тихого Кирика, мало помітного в козацьких вікторіях, а проте показного поставою і миловидого пластуна. Добривечір у душі трохи образився, підозрюючи, що кошовий не сповна довіряє не лише кальниболотським гайдамакам, але і йому, курінному. Проте змовчав: нехай буде гречка. А там він ще пригляне й за Кириком.

Семен Горобець очей не ховав, поглядав на козаків мовчки, спокійно, навіть з легкою погордою. А вже в останню мить перед від'їздом гукнув хрипким голосом:

— Вибачайте, лицарі-запорожці, і зоставайтеся здорові! Нехай до вас прихилється небо, а на мене зла не тримайте!

Поїзд із трьох підвід та одинадцятьох комонних, заскрипівши колесами, рушив, але козаки не розходилися і ще довго дивилися йому вслід. Із тих, що від'їхали, тільки Тхорик повсякчас озирався на матінку Січ і махав їм шапкою-биркою, наче це його, бідолашного Тхорика, випроводжали до Москви на неминучу смерть.

3

Поки тривала ця тяганина із самозванцем, Сірко не сидів склавши руки, а ходив на татарські улуси, гуляв по степах, де чувся дух бусурменський чи тупіт орди, й ось одного разу на річці Інгул сталася придибенція, не вельми примітна з першого погляду, яка в майбутньому вплинула на долю всієї України, — жаль, що про те вже не міг знати Сірко.

Коли кошовий спочивав табором поблизу того-таки Інгулу, один з його пластунівських роз'їздів — Онисько Борода, брати Темниченки, Гирия і Костогриз перейняли дивний татарський чамбул з дев'ятьох вершників, очолюваний — хто б міг подумати! — дорошенківським старшиною. Вони гнали п'ятнадцятьох наших зв'язаних невільників на Очаків, тримаючись чимдалі від Дніпра, щоб не потрапити до рук запорожців. А тут якраз — здорові були! — запорожці навстріч. Як з-під землі.

Порубавши половину бусурменів, що, будучи в більшості, спробували чинити опір (Костогриз двох утопив в Інгулі), пластуни привели захоплених до кошового, і Сірко впізнав у верховоді татар знайомого дорошенківця. Це був ротмістр гетьманської надвірної сотні, удатний на розум і вроду Іван Мазепа. Щоправда, на допиті він назвався генеральним писарем¹ гетьмана. Під час обшуку в Мазепа знайшли кілька листів, переданих Дорошенком для хана Селім-Гірея та візирів із проханням про допомогу бодай у десять тисяч орди, а крім усього, писалося й про те, що гетьман посилає

¹ Справді, на той час 35-річний Мазепа був уже генеральним писарем, хоча літописець Самійло Величко, а вслід за ним і Дмитро Яворницький помилково називають його ротмістром надвірної хоругви.

в дарунок ханові п'ятнадцять закованих у колодки запорожців.

Дорошенко підбріхував. Щоб задобрити хана, він назвав полонених запорожцями, і, якби це була правда, Сіркові козаки тут-таки роздерли б Мазепу на шматки. Проте бранці виявилися звичайними посполитими, котрі перебігали від Дорошенка на лівий берег і тим заслужили покарання. І все-таки це були християнські душі, якими Дорошенко наважився торгувати як монетою, викликавши в запорожців нестримну лютю. Сірко насилу їх втихомирив і запропонував забрати юдиного сина на Січ, де й вирішити його долю.

На козацькій раді знов зачитали Дорошенкові листи, невільники теж розповіли про гетьманське безчинство, після чого гнів запорожців вийшов із берегів. Не чекаючи ніякого вироку, вони хотіли розшарпати Мазепу й зітерти на порох за те, що вів християн у неволю, але Сірко знов заступився за нього. Кошовий розумів, що стратити генерального писаря — це навіки побити горшки з Петром Дорошенком, до якого він ще зовсім недавно посилав Степана Білого із закликом до миру і братолюбства. Та, мабуть, не тільки це спонукало його стояти за Мазепу горою. Не тільки. Старий чаклун ніби щось бачив і знав наперед. Бо він сказав козакам:

— Зупиніться! Чує моє серце, що цей чоловік позначений Божим перстом і він ще придасться на велике діло для України.

Запорозька сірома не хотіла й слухати ніяких умовлянь, хтось закричав, що у них уже був тут Божий помазаник, а чим закінчилося? Але суддя Білий, писар Яковина, а найдужче просвітлені мудрістю діди-райці почали схилитися до Сірка, щось вони теж побачили у Мазепі, котрий стояв на волосину від смерті й не про-

сив пощади, не виправдовувався, а тільки ворухив білими губами, шепочучи молитву чи, може, якесь заклинання. Щось вони таки побачили в ньому, бо сказали, що стратити винуватця можна й пізніше, а поки що нехай поживе під наглядом на Січі, треба ще придивитися до нього, бо якщо в Дорошенка вселився бісівський вихор, то це ще не означає, що таким є і його посланець до хана. Виконував-бо чоловік не свою — чужу волю.

Та все пішло майже таким трибом, як із Семеном Горбцем, що явився на Січ царевичем. Довідавшись про Дорошенкового генерального писаря, котрий опинився в Коші, воєвода Ромодановський зажадав, щоб Сірко видав йому Мазепу, а з ним бодай одного захопленого на Інгулі татарина. Не знати чому, але впертий Сірко не поспішав уволити волю боярина, довго огинався, маючи на мислі своє, аж поки Ромодановський не вдався до звичного підступу. Він послав своїх людей до Мерефи під Харків, наказавши заарештувати Сіркову дружину Настю, а зятя Івана Артемича, козака Харківського полку, привезти під вартою до нього. І тут воєвода Ромодановський схитрував. Коли до нього привезли Івана Артемича, він не посадив його під арешт, а послав до тестя Сірка, щоб той віддав Мазепу. Кошовий знов опинився у сліпому куті, проте й тут учинив по-своєму — велів зятю Іванові та значковому товаришу Носові, теж Іванові, доправити Дорошенкового писаря не до князя Ромодановського, а до Самойловича. Сірко передав гетьманові листа, в якому клопотався не за своїх рідних, не за Настю Сірчиху, а знов-таки за Мазепу, наче за тим Мазепою йому зав'язався світ.

Називаючи гетьмана-недруга ясновельможним милостивим паном, ласкавим добродієм і добросердим

батьком, Сірко уклінно просив його виклопотати в царя волю для Івана Мазепи, щоб Військо Запорозьке, яке подарувало йому життя і здоров'я, не казало, що Сірко засилає людей у неволю.

Гетьман Самойлович, допитавши Мазепу, теж побачив у ньому щось незвичайне: висилаючи бранця до Москви, він майже Сірковими словами просив Олексія Михайловича подарувати Мазепі волю, бо той, мовляв, може прислужитися государеві у доброму ділі. А далі Самойлович, мовби несповна розуму, просив царя довіряти Мазепі більше, ніж Сіркові, адже ніколи не вгадаєш, чим кошовий дихає. Він, гетьман, досі впевнений, що Сірко тримав самозванця на Січі з найлихішими намірами, адже не дарма шукав дружби з калмиками — швидше за все, збирався з ними піти до Астрахані, а тоді на Сибір. Для того й пригрів біля себе лжецаревича, щоб за слушної години його ім'ям зворохобити московські землі.

Ось яким поганим був Сірко для царя та гетьмана Самойловича і яким славним їм видався Дорошенків посол Мазепа, що дивом уникнув страти. Видно, народився в сорочці під щасливою зіркою, тільки ж невідомо було, скільки та зірка йому світитиме.

Розділ XVIII,

у якому побачимо несподіваний казус із донцями, прибуття до Москви Семена Горобця, його допити, а також навідаємося в кабак «Под пушкою»

1

Іван Міюський та його донські побратими теж народилися в сорочках, бо, хоч вони були закуті в кайдани, їхалося їм до Москви по-божому. У Переяславі до них підсадили ще двох колодників — Панька Лучку й Гавруся Мережку, і це була неабияка втіха, адже тепер донці зібралися докупити тією ж кумпанією, якою вони прибули на Січ із царевичем Симеоном чи, як тепер виявилось, із Семеном Горобцем.

Кальниболотці ставилися до колодників як до своїх братчиків, давали їм ту саму їжу й питво, що споживали самі, і, зупиняючись на спочинок десь серед поля, навіть знімали з рук ланцюги, аби Семен Горобець і донці могли попоїсти по-людському, а то й перекинути чарупину-другу чи запалити люльку. Але неволя є неволя. Після вечері, коли під таганом дотлівало багаття, їм знову зодягали на руки кайдани, і котрийсь із донців заводив сумної пісні:

Гей, упали на долину
Сиві, гей, тумани,
Ой, закували козаченьків
В залізні кайдани.

Кальниболотці, бестії, хором підхоплювали:

Гей, закували козаченьків,
 Чорний ворон кряче,
 Що за ними в Московщині
 Ніхто не заплаче.

Співав курінний Добривечір, тонко підтягував, шморгаючи носом, Тхорик, і тільки Семен Горобець зятято мовчав, був сам у собі. Так вони переїжджали далекі простори, поминаючи Білгород, Курськ, Орел... Усі ці містечка були смутні, сонні, і в них копошилися заспані люди, які поглядали на козаків так, наче вони їм приснилися. Такою ж похмурою видалася їм і Тула, хоч тут працювало чимало зброярень і місто навіть мало свій кремль — велику тверджу, зведену на колишньому кордоні Московщини.

Переїхавши Тулу, козаки заночували в полі на березі річки Упи, щоб можна було умитися та напоїти коней, і тут їх спіткала дивна пригода. Все начебто йшло своїм трибом: розпалили багаття, зварили соломаху, випили, повечеряли, поспівали. На ніч донцям зодягли на руки кайдани, та коли Добривечір перед світом прокинувся, тільки й побачив на возах самі ланцюги. Один Семен Горобець спав, як завжди, на передній підводі, а донців як лизень злизав. Добривечір підняв козаків на ноги — що за okazія? — але ніхто сном-духом не чув, коли кайданники вивільнилися із заліззя. Скинули його з себе, наче ті сорочки, в яких народилися, й подалися невідь-куди. Ні ступні, ні сліду.

Добривечір видобув із кишені шаровар ключа, яким він сам замикав колодки, й розгублено закліпав важкими повіками. Тоді спідлоба подивився на своїх гайдамаків Іваника, Тхорика й Вовкотруба, що потупили очі, мовби шукали сліду в прибережній траві.

— Таке, як хап ухопив, — сказав Тхорик.

— Мабуть, водою пішли, — кивнув у бік річки Вовкотруб. — Жодного знаку.

— Чортівня якась, — Добривечір із підозрою подивився на Кирика. — Ти теж нічого не чув?

— Та як тобі сказати, отамане, — замислився Кирик. — Чув серед ночі, як щось ніби свиснуло. Прокинувся...

— І що? — викотив на нього очі Добривечір.

— Та що... Ховрахи виглядали он там з вівсюга.

— А донці ще були?

— Були, — кивнув Кирик. — Я заснув, тоді знов чую тупіт.

— І що? — спитав Добривечір.

— Та що... Ген там коники-стрибунці перебігли до рогу.

— А вони що — підковані були?

— Хто?

— Коники.

— Ну, чому ж підковані?

— Кажеш, чув тупіт.

— Це в кого яке вухо, — мовив Кирик. — Один почує шурхіт, другий шелест, а третій тупіт.

— Буває, — терпляче погодився Добривечір. — А донці тоді ще були?

— Були.

— І що?

— Нічого.

— Тут без нечистого не обійшлося, — сказав Добривечір. — Якесь наслання.

— Ну чому ж наслання? — Кирик дивився собі у вуса. — Серед козаків трапляються штукарі, які без ключа відмикають льохи і в'язниці.

— Ти часом не з них? — прикро спитав Добривечір.

— А хіба Іван Міюський на такого не схожий?

— Чого ж він не зробив цього раніше? А встругнув уже перед самою Москвою?

— Нас шкодував, — сказав Кирик. — Ждав, що ми самі їх відпустимо.

— Еге, відпустимо. І що тепер з нами буде?

— А що? Як довеземо того, кого там виглядають найдужче, нам багато чого пробачиться.

— Семена теж можемо не довести? — з підозрою подивився на Кирика Добривечір.

І тут озвався досі мовчазний Семен Горобець:

— Мене якби й розкували, я не тікав би, — сказав він. — Мушу випити цю чашу до дна.

За далекою дорогою збігло літо, і козаки із закутим Семеном Горобцем вїхали до Москви аж у вересні. Зустріли їх, можна сказати, врочисто. Біля Земляного міста навпроти Смоленських воріт вишикувалися дві шеренги ратних людей Стрілецького приказу під командою сотника Чадуєва. Добривечір упізнав його здалеку й подумав, що ображений на козаків царський посол тепер зжене злість не лише на самозванцеві, а добереться й до нього, курінного Добривечора, згадавши їхні пересварки у грецькій хаті. Та й утеклик колодників йому не пробачать.

Але події закрутилися трохи інакше, бо вся увага впала на того, кого тут ждали найдужче. Четверо дебелих стрільців, ухопивши Семена Горобця за руки й ноги, пересадили його з козацької підводи на воза із дивою, запряженого трійкою коней, у якому колись везли через Москву Степана Разю. Примоцували бідолашного за руки і шию до диби й покотили Тверською вулицею у Кремль до Земського приказу. Процесія

була величава. Попереду йшла сотня стрільців у парадних каптанах і з військовими хоругвами, демонструючи ратну вікторію, мовби це вони захопили в бою найнебезпечнішого державного злочинця і везуть на розправу. Услід за возом із дибою стройовим кроком ступала ще одна сотня ратних людей, озброєних мушкетами.

Козаків з їхніми трьома підводами відтіснили вбік, наче вони були тут п'ятим колесом до воза; курінний Добривечір з кальниболотцями трохи пом'ялися ні в сих ні в тих, а потім, припнувши верхових коней до возів, і собі рушили вслід за стрільцями. Зате їх ніхто не перепинив біля брами Кремля.

У дворі Земського приказу вже стовпилася юрма — бояри, окольничі, думні дяки, піддячі (серед них, певна річ, і Щоголєв), чиновні люди з інших приказів: Розбійницького, Судного, Таємних справ, Панахидного, Хлібного тощо, і всім їм уривався терпець якомога швидше провести слідство над самозванцем.

Як жаль, що Семен Горобець, примоцований до диби, не бачив понад юрбою однієї людини, чия присутність тут, напевно, додала б йому гонору. З царської башти Кремля на нього пильно дивився оленячими очима сам Олексій Михайлович. Він аж тремтів від цікавості — так кортіло зблизька роздивитися хлопця, що назвався його сином, але царська велич не дозволяла йому зійти вниз до самозванця. Виходило б так, ніби він сам має сумнів: чи не підмінив стряпчий Савостьянов його рідну дитину? Чи не схожий цей хлопець на нього?

Метушився у натовпі, мабуть, найбільше стривожений самозванцем царський сват Артамон Матвеев, голова Посольського й zarazом Малоросійського при-

казу. У довгому парчевому каптані з відкинутими за спину порожніми рукавами, в соболиній шапці, він підійшов до запорожців з товмачем Фролкою Грязиним і великодушно сказав, що їм прощається втеча донців, адже всі добре знають, яким чудовиськом є Івашка Міюска, давній поплічник Степана Разіна. Головного душогуба давно четвертували, а цього Міюску досі не можуть схопити, він ще недавно із двома сотнями горлорізів таке витівав на Дону, що там не могли проїхати ні торгові, ні служиві люди. Після того, бач, опинився на Січі із лжецаревичем. Тож і вони, запорожці, мусять де тільки можна розшукувати Івашку Міюску з його скаженою зграєю, а натомість цар відпускає на волю раніше затриманих через самозванця Прокопа Семеніва (тобто Перепелицю), Процика Золотаря, Трохима Троцького та всіх козаків, що приходили в Москву з чолобитною від Сірка.

Добривечір гречно подякував боярину Матвееву за довіру, сказав, що тепер і вони, запорожці, вже спізнали, який зух цей Міюска — з-під стоячого підшви випоре.

— Характерник, — майже пошепки мовив Добривечір.

— Кто? — не зрозумів Артамон Матвеев і подивився на Фролку Грязіна.

— Колдун, — витлумачив Фролка.

— Тади гареть ему на костре, — сказав Матвеев.

Кальниболотців відпустили з дозволом заночувати у Болотному заїзді, а далі — вільному воля.

Вони насилу вилузулися з того шарварку, що дедалі тіснішав на земському дворі, і тільки тут Тхорик, котрий весь час озирався, шукаючи очима Семена Горобця, раптом схопився:

— А де ж Кирик, панове? Ми ж загубили Кирика!
 — Знайдеться, — сказав Добривечір. — Москва — це велике село.

2

Семен Горобець змирився з долею, він був готовий до страти, але не думав, що його піддаватимуть таким нелюдським тортурам. Тим більше не сподівався зустріти в підкліті холодної катівні того самого мучителя, котрий приходив у Лохвицю з воеводою Мишецьким. Це був відомий на всю Москву кат Казатул. Зодягнутий у руду хламиду кольору висхлої крові, з відкинутим на плечі каптуром, він так само посміхався до Семен широким жаб'ячим ротом, хоч, звісно, не впізнав його, адже в Лохвиці Казатул мордував хлопчину-недолітка.

Окрім голови Розбійницького приказу боярина Окула та судного дяка Павсікакія (уже саме ім'я його означало «борець зі злом»), на допит прийшли Артамон Матвеев, товмач Фролка Грязін, Чадуєв і Щоголев, а також піддячий Розбійного приказу Доброхотов, котрий списував на папір покази самозванця.

Семен Горобець стояв перед ними голий до пояса зі зв'язаними за спиною руками і грубим путом на ногах. На його смаглявому тілі виразно виднілося вісім білих цяток, ніби залишених доторками Чийогось перста. Він не був переляканий, хіба легка блідість торкнулася обличчя і губ.

Юнак сказав, що справжнє його ім'я — Семен, походить він зі знатного польського роду Вишневецьких. Батька його звали Яремою, родина жила у Варшаві, й ось якраз там, під Варшавою, коли він прогулювався

понад Віслою, його спіймали німецькі розбійники й продали Глухівському купцеві Дементію. А той перепродав його, як пса, литвинові Єгупові. Прожив Семен у Глухові трохи більше місяця, а тоді знайшов там собі товаришів, і вони разом втекли до Харкова. Звідти пішли до Чугуєва, потім на річку Донець і далі на Дон. Там, на Дону, він і зійшовся з Іваном Міюським. Згодом вони з Іваном та його козаками пішли на Січ, оскільки Іван, як і його товариш Степан Разя, був українцем¹.

Боярин Окул запитав, хто підмовив його назватися царевичем Симеоном.

— Я сам, — відповів Семен Горобець.

— Вскую блядословіш? — сердито спитав Окул.

Фролка Грязін переклав:

— Навіщо брешеш?

— Мене ніхто не намовляв, — зятято сказав Семен.

Боярин Окул кивнув Казатулові. Кат узяв довгий кінець мотузки, якою зв'язані були Семенові руки, і кинув на гак під стелею. З нутряним риком потяг його так, що хлопець став навшпиньки, ледве торкаючись кам'яної підлоги. Це була сторчова дига, що розтягувала жертву й вивертала на руках суглоби.

Казатул узяв сирицевий батіг і почав навхрест шмагати Семена по голій спині. Перед кожним ударом він теж по-звірячому рикав, наче це додавало йому сили. Хлопець не кричав, лише здригався в судамах і страшно зіпав ротом; здавалося, він ось-ось задихнеться. Коли Семен безживно повиснув на мотузці, Казатул опустил батога. Через певний час він линув в обличчя зомлілому хлопцеві цебро води, і той поволі розплющив очі. Від нього зажадали сказати правду.

¹ У московських актах тут знов-таки «хохлач по рождению».

Семен Горобець не зовсім розумів, якої правди від нього хочуть, але цього разу змінив свідчення: він є холопський син із тієї-таки Варшави, де натерпівся всіляких знущань і принижень, тому втік аж на Дон.

Судний дяк Павсікакій ще раз запитав, хто його напоумив видавати себе за сина царя, і Семен зрозумів, що саме це їх цікавить найбільше. Казатул заніс за плече батога.

— Не треба, я скажу, — мовив Семен.

— Ну?!

— Іван Міюський, — сказав він, знаючи, що вже нічим не побільшить Іванову вину перед боярами.

— Прелесть!¹ — вигукнув Матвеєв.

Казатул став з іншого боку від жертви і з криком «Берегись, ожгу!» свиснув батогом. Лупцював Семена доти, поки він знов знепритомнів.

Дяк Павсікакій порадив допитати його вогнем². Казатул роздмухав жар у горнилі, взяв довгу шпицю й розпік її до червоного.

Семен знову заговорив. Він зізнався, що є сином міщанина із Лохвиці Івана Горобця, на Дон помандрував у пошуках кращої долі і там зустрів козачого вождя Івана Міюського. Саме Міюський під час купання у річці побачив на тілі Семена незвичайні знаки, і так прийшла йому думка про Боже знамення. Тоді він підбив хлопця назватися царевичем Симеоном Олексійовичем, щоб зворохобити Московщину, зібрати велике військо й, покликавши на підмогу кримську орду, піти на Москву громити бояр.

¹ Тут — омана, лукавство.

² У документі буквально «с огня», тобто йдеться про мордування Семена Горобця розпеченим залізом.

Тут уже Артамон Матвеев не витримав і викрикнув те, що всі вони хотіли почути від самозванця: хіба не Сірко підбив його стати Лжесимеоном?

— Ні, — важко дихаючи, відповів Семен Горобець. — Сіркові я сам сказав, що є сином государя Олексія Михайловича, і він повірив. Кошовий нічого лихого не мислив проти Москви і шанував мене лише як царську кров.

Казатул узяв розпечену шпицю й, посміхаючись, підніс йому до грудей. Притиснув до білої цятки, аж зашкварчало. Глухий крик вирвався з горлянки Семена. Але — жодного слова.

Майстер Казатул катував його три дні. Під час тривалих допитів до екзекуції могли долучатися інші підручні умільці заплічних справ — мастак нагая, кліщовий мастак, дибовий тощо, але Казатул не бачив користі в таких помічниках, які тільки плуталися під ногами і заважали зосереджено й послідовно вибивати зізнання, як вибивають ціпом зерно зі снопа. Іноді ці вискочки-живолупи через надмірну заповзятливість та недосвідченість ставали призвідцями передчасної смерті злочинця, позбавляючи весь каральний процес головного — привселюдної показової страти. Казатул був у цьому ділі незамінний, до жертв завжди ставився дуже уважно й поблажливо, по-своєму він їх навіть любив. Адже саме смертники вселяли Казатулу віру в його божественну місію. Він звільняв світ від найбільших злочинців і якщо був не Богом, то щонайменше його десницею, яка вершила правосуддя.

Сотник Чадуєв і піддячий Щоголев запитали в Семена Горобця, чому ж він, знаючи, що правда за царськими послами, прийшов до грецької хати, щоб їх убити.

— Бо я тоді вже й сам увірував, що єсьм царевичем Симеоном, — ледве володаючи язиком, мовив Семен Горобець.

— Как? — зумілися бояри.

— Коли надовго залазиш у чужу шкуру, вона приростає до тебе.

Боярин Окул сказав, щоб він не вдавав із себе юродивого, бо це йому не допоможе.

— Я не юродивий, — заперечив Семен. — Але блажен, хто вірує.

На запитання дяка Павсікакія, навіщо Горобець погодився з намови Івашки Міюски стати самозванцем, він відповів, що краще один рік пожити царевичем, ніж вік звікувати холопом.

Але ж ти не був жодного дня царевичем, — сказали йому, — ти став ошуканцем і лиходієм!

— Був, — затято відповів Семен Горобець. — А може... і є.

Тонка сльоза змійкою поповзла по його щоці.

3

Після сумлінно виконаної роботи майстер заплічних справ Казатул щовечора заходив у кабак «Под пушкой». Йому подобалося, як на його появу враз притихали, підібгавши хвости, досі сміливі бражники, як вони злодійкувато опускали очі. Казатул не мав сумніву, що кожен із них заслуговував карі — якщо не смертної, то принаймні побиття батогом чи різками. Покидьки! Вони сахаються майстра заплічних справ, називають його катом, остерігаються торкнутися не те що його самого, а навіть речей, які побували в руках Казатула. Зате він має тут, у кабаку «Под пуш-

кой», свій окремий куток за чорною завісою, свій стіл і навіть посуд (до нього, окрім Казатула, більше ніхто не стромляє своє свиняче рило).

Казатул любив свою роботу, хоч колись і гадки не мав, що стане катом. Він був сином знаного шевця Бабоедова, котрий витягся в нитку, щоб усіма правдами й неправдами віддати Нікіту (тоді Казатул ще звався Нікітою) в стрільці. Хлопець, наділений неабиякою силою та спритом, міг би стати кремлівським риндою в охороні царя, та одного разу спіткнувся. Глупої ночі він пограбував і скалічив купця Опльоухіна. Нікіті загрожувала каторга, але в Розбійному приказі хтось вирішив, що з цього костолома може вийти нічогенький кат; хоч у Москві душогубців не бракувало, знайти серед них путящого учня на заплічного майстра було непросто. От дивина: бузувір, голінний до вбивств і знущань над ближнім, не готовий робити це згідно з законом у всіх на очах, щоб уникнути ганьби і презирства. Нікіта Бабоедов погодився, вимінявши за позірну ганьбу правдиву волю, а невдовзі переконав себе, що примарне безчестя насправді є найбільшою чеснотою, недоступною слабкодухим. Він карав лиходіїв і звільняв цей лукавий світ від зла.

Нове ім'я Казатул йому дали в Розбійному приказі, розбишака Нікіта відійшов у минуле разом зі своїми вільними й невольними провинами. Спочатку Казатул став учнем уже підтоптаного ката Хлебосолова, науку хапав на льоту і швидко перевершив учителя. Навчання починалося з дерев'яної «кобили», на яку замість злочинця клали змайстровану з березової кори «спину». Хлебосолов показував, як треба шмагати зловмисника — навхрест від плеча до поперека, але так, щоб кінець батога не діставав голови і боків, бо тоді

катований спустить дух до зізнання або не дотягне до привселюдної страти. Березова кора від ударів швидко репала, кришилася, тому Казатул замість ламкої «спини» сам виготовив людське ганчір'яне опудало з головою й ногами. Вправлятися на опудалі набагато зручніше. Будучи сином шевця, Казатул умів працювати зі шкірою, він сам робив досконалі канчуки, сирицеві тріпачки, вузлуваті батоги з трьома хвостами. Дерев'яні руків'я до них Казатул запропонував замінити на плетені з реміння «колодки», вони щільніше тримаються в кулаці. З різками Казатул теж був проворніший за Хлебосолова. Він помітив, що підстаркуватий майстер тримає березові дубці не у вологому місці, через те вони швидко розсихаються, втрачають вагу і гнучкість. До того ж Казатул порадив складати в каральний жмут не десять різок, а щонайменше п'ятнадцять і перев'язувати їх у трьох місцях, тоді вони і тримаються довше, і завдають дошкульнішого удару.

Хлебосолов спершу сердився, що яйце повчає курку, але загалом тішився учнем і, будучи добросовісним катом, як усі поважні заплічні майстри, звернувся до Розбійного приказу, щоб Казатулові подвоїли «количество кормових денег»¹, оскільки на час навчання йому призначили лише мізерну харчову пайку арештанта. Завершивши свою тонку науку четвертуванням, зокрема усіченням голови (тут також прислужилося Казатулове опудало з намальованими на потилиці хребцями), майстер Хлебосолов передав заплічне ремесло в надійні руки і з почуттям виконаного обов'язку відійшов на спочинок. Перед тим Казатул з певним острахом запитав у вчителя, куди ж він тепер піде, на що

¹ Так у документі.

Хлебосолов відповів, що подасться або в монастир, або сторожуватиме десь при тюрмі.

Після того Казатул став головним заплічним майстром Москви і виконував свою роботу добросовісно, ба навіть з любов'ю. Що відоміший і небезпечніший був злочинець, то більше задоволення отримував Казатул. Адже, знищуючи одного головоріза, він мстив за погублені душі сотень, а то й тисяч людей. Найбільшою подією для нього стало четвертування розбійника Степана Разіна, чию голову, руки й ноги Казатул сам розвішував на Болоті. Під час страти Разіна на царській башті Кремля стояв сам государ Олексій Михайлович. На смертну кару дрібних лиходіїв він не дивився, був м'якосердий, тому й дістав лагідне прізвисько Тішайший, але ось знов підоспіла година, коли вседержитель неодмінно споглядатиме роботу Казатула. Страта самозванця ще жодного царя не лишала байдужим, адже ці ошуканці, зазіхаючи на їхнє святе ім'я і трон, приносять найбільшу смуту в державу.

У Казатула вже свербіли руки відтяти лиходієві голову, та виникла проволока — несподівано для такого випадку в Розбійному приказі постановили (чи не з волі самого царя Олексія Михайловича?) відбути перед стратою стадію каяття. Самозванець мусив провести десять днів у покайній ізбі — тиждень постити, відтак сповідатися, каятися, а потім, залежно від щирості каяття і на розсуд попа-сповідальника, міг навіть прилучитися до Святих Тайн.

Добре, що не веліли ще пузо медом помазати, подумав Казатул, сидячи за своїм столом «Под пушкой». Коров'ячі очі сьогодні йому не смакували, вони тхнули застоюною кров'ю. Казатулові ввижалося, що вони, ті очі, злякано вирячилися на нього і він ковтає тваринячий

переляк. Лойова свічка над його столом теж смерділа яловою тухлятиною.

Раптом у кабаку почувся незвичний гамір. Казатул трішечки відхилив завіску й побачив крізь щілину, що «під гармату» ввалився гурт козаків — напевно, із тих, що привезли із Запорозжя лжецаревича Симеона та й досі шукають у Москві чи то вчорашнього дня, чи пригод на свою матню. Казатул не раз бачив у кабацькому чаду запорожців, що приїздили з чолобитною до Малоросійського приказу чи й до самого царя, до якого їх не підпускали бояри: козаки спершу п'ють, потім усі як один закурюють люльки, тоді співають, а далі невідомо, що кому стрельне в голову. Можуть, наславши ману, розрахуватися гудзиками замість грошей — і ніхто того не помітить, можуть затіяти бійку, потрощити посуд, перекинути кабак догори дном і звітритися, наче їх тут ніколи не було, наче вони приснилися. На таких управи немає. Якби Казатулова воля, він цих вітрогонів не підпускав би не те що до царя, а й до самої Москви.

Ось і цього разу ще не пили, не співали, ще Казатул знехотя доїдав коров'ячі очі, щоб не пропало добро, а вже котрийсь волоцюга відхилив завіску і встромив у пройму поголену голову з оселедцем.

— Можна?

Казатул розгубився. Взагалі-то не він запровадив цей дурний звичай сахатися заплічних майстрів, як прокажених. Так, триматися від нього треба чимдалі, але тільки зі страху й шаноби, а не через допотопні забобони про нечестивість «мерзенного ката». У запорожців, видно, таких пересудів не було, тому цей козак дивився на нього приязно і з цікавістю.

— Як тебе звуть? — спитав запорожець, шукаючи очима, де сісти, але другого стільця тут не було.

— Казатул.

— А я Максим Щербак. Може, чув?

Казатул знизав плечима. Чи не зрозумів, про що його запитують, чи ніколи не чув про Максим Щербака.

— Це ти страчуватимеш самозванця? — поцікавився запорожець.

— Чєво?

— Самозванця... ти каратимеш?

Казатул здогадався, про що той питає, але від здивування тільки роззявив широкого рота — запорожець уже сидів на стільці проти нього й усміхався ще приязніше.

— Й-я, — сказав Казатул.

Максим Щербак розпитав у нього, коли це буде.

Казатул сказав, що 17 вересня і про це знає вже вся Москва. Скрізь тільки й мови, що про страту самозванця.

Столом протупотіла зграйка тарганів, але їхній тупіт чув лише Максим Щербак.

— Жаль, — зітхнув він.

— Неужто ліходея жалко? — з підозрою спитав Казатул.

— Та ні. Жаль, що нас там не буде, бо ми завтра відїжджаємо.

У кабаку по той бік завіски раптом почулася пісня:

Козак відїжджає, дівчинонька плаче —
Куди їдеш, козаче?

Це курінний Добривечір зтяг густим басом, а йому тонко вторили на дівочий голос Тхорик, Іваник і Вовкотруб:

Козаче-соколе, візьми мене із собою
На Україну далеку...

— Мої вже співають, — задоволено сказав Максим Щербак.

— Ліш би не буянілі.

— Може, вип'єш із нами?

— Не положено. Да я і не п'ю.

— Чого ж так? — спитав Максим Щербак. — Слабий?

— Рука должна бить тв'ордой і точной.

— Покажи.

— Что?

— Руку.

Казатул завагався, не знаючи, як він повинен показати руку, але трохи подумав і виставив правицю долонею вперед.

— Віш?

— Ого! — вигукнув Максим Щербак і несподівано взяв Казатулову руку в свою.

Заплічний майстер здригнувся. Уже вісім років ніхто з людей не торкався до нього, окрім жінки Пульхерії та синочка Акіма. Сам він часто брав за шкірки злочинців, а щоб хтось діткнувся хоч пальцем до нього — ні, такого не було.

Козак з цікавістю дивився на його мозолясту, тверду, як підошва, долоню.

— Довго жить будеш, — сказав Максим Щербак.

— Пачьом знаш?

— Ось, бачиш? — Він показав на борозенку життя, майже стерту на долоні руків'ям батога й сокирищем. Але внизу долоні вона вихоплювалася майже до кисті й закінчувалася розгалуженим колоском.

— І что? — спитав Казатул.

— Колос! Житимеш довго й щасливо. І жде тебе слава велика.

— Спасіба, казак! Токмо жість наша — ето ігра в зернь¹. Нікто не ведаєт, что она завтра тебе подкінет.

— Я відаю. Знаю, що кажу.

— Ти нікак знахарь, мілок? — посміхнувся Казатул і подумав, що таких відьмаків переважно спалюють на вогні — під його сокиру вони не потрапляють. — А чем посуліш?

Запорожець його не зрозумів.

— Чем поручішся, что жізнь мне така отмеряна?

— Чим? — Максим Щербак чудно всміхнувся. — Головою.

Бідна моя головонька,
Що чужая сторононька...

Кальниболотці завели нову пісню.

— А що каже самозванець? — спитав Максим Щербак.

— Блядословіт.

— Про Сірка?

— Не, про Серка ні слова плахова. С огня спрашівалі, не падстрекал лі кашевоі ево назваться царевічем. Нет, гріт. Всьо на Івашку Міюску сваліваєт. Завтра, чай, ісповедуєт ево поп. Пасмотрім.

— А цар бачився з ним?

— Чаво?

— Цар, питаю, стрічався із самозванцем?

— Не царское єнто дело, с богохульниками встечатся.

— Погано, — сказав Максим Щербак.

— Отчево же?

— А що, коли він і справді царевич?

— Не хулі, казак. Не сей крамолу.

— Хіба ти не бачив, що він схожий на царя?

¹ Кості.

— Даволє, — сказав Казатул. — Не велено мне суда-
чіть об єнтом.

Він порадив запорожцеві чимшвидше вибратися з Москви, бо з такими балачками той може позбутися голови, якою щойно ручався.

Максим Щербак підвівся, злегенька кивнув і вислизнув за чорну завіску.

Казатул кинув до рота останнє коров'яче око і ледве не вдавився. Він лиш тепер зрозумів, що стільця під козаком не було. Сидів той відьмак, а чи висів, невідомо на чому.

Виходячи з кабака, заплічний майстер намагався не дивитися на козаків, що химерними тінями хиталися в скупому світлі лоєвих свічок. Але ще й надворі його наздогнала пісня:

Гей, як крикне козаченько до гаю, до гаю:
«Наїжджайте, воріженьки, сам вас викликаю».

Казатул не тямив, про що співають запорозькі розбишаки, але їхні задиристі голосини діставали його до самої печінки, аж холодок пробігав усім черевом. Життя — це гра в зернь, думав він, тільки зернь ту кидає не людська рука.

Розділ XVIII,

який оповідає про жорстоку страту лже-царевича Симеона, спритність заплічного майстра Казатула та про Сірків жаль за неспасенною душею

1

Семен Горобець, хоч і голодував під час тижневого посту, але за цей час помітно вилюднів, адже його вже не допитували, не мордували, і він трохи оклигав душею і тілом. Та коли надійшов час каяття, хлопцеві мовби щось зробилося з головою, і його сповідь геть спантеличила попа Капітона. Семен Горобець замість каятися знов почав розповідати, як він, будучи малолітком, дзизнув по макітрі боярина Іллю Милославського, за що його хотіла звести зі світу рідна матінка Мар'я Іллівна, та на допомогу прийшов добросердий стряпчий Михайло Савостьянов.

Піп Капітон хотів було зупинити ересь, але сповідальник говорив так щиро і переконливо, що не повернувся язик його перебити. Піп Капітон мов живих побачив перед собою двох жебраків — сліпого однорукого Іллю та кривого Прокла, побачив, як вони тягнуть на возику нещасного малюка, прикиданого ганчір'ям, і йому навіть здалося, що колись, дуже давно, він зустрічав цих двох старців біля Воздвиженської церкви, в якій відправляв службу. Так-так, він тоді ще здивувався, що чоловік не має очей та однієї руки,

а весь час усміхається до неба, і кривий, який старцював з ним на пару, теж не скиглив, не канючив милостиню, а приймав її з гідністю заради Христа.

Дослухавши до тієї сумної пригоди, коли помер сліпий Ілля, піп Капітон навіть перехрестився за «царство небесне» і тут-таки схаменувся: чи не годі йому слухати вигадки самозванця? Але піп Капітон знав, що чоловік навіть під час сповіді може вільно чи невільно брехати, розпаливши свою хворобливу уяву, та потім настає мить, коли Бог насилає на грішника просвітлення і він таки починає каятися. Тож піп Капітон, уловивши момент, коли Семен Горобець примовк у великій печалі за сліпим Іллею, сказав, що йому треба думати про спасіння душі й говорити правду, хоч якою б гіркою вона не була.

— Правду? — Сповідальник подивився на попа зболеними очима. — Якої ж правди ви хочете, якщо цар навіть не зміг зустрітися зі мною? Бояри і тут його обкрутили, щоб ми не побачилися.

Піп Капітон робив усе, що було в його силах, він так і сяк наводив смертника на покаяльну стежу, чекав просвітлення, але нечестивець затявся і винуватив себе лише в тому, що він не зміг визволити кривого Прокла із соловецької в'язниці.

— Може, доведеться вам, отче, побувати в Соловецькому монастирі, — мовив Семен Горобець, — то зробіть так, щоб вам дозволили висповідати старого каторжника Прокла. І тоді ви дізнаєтеся правду... якою б гіркою вона не була.

— Непоклонная твоя головушка, хохlach, — сказав піп Капітон. — Все ви хохlachі шібно упряміє і себе на уме даже пред казнею. Не допуcaю тебя к Святим Тайнам.

— Бог вам суддя, — відповів зухвалець. — Я причащуся з чаші скорботи.

— Какової чаші?

— Тієї, що її не минути.

Піп Капітон сказав, що каятися ніколи не пізно і щоб Семен Горобець про це пам'ятав навіть тоді, коли кат занесе сокиру над його головою.

— Передайте катові, що він стратить царевича, — холодно посміхнувся самозванець. — А за душу мою заступиться Бог.

Морозець дмухнув за комір попа Капітона. Він лиш тепер помітив, що праве вухо смертника більше за ліве.

2

Року Божого 1674-го, місяця вересня, дня сімнадцятого Красна площа не вмістила всіх охочих побачити страту Лжесимеона. Мешканці московських слобід та навіть люд із найдальших околиць і деревень¹ ще вдосвіта почали стікатися до середмістя столиці, і невдовзі стрільцям довелося перекрити вулиці, аби розбурханий натовп не наробив шкоди місту, не почавив невинних людей. Таке вже траплялося під час гучних страт, хоч би й того Степана Разі, коли трищали палісади, ізби, тереми, коли завалився міст над Яузою, а людей у тисняві гинуло більше, ніж на лобному місці.

Кого тут тільки не було! Ратники в червоних, синіх, білих, рудих та сірих каптанах, уся дворова знать — бояри, окольничі, стряпчі, дяки і піддячі, думні й чиновні люди, купці з довжелезними бородами, патріарх

¹ Сіл.

Іоаким, попи й ченці, міщани в дешевих зіпунах та тілогріях, селяни в личаках і довгих сорочках, підперезаних мотузками, жінки у святкових сарафанах і високих кокошниках, простоволосі дівки, обірвані босі каліки і юродиві, скоморохи з розмальованими мордами цапів, баранів, ведмедів, вовків та невідь-якої звірини, і хоч кожен із них мав при собі волинку, дудку чи балалайку, ніхто не наважувався бодай бренькнути перед таким цікавезним видовищем. Вирізнялися в цьому юрмищі строкато вбрані лиходільниці¹, густо намащені рум'янами та білилами, з підведеними сажею бровами і віями. Заміжні жінки хрестилися, спльовували й тислися від тих хвойд чимдалі, міцно тримаючи за руки дітлашню, яка тут поводитася напрочуд тихо і чемно, відчуваючи сувору врочистість дійства.

Роззяви сиділи на мурах, частоколах, на брамах, деревах, на тисових дахах теремів і дзвіницях; один молодець навіть розсівся, звисивши ноги, на дулі сторожової гармати біля кабака «Под пушкой», але стрільці стягли його звідти, як паршивого kota, ще й нам'яли боки.

Усе те бачив з висоти кремлівської царської башти великий князь Олексій Михайлович, який цього разу взяв із собою свою другу жінку Наталію Нарішкіну. Вона сама напросилася подивитися на страту Лжесимеона, наче хотіла переконатися, що це таки самозванець, а не справдешній син Олексія Михайловича, котрого йому народила покійна Мар'я Іллівна. І тепер цариця з нетерпінням чекала, коли на лобному місці з'явиться той нещасний хлопчина.

— Над-било Петьку с собой пріхватіть, — сказав Олексій Михайлович. — Пущай поглазел би.

¹ Курви, повії.

— Полно-те! — Наталія Кирилівна зморщила свого закандзюбленого татарського носа. — Ребьонка пужать¹.

— Будущему государю не ізлішне.

Ці слова полестили цариці, оскільки її «Петька» не належав до перших престолонаступників, і вона обволокла чоловіка гарячим закоханим поглядом.

— Ти, Лексей Міхалич, как всегда, прав, — змінила тон Наталія Кирилівна. — В наступній раз непременно вазьму.

Вона вже веселіше поглянула на лобне місце.

— Чєво оні волинят? — спитала.

— Потерпі маленько, душка, — сказав Олексій Михайлович. — Всьо видержано в ритуалє.

— А ти нічево от меня не утаїваєш?

— О чьом ти? — Він глянув на неї стривоженими оленячими очима.

— О Сімеоне.

— Разє я свойо дітьо отдал би на казнь?

— В прошлую битность єщє не такое случалось, — сказала цариця Наталія.

— Ти о дєдушкє Іоанє, душка?

— Нє токмо.

— Я Тішайшій, а нє Грозний, — сказав Олексій Михайлович.

Натовп на Красній площі враз заворушився, і там прокотився злякано-стриманий гомін:

— Вядут! Вядут!

Ударив дзвін, і до лобного місця навпроти храму Василя Блаженного рушив конвой стрільців, прокладаючи між велелюддям живий коридор. Услід за конвоєм

¹ Петрові I тоді було два роки.

ступав кат Казатул у рудій хламиді з каптуром на голові, проте з відкритим лицем, і вів Лжесимеона зі зв'язаними за спиною руками. За ними строевим кроком також ішов відділ стрільців, стискаючи в довгих, до ліктя, коричневих рукавицях мушкети. Казатул не любив ні помічників, ні конвою, що дихав йому в спину, але такий був порядок. Лише на помості лобного місця він залишався сам на сам зі своєю жертвою і тоді ставав Божою десницею.

На самозванцеві теж була тюремна опанча, але йшов він на страту простоволосий, низько схиливши голову, чим засмутив царицю Наталію. Вона не могла розгледіти того, що їй кортіло. Кат вивів Лжесимеона на високий дощаний поміст, але смертник так і не підвів голови. Схоже було, шепотів молитву чи боявся побачити грубе знаряддя з дубових брусів, на якому його розіпнуть перед тим, як четвертувати.

— Красавчік, однако, — прошелестів шепіт серед лиходільниць, котрі стояли набагато ближче до лобного місця, ніж цариця Наталія.

— Я би, Арінка, таково опрокінула. А ти?

— Циц. Не потехе время.

Дяк Судного приказу Павсікакій, стоячи біля підніжжя лобного помосту, розгорнув звій паперу. Його громовий голос розколов кам'яну тишу над Красною площею. Павсікакій звідомив народові царську грамоту — на лобному місці стоїть вор, самозванець, лиходій, боговідступник, який привласнив ім'я покійного царевича Симеона Олексійовича, щоб зворохобити легковірну чернь, закликати орду і війною піти на Москву... Тому великий государ повелів, а патріарх Іоаким, бояри, окольничі й думні люди постановили скарати само-

званця тією ж лютою смертю, що й розбійника Степана Разіна.

Лиш тут самозванець отямився, ніби йому враз розвиднилося, де він опинився і, коли кат Казатул узяв його за плечі, щоб покласти на дубову «кобилу», він раптом почав пручатися й вигукувати, що він не самозванець. Уперше, відколи на Москві з'явилося лобне місце, злочинець повстав проти ката, почав з ним борюватися, але сили були нерівні. Казатул кинув жертву спиною на колоди і чи то зі злості, чи боявсь, що самозванець знов чинитиме спротив, згарячу відступив од правила четвертування. Замість того, щоб спершу відрубати по лікоть руку, потім по коліно ногу, відтак знов відтяти руку й ногу, він високо замахнувся сокирою і відсік голову. Натовп ахнув, непоклінна голівонька покотилася з пліч, кривавлячи дерев'яне підмостя.

Цариця Наталія відвернулася. Олексій Михайлович споглядав страту з холодним спокоєм і навіть завважив помилку заплічного майстра.

Так он воно що! Казатул не схибив. Він, бідолаха, схибнувся. Кинув закривавлену сокиру на поміст, зійшов униз і рушив до храму Василя Блаженного у бік Москви-ріки. Його ніхто не зупинив. Усі зрозуміли, що з катом сталася якась порча і марно було б завертати його на лобне місце, щоб він довершив справу.

Не розгубився дяк Розбійного приказу Павсікакій. Добре, що неподалік стояли наготові заплічні підмайстри батога і заліза. Павсікакій подав знак, і найдужчий із них зарізяка Мотя в одну мить вискочив на поміст і, вхопивши сокиру, відрубав ноги й руки обезголовленому мертвяку. Такий непередбачуваний

трапунок трохи розчарував юрбу, як і бояр та думних людей, але, з іншого боку, додав до видовища свого смаку. Несподіванка з Казатулом мала свою цікавинку, про яку гомонітиме вся Москва, але вона гостро занепокоїла Павсікакія.

— Гдє Казатул? — крикнув він до стрільців і заплічних умільців. — Сискать немєдля!

Найспритніші кинулися в бік храму Василя Блаженного, побіг і Мотя, радіючи, що відтепер він стане на місце головного заплічного майстра, проте Казатул як у воду впав. Таки впав, бо на березі Москви-ріки знайшли забризкану свіжою кров'ю руду хламиду, і Мотя ще з більшою радістю перехрестився:

— Утоп.

Решта все відбулося як треба — розчленоване тіло самозванця Мотя з підмайстрами батога і заліза перенесли на Болото й розвішали на кілках там само, де вороння склювало до білої кості останки Степана Разі.

Заплічного ж майстра Казатула більше ніхто не бачив ні живого, ні мертвого, і всі вирішили, що він таки втопився в Москві-ріці.

Государ Олексій Михайлович загалом був задоволений стратою, він, як мудрий державний муж, умів сприймати дрібні недоречності з гумором. Головне — досягнення мети, а хто там втопився чи відрубав голову раніше за руки-ноги, немає державного значення. Може, то й на краще, що хлопець, котрий узяв ім'я його сина, довго не мучився. Тішайший відчув, як у його серці тане гнів на кошового Сірка й запорожців. Він покликав свого свата Артамона Матвєєва, голову Малоросійського приказу, й велів послати гінця у Севськ, аби затримане жалування для козаків негайно доправили на Запорожжя. Потім, наче між іншим, запитав

у Матвєва, що могло статися з катом Казатулом. Чому він ні сіло ні впало в останню мить посунувся глуздом?

Олексій Михайлович чекав, що Артамон пояснить це так, як і він: чоловік, який відрубє людям голови, рано чи пізно втрачає свою. Якщо не саму головешку, то мізки напевно. Однак думний боярин Матвєєв, трохи повагавшись, дав таку відповідь, від якої в Олексія Михайловича з потилиці до поперека поповзли мурашки. Вірний навушник¹ Матвєєва піп Капітон шепнув йому, начебто хтось утовкмачив у Казатулову голову, що він через каверзи підступних бояр змушений стратити не самозванця, а істинного царевича Симеона.

— Акая хрень! — засміявся Олексій Михайлович, але Матвєєв добре бачив, що йому зовсім не смішно.

3

Чотири місяці жовтні, коли на ганебному січовому стовпі вже спорожніло лелече гніздо, схоже на шапку загадкового велета, що повісив її тут до свого нового пришествя на Січ, коли на Дике поле й Великий Луг знов налягли, наче море, густі непроглядні тумани, ось тоді курінний Добривечір зі своїми кальниболотцями та всі козаки, що вільно чи невільно перебували в Москві, з Богом повернулися на Запорожжя. Якраз під той час Сірко зі своїм військом прийшов із Криму, де на суходолі та морських розливах щасливо повоював бусурменів, звільнив чимало християн із брану й, окрім доброї здобичі, привів на Січ значних полонених татар-язиків.

¹ Стукач.

Відклавши їх допит, кошовий насамперед покликав до свого куреня Добривечора, Іваника, Тхорика та Вовкотруба, щоб розпитати, як їм їздилося до Москви. Добривечір дав вичерпний звіт, почавши з тієї несподіванки, що спіткала їх аж ген за Тулою, коли звітрилися донці.

— Втекли? — здивувався Сірко.

— Втекли, шельми.

— У колодках?

— Ні, колодки zostались на возі, — сказав Добривечір. — І ключ у мене зостався, а донці розтанули, як роса на сонці.

— Буває, — кивнув Сірко, скосивши очі на чашечку люльки, яку саме розкурював. — І ви не чули, коли те сталося?

— Кирик сказав, що чув уночі тупіт коників-стрибунців, але хіба коники тупотять? — виправдовувався Добривечір.

— Буває, — знов кивнув кошовий. — Хіба ти ніколи не чув, як чхає комар?

— Ну, не знаю. Але все, що не є, на добро вийшло. І донці на волі, і ми не в московській темниці.

— Семена Горбця жаль, — пакнув димом Сірко. — Славний хлопчина був.

— Ой, не кажи, отамане, — погодився Добривечір. — Нам у дорозі він став за рідного. Сказав, що якби й міг, то не втікав би. Мусив допити цю свою чашу до дна.

Тхорик схлипнув. Іваник і Вовкотруб опустили очі на вуса.

— То ви страту не бачили? — спитав Сірко.

— Додому спішили, — сказав Добривечір. — Якби там загаялися надовше, то не знаю, чи й повернулися б.

— Не зміг би я, батьку, дивитися на таке, — шморгнув носом Тхорик. — Семен Горобець був мені як брат.

— Теж правильно, — сказав Сірко. — То ви там і не погуляли? Не поколошкали бодай лиходільниць?

— Не до гульні було, — відповів Добривечір, ховаючи очі.

— Не до гульні, — услід за ним повторили кальниболотські гайдамаки.

Сірко похвалив їх за добру роботу, і Тхорик, косуючи на мисник, мав ще надію, що кошовий запропонує пом'янути Семена Горобця, але не щодня котові масниця. У батька Сірка було клопотів під зав'язку, і він відпустив кальниболотців, пообіцявши покликати їх, коли дуванитимуть¹ кримську здобич.

Допитавши язиків через товмача, якого так і звали Товмач, прецінь і родом він був із села Товмач, Сірко притомився, бо то була довга пісня, коли татарин каже слово, а Товмач йому десять, — знав-бо, холера, татарську мову краще за кримчаків, тому й допитував довго, не випускаючи з рук малахая.

Тож після походу та допиту Сірко притомився і вирішив лягти спати раніше, разом із півнем паном Горлом, який уже влігся під драбиною в сінях, підклавши під свою гребенясту голову грядця замість подушки, як ото чоловік підмощує руку. Через густий туман звечоріло раніше, а кошовому спалося на туман, як на дощ.

Він уже роззувся і хотів було витягти з вуха сережку, щоб заховати її в чобіт, але раптом тихенько бренькнула шибка й на столі погас каганець. Серце Сіркове

¹ Ділитимуть.

тенькнуло, він ще ніколи так не чекав цього знаку, тому й спитав не так, як завжди:

— Ти живий? Якщо так, то заходь.

До куреня вступив Кирик. Сірко навіть у темряві бачив його загострені вуса, схожі на ластів'ячі крила, й короткий оселедець, що спадав пластунові за вухо.

Кирик по-своєму, якимось химерним робом, сів навпроти Сірка, наче завис у повітрі, але кошовий сказав, щоб він узяв ослінчик і не тратив намарне сил. Кирик послухався, підсунув ослінчик ближче до ліжка, на якому сидів босий Сірко, і доповів, що все зроблено так, як велів кошовий.

Сережка у вусі Сірка так зблиснула, аж Кирик побачив його широку усмішку на всі передні зуби — прижовклі від люльки, зате рівні й міцні, як слонова кість.

— Де ти відпустив донців? — спитав Сірко.

— За Тулою.

— Чому так далеко?

— Нам було весело разом, — відповів Кирик. — Вони гарно співали. А пісні...

— Що пісні?

— Вони додають мені сили. І ще чогось... Навіть не знаю.

— Я знаю, — сказав Сірко.

— Чого?

— Пісня — це голос крові. Вона очищує душу, як шабля повітря. Куди пішли донці?

— До себе. Іван Міюський обіцявся прийти, як покличемо.

— Добрий козачина, — мовив Сірко. — Таких авантурників я люблю. Таких не здають.

— Ми й Семена Горобця не здали. Не було ще такого, щоб Січ видавала людей.

— Де ти його підмінив?

— Уже в ніч перед стратою. Вивів Семена в надійне місце, а сам убрався в його тюремну опанчу й личину.

— А він що? — спитав Сірко.

— Не хотів. Опинався. Думав, що мене скарають замість нього.

— Ти відрубав його катові голову?

— Не пальця ж, — сказав Кирик. — Відрубав так, щоб її не впізнали. Голову.

— Борюкався довго?

— Ні. Саме стільки, щоб помінятися з ним хламидами.

— А далі?

— Стративши ката замість Семена Горобця, я пішов до Москви-ріки. Лишив на березі хламиду і поплив під водою куди мені треба.

— Дідьків хвіст! — вигукнув Сірко. — Такого ще не вдавалося нікому.

— Хтозна. Це найпростіше, що може бути, тільки не всяк до такого додумається. Не всяк і наважиться. А додумався хто? — весело спитав Кирик.

— А хто?

— Ви, пане кошовий. Ви навіть підказали, де його можна знайти. «Под пушкою», пам'ятаєте?

— Та ну тебе! Жаль, що цього не можна розповісти навіть Кміті. Старий би порадив за свого учня. Де ти його залишив?

— Кого? — спитав Кирик, чомусь подумавши про Кміту, а ще радше про Христюю. Аж серце взялося вогнем.

— Семена Горобця, — сказав Сірко.

— Семена я залишив у надійному бордюзі в плавнях. Тепер бідаці знов доведеться жити під чужим ім'ям і довго не показуватися нашим козакам на очі.

— Не пропаде, — мовив Сірко. — Мені іншого жаль.

Кирик почекав, поки Сірко скаже, чого йому жаль, але кошовий примовк і моргнув сам до себе зламаною бровою.

— Чого? — спитав Кирик.

— Казатула жаль.

— Жартуєте?

— Та ні. Бач, як виходить: він висітиме на кілках на Болоті, а Бог не заступиться за нього навіть на тому світі. Катова душа неспасенна. Дідька рогатого хвіст.

— Пане отамане...

— Їдь, — сказав Сірко. — Ти заслужив. Даю тобі два тижні. Поспішай, бо ще покине тебе, а я буду винен.

Кожен значний козак мусить мати свою Мерефу, — подумав кошовий. — Навіть якщо він навідується до неї раз на роки.

Кирик підвівся, переступив з ноги на ногу, наче чогось не домовив.

— Пане отамане...

— Я знаю, — сказав Сірко. — Іди.

Епілог

Цар Олексій Михайлович пробачив запорожцям їхній гемонський вибрик із самозванцем, як уже не раз пробачав їм найзухваліші викрутаси, хоч би й відмову присягати Москві в Переяславі чи недавнє вбивство посла Лодигенського. Мусив заплющувати очі Тішайший на розмах козацької вольниці, бо куди подінешся від лицарів шаблі й списа у час постійних мусульманських загроз? Чимало гріхів сходило з рук і Сіркові, за які інший ворохобник давно опинився б на лобному місці.

Окрім того, що із Севська надійшло на Січ щедре жалування — грошове, харчове, ломові гармати, ядра, порох, свинець, сукна, сипоші тощо, Тішайший обдарував кошового, наче якого короля, — надіслав йому два сороки соболів по п'ятдесят рублів кожен та ще дві пари на додачу по сім рублів, а також сто аршинів кармазинного сукна і дорогу пищаль, оздоблену золотом та сріблом. Можливо, таким подарунком Олексій Михайлович натякав кошовому на ту злощасну пищаль, яку Сірко відібрав у Чадуєва за те, що той стріляв у самозванця.

Але це ще не все. До всього цар видав грамоту, за якою особисто Сіркові Івану Дмитровичу відписувалося містечко Келеберда, а Війську Запорозькому

низовому перевіз Переволочна. Якби про те почув козак Полтавського полку Карпо Вишенька, то на радощах стрибав би до неба, адже саме він замовив слово за кошового перед московськими послами Чадуєвим і Щоголевим. Щоправда, заздрісний недруг Сірка гетьман Іван Самойлович загальмував рішення самого царя, запевняючи кошового, що надасть йому щось значно пристойніше за Келеберду, а зиски від перевозу Переволочної ділитимуться навпіл між запорожцями і Полтавським полком.

Проте кожен кебетний козак і без царського жалування давав собі раду і після дувану здобичі надійно ховав свою частку десь у плавнях річки Скарбної, щоб згодом придбати собі хутірець чи зимівник або чого душа забажає. Подбав про це і Кирик. Наступного року в місяці червні, коли на ганебному січовому стовпі з гнізда вже визирали пташенята-бузьки, він вирушив на Жаб'ячий острів, аби забрати Христуся на облаштований хутір. Аж тут його ошелешила ще одна несподіванка. Кирик ще здалеку помітив, що на острові щось сталося — все заніміло, не кричали жаби, не цвірінкали пташки, не шурхали ящірки в траві, не плескала риба в заплавах, і Христуся, котра завжди чула його наближення за сто верст, цього разу не вибігла Кирикові назустріч. Він побачив на призьбі хати самого Кміту, який, не підводячи голови, ніби теж не чув ступаків Гервасія, перебирав торішню квасолю, хоча в цьому бобові не заводилася жодна кузка. В зубах у старого диміла конопляна люлечка.

Кирик скочив з коня, але теж боявся озватися, боявся, що Кміта скаже йому щось таке, від чого розірветься серце.

Кирик стиха кашлянув, подаючи про себе знак. Старий підвів білу голову й витяг із рота люлечку.

— Ти забарився, — сказав він і сплюнув собі на босу ногу.

— Де Христуся? — не витримавши, навпростець спитав Кирик.

Старий зміряв його поглядом з ніг до голови, наче вперше бачив, смикнув диму і знов сплюнув.

— Там, — показав конопляним чубуком позад себе. — Ти запізнився. Вона вже іншого любить.

Кирик кинувся в садок поза хату і тут прикипів до землі. Христуся сиділа на ослінчику під крилатим горіхом і гойдала колисочку.

Він нечутно підійшов ближче й заглянув у люлю.

— Хто це? — спитав Кирик.

— Кирило Лупиніс, — сердито відповіла Христуся. — Хіба тобі повилазило?

Малюк розплющив оченята й подивився на Кирика. Він усе чув.

Кирик ухопив Христусю обіруч і так притиснув до себе, що з її розхристаної пазухи бризнуло молоко. Христусин радісний окрик сполохав великого птаха, що стояв неподалік на одній нозі і всміхався.

Кирик упізнав їхнього січового бузька.

— Це він приніс?

— Він, — сказала Христуся.

— Збирайся, ми відїжджаємо.

Кирик узяв колиску і відчув, як до нього прихилється небо. Звідти, з небес, до нього всміхався батько. Кирило Лупиніс.

Кміта підвів Христусі її коня червоної масті. І подав невеличку торбинку.

— Трохи квасолі малому, — сором'язливо сказав старий.

Торбинка з червінцями задзвеніла в Христусиних руках.

— Навіщо, учителю? — дорікнув Кирик. — Я все маю.

— Цить! — сказав Кміта. — Не тобі даю, а Кирилові. Лупиносу.

Дрібна сльоза викотилася з Кмітиного ока й повисла на кінчику вуса.

* * *

На хуторі біля водяного млина перед високим дубовим частоколом їх зустрів зарослий, як звірина, чоловік.

— Не бійся, — сказав до Христусі Кирик. — Це мій товариш Петро Лиховій. Він наглядатиме за нашим господарством і челяддю, коли я відлучатимуся на Січ.

— Все буде добре, пані Христіно, — злегка і з гідністю вклонився Петро Лиховій.

— Життя покаже, — сказала Христуса.

— А що таке життя? — Лиховій пошкріб за правим вухом, яке було більше за ліве. — Казав мені ще покійний старець Ілля: життя — це млинове колесо. Як ти литимеш на нього воду, так воно і крутитиметься. Хіба ні?

— Який Ілля? — холодок пробіг по під серцем у Кирика.

— Сліпий однорукий жебрак, — відповів Петро Лиховій. — Який же іще!

Зміст

Частина перша

Розділ I	7
Розділ II	23
Розділ III	36
Розділ IV	54
Розділ V	67
Розділ VI	84
Розділ VII	98

Частина друга

Розділ VIII	117
Розділ IX	136
Розділ X	153
Розділ XI	168
Розділ XII	183

Розділ XIII 204

Розділ XIV 216

Частина третя

Розділ XV 235

Розділ XVI 250

Розділ XVII 262

Розділ XVIII 281

Епілог 295

Літературно-художнє видання

ШКЛЯР Василь
Характерник

Роман

Головний редактор *В. А. Тютюнник*
Відповідальний за випуск *О. В. Приходченко*
Художній редактор *А. О. Попова*
Технічний редактор *В. Г. Євлахов*
Коректор *Н. Я. Гранкіна*

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
Св. № ДК65 від 26.05.2000
61001, м. Харків, вул. Б. Хмельницького, буд. 24
E-mail: corp@bookclub.ua

• за телефонами довідкової служби
(050) 113-93-93 (МТС); (093) 170-03-93 (life);
(067) 332-93-93 (Київстар); (057) 783-88-88

• на сайті Клубу: www.bookclub.ua
• у мережі фірмових магазинів
див. адреси на сайті Клубу або за QR-кодом

Надсилається безплатний каталог

Запрошуємо до співпраці авторів
e-mail: publish@ksd.ua

**Запрошуємо до співпраці художників,
перекладачів, редакторів**
e-mail: editor@ksd.ua

**Для гуртових
клієнтів**

Харків
тел./факс +38(057)703-44-57
e-mail: trade@ksd.ua

Київ
тел./факс +38(067)575-27-55
e-mail: kyiv@ksd.ua

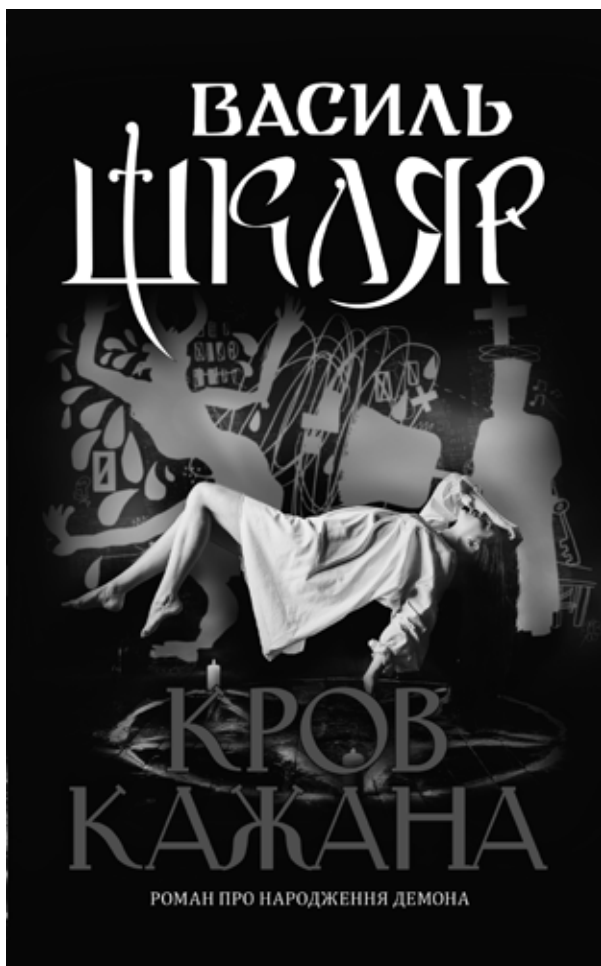
Шкляр В.

Ш66 Характерник : роман / Василь Шкляр. — Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2019. — 304 с.

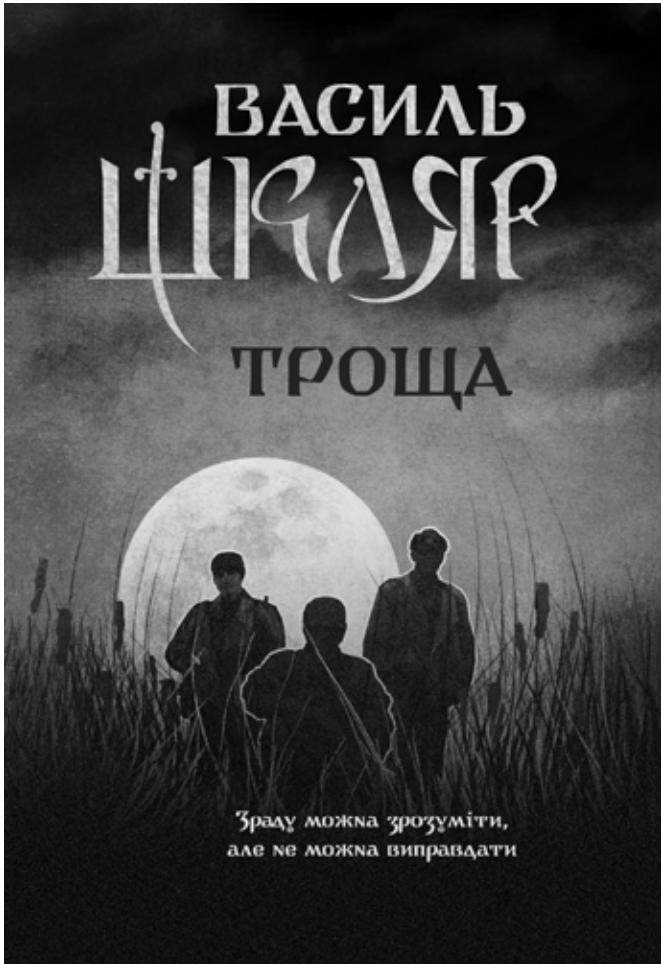
ISBN 978-617-12-7255-2 (PDF)

У другій половині XVII століття в Запорозькій Січі сталася неймовірна подія, яку зафіксовано в архівах тодішньої Московії і яку не оминув увагою жоден доскіпливий хроніст козаччини. Та особливого чару ця пригода набуває під пером письменника: він на основі документальних джерел творить яскраву історичну реальність із життя «лицарів списа і шаблі». Кошовий Сірко, кинувши виклик самому цареві, розпочинає велику, вкрай небезпечну гру з Москвою. І треба зробити неможливе, аби в цьому поєдинку зберегти козацьку честь і гідність матері Січі. Хто просуне голову в пащу скаженого звіра?

УДК 821.161.2

Таємнича містика, відверта еротика, божевільна кримінальна історія... Анастасія ніколи не була вірна своєму чоловіку, а невдовзі після його загадкової смерті отримала приголомшливу звістку: її призначення — народити для світу диявола. Жінка мало не збожеволіла, та її коханець, отець Серафим, обіцяє не допустити до гріха. Але здається, ніби він у змові з нечистою силою...

Для нього, відчайдушного вояка УПА, війна вже минула, проте боротьба триває у невгамовному серці. «Свої» і «чужі», дружба та розбрат, кохання і зрада, помилювання й помста... Усе переплелось й відгукнулося болем, коли через багато років він натрапив на свіжу могилу давно загиблого побратима. Минуле накочується з новою силою, щоб він постав перед розгадкою таємниці, перш ніж розпочати нове життя. Доля всміхається йому очима коханої жінки, але не приносить душевного спокою. Він — воїн, і ця битва — на все життя...